

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Федір САМОЙЛОВ

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ
РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Навчальний посібник

*з додатком програми спецкурсу
за вимогами кредитно-модульної системи*

Одеса
“Астропринт”
2008

ББК 63(2P)52-7я7

С 17

УДК 008:94(470+571)''1890/1917''(072)

Наукові рецензенти:

І. С. Гребцова, доктор історичних наук, професор;

Є. М. Черноіваненко, доктор філологічних наук, професор;

В. М. Соколов, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Протокол № 4 від 18 грудня 2007 р.

Самойлов Ф. О.

С 17 Нариси з історії російської культури кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Навчальний посібник. — Одеса: Астропринт, 2008. — 168 с.

ISBN 978–966–318–988–8.

У книзі наведено великий конкретно-історичний матеріал про розвиток російської культури в один із найбільш насичених подіями періодів історії Російської імперії — з кінця ХІХ ст. до 1917 р. Розкриті передумови появи нових явищ у різних сферах культури, показано напружену боротьбу традиції та новаторства в літературному, театральному, музичному житті, образотворчому мистецтві, освіті та науці країни.

Посібник призначений для студентів гуманітарних факультетів університетів та вчителів середніх шкіл.

ББК 63(2P)52-7я7

УДК 008:94(470+571)''1890/1917''(072)

ISBN 978–966–318–988–8

© Ф. О. Самойлов, 2007

*Світлій пам'яті сина –
Самойлова Олександра Федоровича
з любов'ю
присвячую*

ВІД АВТОРА

На початку ХХ ст. розвиток культури народів Росії був тісно пов'язаний з усіма соціально-економічними та політичними зрушеннями в Російській імперії, яка все більш явно ставала капіталістичною країною, хоча залишки кріпосництва, феодалізму ще давалися взнаки. Еволюція капіталістичних виробничих відносин у промисловості і сільському господарстві, вихід на арену політичного протистояння нових суспільних сил, загострення притаманних режимові суперечностей, наслідком яких стала революція 1905-1907 рр., та революція 1917 р. — все це мало безпосередній вплив на розвиток культури, зумовило боротьбу між різними течіями і тенденціями в ній: радикальною, ліберальною і консервативною.

В цей час остаточно склався новий соціальний прошарок — російська інтелігенція, якій притаманна була не тільки приналежність до розумової праці, але й особлива духовність, вболівання за долю країни, прагнення служити народу, хоча представники різних ідейно-політичних течій серед інтелігентів розуміли це служіння досить відмінно.

Слід враховувати, що в політиці уряду у сфері культури простежувалися дві тенденції. Перша була спрямована на задоволення соціокультурних потреб держави. Близько 10% держбюджету витрачалося на культурні потреби, медичну допомогу та соціальне піклування. Друга — була націлена на формування за допомогою відповідної цензурної політики громадської свідомості в дусі оновленої теорії “офіційної народності”, запобігання демократизації освіти.

У спробах зберегти своє панування царизм спирався на православну церкву. Особливо активним це співробітництво, яке накладало помітний відбиток на умови розвитку культури, стало після першої російської революції. В духовних навчальних закладах, наприклад, був введений спеціальний курс “викриття соціалізму”. Вдячний царизм, у свою чергу, не шкодував коштів на утримання церкви. Стаття щорічних державних витрат на церкву піднялася до 40 млн. руб. За 6 років (1906-1912) було відкрито 5,5 тисячі нових церков. В І-ІІІ

Думах духівництво мало 49 місць. Депутати в рясах, за незначним винятком, блокувалися з чорносотенцями. Їх лідери, єпископи Євлогій та Митрофан, з трибуни Думи благословляли “миротворчі” дії уряду.

Рекомендовані до спецкурсу джерела та література дозволять з’ясувати, що центральною темою дискусій між представниками різних суспільно-політичних сил країни стала тема революції, її місце та роль в історії Росії взагалі та в тогочасних умовах зокрема. Радикали обґрунтовували невідворотність і необхідність революції для подальшого прогресивного розвитку країни, влада, навпаки, виступала проти будь-якого опозиційного руху, тим більше зміни ладу за допомогою збройного повстання. Ліберали намагалися переконати царизм у необхідності змін режиму шляхом реформ, без внутрішніх потрясінь. Драматичні події 1905-1907 рр. призвели до певного корегування позиції представників поміркованих інтелектуалів країни. Відповіддю на хвилю тероризму, барикадні бої, селянські підпали, з одного боку, і жорстокі каральні дії влади — з іншого, стала поява у березні 1909 р. за редакцією колишнього легального марксиста П. Б. Струве збірника статей “Вехи” — про роль російської інтелігенції в революції. В збірці були вміщені статті відомих у суспільно-політичних колах Росії початку ХХ ст. філософів, юристів, економістів, літераторів та публіцистів, зокрема М. О. Бердяєва, П. Б. Струве, М. Й. Гершензона, С. Л. Франка та ін. Автори “Вех” знайшли у себе достатньо громадянської мужності, щоб сказати народові гірку, сувору правду про нього самого, про ті небезпеки, які очікують на нього на шляху громадянського протистояння, фактично війни, що вже почалась. “Вехи” мали широкий резонанс у суспільно-політичних колах Росії. Одні, як архієпископ Антоній, розцінювали “Вехи” як “подвиг, великий та прекрасний”, інші, зокрема соціал-демократи, — як енциклопедію “ліберального ренегатства”,... суцільний потік реакційних помий, вилитих на демократію”.

Отже, культура Росії початку ХХ ст. увібрала в себе художні традиції, естетичні та моральні ідеали “золотого віку” попереднього часу. В духовному житті Європи і Росії цієї доби з’явилися тенденції, пов’язані зі світосприйняттям людини ХХ століття. Вони вимагали нового осмислення соціальних та моральних проблем: особа та суспільство, мистецтво та життя, місце художника в суспільстві та ін. Все це призводило до пошуку нових образотворчих методів та засобів. В Росії склався своєрідний культурно-мистецький період, який його сучасники назвали “срібним віком” російської культури.

Основою даного посібника є курс лекцій, які читаються автором для студентів історичного та філологічного факультетів Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Оскільки нині у вищих навчальних закладах, в тому числі й в університетах, запроваджується кредитно-модульна система, то в Додатку до посібника подається структура програми та залікового кредиту за змістовними модулями 1 та 2, визначаються форми самостійної та індивідуальної роботи студентів, методи та критерії оцінювання результатів їхньої навчальної діяльності, методичне забезпечення курсу тощо.

Сподіваємося, що відомості, які наводяться в посібнику, не тільки сприятимуть загальноосвітній, естетичній підготовці студентів, допоможуть їм опанувати матеріал однойменного спецкурсу, але стануть в нагоді студентам інших гуманітарних факультетів, вчителям та учням середніх шкіл, викладачам навчальних закладів III рівня акредитації. Маємо надію, що наведення в кінці кожного з розділів відповідного матеріалу з розвитку певної сфери культури в Причорноморському краї, становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться минулим нашого регіону.

ОСВІТА

Об'єктивні потреби економічного розвитку країни, потреба у освічених людях — адміністраторах, юристах, інженерах, активні виступи демократичної громадськості змушували царизм розвивати мережу навчальних закладів усіх ступенів. На відміну від країн Західної Європи в Росії не було закону про обов'язкову початкову освіту. Однак потреби виробництва вимагали розширення мережі шкіл. **Початкова освіта**, як і в другій половині XIX ст., представлена була школами Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльними та земськими школами. Царизм і церковні кола всіляко підтримували церковнопарафіяльну школу, що розглядалась як альтернатива земській і являла собою найпоширеніший тип нижчих народних шкіл.

Студенти мають зрозуміти, в чому полягала відмінність навчально-виховного процесу в навчальних закладах Міністерства народної освіти та у земських училищах. Крім того, слід пам'ятати, що динаміка зростання кількості останніх була вищою, ніж перших. Так, якщо у 1894 р. кількість земських початкових училищ становила 13146, через

десять років, у 1904 р., — 20720, а ще через десять років, у 1914 р., вже 28200. Зростання очевидне. Але й цей ріст не відповідав реальним потребам країни. Навчальні посібники, як і саме навчання, в земських початкових школах було безкоштовним. Тут старанно навчали читанню та письму, арифметиці; учні отримували початкові знання з природознавства та історії Росії. Викладався, звичайно, й “закон божий”, однак у земських школах цьому предмету не приділяли такої уваги, як у церковнопарафіяльних.

Видатки казни на церковнопарафіяльні школи у 10 разів перевищували суми на початкові школи Міністерства народної освіти. Це цілком зрозуміло, оскільки в них головна увага приділялась вихованню в душі релігійного благочестя та покірливості царській владі. Релігійне виховання в церковнопарафіяльних школах, безперечно, виконувало ідеологічні, охоронні функції, але разом з тим сприяло підвищенню загальноосвітнього та культурного рівня дітей. Церковнопарафіяльні школи були однокласні (з дворічним терміном навчання), чи двокласні (з чотирирічним терміном навчання). В однокласних викладання обмежувалось “законом божим”, церковним співом, читанням, письмом й самими початковими знаннями з арифметики. У двокласних до цих предметів додавалися відомості із церковної та російської історії. На початку ХХ ст. уряд пішов на збільшення строку навчання в цих школах: в однокласних — з 2 до 3 років, а у двокласних — з 4 до 5. У 1905 р. в Росії нараховувалось 42696 таких шкіл, що становило 46,5% відносно загальної кількості початкових навчальних закладів країни.

Крім церковнопарафіяльних шкіл й звичайних початкових училищ Міністерства народної освіти, існували навчальні заклади дещо підвищеного типу. Такими були двокласні початкові училища (з п’яти- та шестирічним терміном навчання) та міські училища із шестирічним терміном навчання (для дітей ремісників, службовців, дрібної буржуазії). У 1912 р. їх перетворили у вищі початкові училища.

Частина училищ мали професійний уклін. Такі училища призначалися для підготовки кваліфікованих майстрів, ремісників, промислових та сільськогосподарських робітників. Наприкінці ХІХ ст. в Росії було 20 нижчих технічних училищ, 22 ремісничих училища, 15 шкіл ремісничих учнів, 6 гірничих шкіл, 158 залізничних училища, 44 морехідних класи.

Отже, зазначене вище дає підстави для висновку, що хоча в зазначений період початкова освіта в Росії зробила певний крок вперед,

однак досягнуті результати не задовольняли потреб життя. Показово, що в 1910 р. було відмовлено в здобутті початкової освіти майже одному мільйону дітей, батьки яких бажали віддати їх у початкові навчальні заклади.

Найпоширенішими типами **середніх навчальних закладів** в означений період залишилися гімназії та реальні училища. **Гімназії** були класичними: домінуюча роль у викладанні у них була відведена стародавнім мовам — латині та давньогрецькій. У гімназіях, де навчання було платним (30–40 руб. на рік), навчалися діти з більш заможних верств населення — дворян, чиновників, інтелігенції, розбагатілих міщан та навіть селян.

Чоловічі гімназії були восьмикласними, жіночі — семикласними, в останніх, щоправда, для бажаючих існував і восьмий (педагогічний) клас. Вихованок у цих класах готували до педагогічної праці. Випускниці дивилися за учнями молодших класів, а в деяких гімназіях й самі вели уроки. Тим, які закінчили такий клас, присвоювалося звання домашньої вчительки чи наставниці. На початку ХХ ст. такі класи нерідко ставали дворічними і отримували назву педагогічних курсів. Вони зіграли помітну роль у формуванні кадрів жінок-педагогів для російської школи. У таких класах (курсах) у 1911 р. навчалось вже близько 16 тис. осіб.

Студентам слід знати, що існували навчальні заклади із скороченим терміном навчання — вони називалися **прогімназіями**: чоловічі склалися з 6, жіночі — з 3 класів. У 1906 р. в країні нараховувалося 236 гімназій (у тому числі 19 приватних) та 30 прогімназій, в них навчалось близько 102 тис. осіб. На 1912 р. гімназій стало вже 417 (в тому числі 105 приватних), прогімназій — 63 (з них приватних — 33). В них навчалось 124,5 тис. учнів та учениць.

Для більш глибокого засвоєння навчального матеріалу з даної теми спецкурсу радимо студентам звернутися до художньої літератури, в якій зачіпається ця проблематика. Це твори А. П. Чехова “Людина у футлярі”, “Орден”, “Три сестри”; О. І. Куприна “На переломі”, “Механічне правосуддя”; М. Г. Гаріна-Михайловського “Гімназисти”; Є. М. Чирікова “Життя Тарханова. І. Юність”; Ф. Сологуба “Дрібний біс”. В них письменники в яскравих образах передають атмосферу казенщини й формалізму, яка часто-густо панувала в навчально-виховному процесі, як вчителі гімназій — порівняно добре забезпечені середні чиновники — прагнули передусім до матеріального успіху, були далекі від запитів, інтересів молоді. Виразні портрети бездушних

чинуш-вчителів дав М. Горький в ряді свої дореволюційних творів, й особливо у “Житті Кліма Самгіна” (вчителі Томилін, Саверін, вчитель історії з виразним прізвищем Гнус та ін.)

В той же час студентам не слід вважати, що в сфері освіти дореволюційної доби все було негідним й таким, що не заслуговує не тільки на увагу, а й на запозичення певного позитивного досвіду в наш час. Було й чимало гімназій (переважно з числа приватних), де навчально-виховний процес був поставлений на високому рівні. До таких, безсумнівно, належала відома чоловіча гімназія обдарованого педагога Л. Поліванова у Москві; жіноча, так звана Стоюнінська гімназія, в Петербурзі, зобов’язана своєю назвою чудовому російському педагогу В. Я. Стоюніну. Серед гімназичних вчителів зустрічалось чимало талановитих педагогів, які любили й поважали своїх учнів й ті відповідали їм взаємністю. Такими були І. Анненський, М. Коваленський, П. Мельгунов та ін.

Типовою помилкою студентів при відповіді на питання про середню освіту в Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. є згадка лише про гімназії та прогімназії та ігнорування так званих навчальних закладів реальної освіти. Вони теж давали середню освіту, однак зміст викладання, методи його, загальний дух цих закладів були більш пристосовані до потреб й запитів капіталістичного міста, промисловості й торгівлі. Реальні училища мали чітко визначене практичне значення. Основна увага в них приділялася природничим та точним наукам. Замість стародавніх мов тут викладали сучасні. Навчалися в них головним чином діти купців, заможних городян, інтелігенції.

Реальні училища мали 6 основних та 7-й додатковий для тих хто збирався продовжити освіту у вищих навчальних закладах. На відміну від гімназій реальні училища не давали права вступу до університету. Але випускники — “реалісти”, як їх називали зазвичай, — могли вступати у спеціальні інститути технічного й природничого профілю. Втім, на початку ХХ ст. “реалістам” все ж надали можливість продовжити освіту на фізико-математичних і медичних факультетах університетів, однак за умови складання ними додаткового іспиту з латини. У 1913 р. в Росії нараховувалося 276 реальних училищ, в них навчалось близько 17 тис. осіб.

Особливим різновидом реальних училищ були так звані комерційні училища. У них можна було отримати загальну та спеціальну освіту. Комерційні училища мали семи- та восьмирічний курс навчання. Загальноосвітня підготовка була в них досить високою. До училищ

приймали як хлопчиків, так і дівчат. На 1913 р. в Росії нараховувалось 260 комерційних училищ. Засновувалися вони переважно на кошти торгової та промислової буржуазії. Комерційні училища існували передусім у великих промислових та торгівельних центрах імперії — Петербурзі, Москві, Одесі, Ризі, Харкові та ін.

У системі спеціальної технічної освіти середнім навчальним закладам відповідали промислові, технічні, залізничні, землемірні, медичні, театральні, музичні та ін. училища. На 1912 р. усіх середніх спеціальних училищ нараховувалось 289 з 63,8 тис. учнів.

В системі народної освіти найбільш повільними темпами розвивалася **вища школа**. Вузівська освіта царської Росії навіть кількісно поступалася відповідним показникам країн Західної Європи. Так, у 1909 р. у Росії налічувалося 10 університетів (не враховуючи Гельсінгфорського у Фінляндії): Московський, Петербурзький (Петроградський), Казанський, Харківський, Київський, Новоросійський, Юрьєвський (колишній Дерптський), Варшавський, Томський, Саратовський. Вже під час Першої світової війни у зв'язку із евакуацією навчальних закладів із західних губерній були засновані ще два університети — в Ростові-на-Дону та у Пермі. Навчання в університетах було платним і становило близько 40-60 руб. на рік.

На 1895 р. в російських університетах нараховувалось 14 тис. студентів, у 1905 р. — 24,5 тис., у 1907 р. — 35,3 тис., а у 1913 р. — 35,7 тис. Нагадаємо, що у 1853 р. у всіх університетах Російської імперії навчалося лише 2809 студентів. Звертаю увагу студентів на те, що за три роки революційних потрясінь (1905-1907) кількість тих, хто здобував університетську освіту, зросла на 10 тис. осіб, за наступні шість років (1908-1913) вона фактично не змінилася.

Для порівняння зазначимо, що в ті ж самі роки в Німеччині діяло 22 університети, в Італії — 17, у Великій Британії — 16, у Франції — 14. Якщо один російський університет припадав на 17 млн. чол., то, наприклад, німецький — на 2,8 млн. чоловік.

Уявити загальні показники стану освіти й культурного рівня Росії наприкінці XIX ст. дозволять студентам матеріали Першого всеросійського перепису населення, проведеного у 1897 р. Згідно даним перепису загальна кількість населення країни становила близько 126 млн. людей. З них постійною педагогічною працею було зайнято близько 171 тис. осіб. Загальна чисельність вчених та літераторів сягала 3296 осіб, артистів та художників — 18254 людини. Навчальних закладів, що випускали лікарів, було всього 9, кількість лікарів

в Росії становила всього 16400 лікарів-чоловіків та близько 580 лікарів-жінок. Тобто на кожні 100 тис. населення припадало ледь по 8,4 лікаря. Переписом було зареєстровано тільки 28% грамотного населення старших за 9 років. Грамотні чоловіки становили 39%, тоді як грамотні жінки — лише 17%.

У 1914-1915 рр. в країні функціонувало не менше 105 вищих навчальних закладів. Але сконцентровані вони були переважно у чотирьох містах Європейської частини Росії — у Петербурзі, Москві, Києві та Харкові. У них навчалоя в ці роки 127,5 тис. студентів. На Кавказі та в Середній Азії не було жодного вищого навчального закладу. На весь Східний Сибір й на Далекий Схід лише один Східний інститут у Владивостоці.

Треба пам'ятати, що російські університети традиційно давали й медичну освіту. В кожному з них (за винятком Петербурзького) діяв і медичний факультет (зауважимо, до речі, що Томський університет до 1899 р. існував у складі лише одного медичного факультету). Крім того діяли й інші вищі навчальні заклади медичного профілю: Військово-медична академія в Петербурзі, жіночі медичні курси, інститути і курси в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, 4 ветеринарних інститути та ще декілька навчальних закладів цього профілю.

У галузі сільського господарства й лісової справи найбільш відомими були Петровська землеробська та лісна академія під Московою та Лісний інститут у Петербурзі.

Вища військова освіта, тісно пов'язана із технологічною, була представлена, крім згаданої Військово-медичної академії, ще декількома академіями — Військово-інженерною, Артилерійською, Академією Генерального штабу, Військово-юридичною, Інтендантською, Морською. Всі вони знаходились у столиці.

Вищу гуманітарну освіту, крім відповідних факультетів в університетах, можна було отримати також в деяких інститутах. Археологічні інститути в Петербурзі та Москві готували викладачів та фахівців із стародавньої історії, археографії, археології, архівної справи. Мовну підготовку забезпечували Навчальне відділення східних мов при Міністерстві іноземних справ, Східний інститут у Владивостоці.

Вище художнє училище живопису, скульптури, архітектури при Академії мистецтв у столиці та Училище живопису, ліплення (ваяння) та архітектури (зодчества) при Московському Художньому товаристві, були провідними навчальними закладами в галузі пластичних мистецтв.

Вищу музичну освіту давали консерваторії. В розглядуваний нами період діяли Петербурзька (з 1862) та Московська (з 1866). На початку ХХ ст. відкрилися консерваторії в Києві (1912), Одесі (1913) та Саратові (1913).

Всі перелічені вищі навчальні заклади приймали, як правило, тільки осіб чоловічої статі. Жінки могли отримати вищу освіту чи закордоном, чи на так званих **вищих жіночих курсах** (громадських чи приватних), або у спеціальних жіночих інститутах. Більшість вищих жіночих курсів не отримувало матеріального забезпечення від казни й могли існувати лише на приватні пожертви чи плату за навчання.

На початку ХХ ст. всіх вищих жіночих навчальних закладів нараховувалось в Росії близько 30. Більшість з них знаходилась в університетських містах й наближались за своєю структурою та програмам до університетського типу освіти.

Широко відомими були знамениті Вищі жіночі курси історика, професора Московського університету В. І. Герье. Це був перший в історії російської культури вищий жіночий навчальний заклад. Засновані на громадських засадах з ініціативи В. І. Герье у 1872 р., курси були закриті урядом у 1888 р. Знов відновивши свою роботу з 1900 р., вони напередодні 1917 р. давали освіту майже повністю співпадаючу з університетською. За роки свого існування курси випустили понад 20 тис. слухачок. Ще одним відомим жіночим вищим навчальним закладом були Бестужевські курси в Петербурзі, на яких викладали чимало професорів столичного університету.

У 1905-1916 рр. нові вищі жіночі курси відкрилися в багатьох містах — Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, Тифлісі, Томську, Варшаві, Воронежі та ін.

Як правило, більшість студентів не може відповісти на питання, чому значна частина студентства брала активну участь в антиурядових виступах, які політичні течії були найбільш популярні в студентському середовищі, в чому полягала сутність “академізму” в студентському русі. Для з’ясування цих питань радимо звернутися до рекомендованих у списку літератури праць російського дослідника А. Є. Іванова. При цьому рекомендуємо мати на увазі, що студентська маса була суттєво диференційована в матеріальному відношенні, а значить мали місце значні відмінності в соціально-побутових умовах їх життя та навчання. Це значною мірою впливало, а часом і визначало політичні уподобання тих чи інших студентів. Значна частина молоді вищих навчальних закладів, йдучи за ліберально налаштова-

ною професурою, поділяла погляди партії конституційних демократів, тобто підтримувала курс кадетів на прозахідний розвиток Росії, утвердження цивілізованого капіталізму, необхідність змін політичної системи — трансформації самодержавства в конституційну монархію й т. п. Однак притаманна молоді нетерплячість, бажання досягти зримих змін у стислі строки штовхала чимало студентів у лоно радикальних партій — анархістів, соціалістів-революціонерів, соціал-демократів. Це й було головною причиною перманентних спроб уряду чистити вищі навчальні заклади, передусім університети від “гідри революції”, “крамоли” й непокори.

В той же час були студенти — переважно вихідці з аристократичних сімей, родин чиновної, дворянської, буржуазної верхівки — вороже налаштовані до будь-яких революційних ідей. На початку ХХ ст. вони об’єдналися в особливу групу “академістів”. Серед інших протегував їм відомий політичний діяч В. М. Пуришкевич. Цей крупний бессарабський поміщик свого часу з відзнакою закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету. Починав як землець в провінції, але кар’єру зробив у Міністерстві внутрішніх справ й особливо в Державній думі 2, 3, та 4 скликань. Він був одним із найактивніших захисників інтересів дворян-землевласників, виступав проти будь-яких обмежень самодержавства, за суцільну русифікацію неруських народів, був натхненником утворення чорносотенних організацій “Союзу руського народу”, “Палати Михайла Архангела”, “Союзу істинно руських людей” та інших подібних утворень. З думської трибуни він виступав з махрово-реакційним промовами, в яких звертався до царя і уряду з вимогами встановлення “сильної влади”, закликав однодумців до погромів, фізичної розправи з політичними супротивниками. “Академісти” та їхні наставники з числа консервативно налаштованої професури протестували проти участі студентства в політичному житті, в опозиційному, а тим більше в революційному русі, виступали з вимогою “університети лише для науки”. Йдучи назустріч побажанням цієї “найбільш свідомої частини” студентів й професури, уряд посилив боротьбу з університетським “вільнодумством”. Студентів, які брали участь в антиурядових акціях, виключали з вищих навчальних закладів без права поновлення й навіть віддавали в солдати. Професорів, що виступали з вимогами розширення університетської автономії, звільняли з роботи, створювали умови, за яких вони змушені були йти у відставку. Серед подій такого роду сумну відомість набув розгром Московського університету у 1911 р.,

коли зусиллями влади з нього були витиснені відразу понад 130 кращих професорів та викладачів. Всього ж разом з науковими та іншими співробітниками близько 400 осіб демонстративно пішли у відставку. Серед них і всесвітньо відомі вчені. Один із них — В. І. Вернадський — так назвав свій прощальний виступ перед студентами — “1911 рік в історії російської культури”. В результаті систематичних “розборів” університетів, перевірок й “чисток” професорів й викладачів, переміщень ректорів, деканів, “освіження” складу вчених рад Московський і Київський університети були сильно знекровлені. До повного занепаду був доведений Новоросійський університет. В лютому 1907 р. Рада цього навчального закладу змушена була прийняти рішення про припинення занять у зв’язку із постійними і систематичними побиттями студентів членами дружин “Союзу руського народу”. Затим поліцейськими заходами й утисками з Ради витиснули всіх більш-менш самостійних професорів, а в проректори провели “свою людину”, чорносотенця Маньковського. Саме він ініціював розміщення в кожному з університетських приміщень по 15 городових. Лише коли наряди розігнали студентів та з’їли бюджет декількох клінік та лабораторій, Рада змушена була відмовитись від послуг городових.

Недосконалість, слабкі місця в державній системі вищої освіти Росії певною мірою компенсувала **неурядова система вищих навчальних закладів** (громадських і приватних), до складу якої у 1917 р. входило 56 вузів. Їй належала неабияка роль у розвитку вищої жіночої, економічної, музичної освіти, у підготовці фахівців з медицини, педагогіки, сільського господарства. Однак кардинально виправити становище неурядовій системі вузів було не під силу. Повноцінному розвитку вищої освіти в царській Росії заважали станові й національні обмеження, дискримінація жінок й т. ін.

Серед питань, передбачених Змістовним модулем 1, є й питання про стислу характеристику **російської педагогічної періодики**.

Радимо студентам звернути увагу на такі видання:

Журнал **“Русская школа”**, який видавався в Петербурзі у 1890-1917 рр. В ньому друкувалися матеріали, присвячені теорії та практиці виховання та навчання. У спеціальному відділі “Історія навчання та виховання” журнал регулярно вміщував статті з історії російської та зарубіжної школи, спогади та біографії видатних вітчизняних педагогів. В журналі брали участь вчені, педагоги, громадські діячі П. Ф. Лесгафт, І. І. Мечников, А. М. Калмикова, В. П. Острогорський, М. В. Чехов та ін.

Значне розповсюдження мав “**Педагогический листок**”, що видавався в Москві в 1894-1918 рр., як додаток до журналу “*Детское чтение*”. В ньому розглядалися переважно методичні питання викладання, особливо підкреслювалася, обґрунтовувалася важливість принципу наочності в процесі навчання.

Солідним педагогічним виданням широкого профілю був “**Педагогический сборник**” — орган головного управління військово-навчальних закладів. Редагували його відомі педагоги О. М. Острогорський та І. С. Симонов. Діяльно співробітничали в журналі популярні педагоги-просвітителі М. Ф. Бунаков, В. І. Водовозов, М. Х. Вессель. Журнал виступав за широку загальну освіту, критикував системи класичної освіти.

Одним із кращих російських педагогічних журналів “**Вестник воспитания**” (1890-1917) ставив своїх основним завданням “виховання та навчання на основах наукової педагогіки, в дусі демократизму й вільного розвитку особи”. Питання фізичного виховання дітей, гігієни були добре представлені в цьому виданні. Значне місце відводив журнал для історичних матеріалів.

Щомісячник “**Свободное воспитание**” (1907-1917) мав підзаголовок — “орган реформи шкільної та сімейної освіти та виховання”. Редагував видання відомий педагог-просвітитель І. І. Горбунов-Посадов. В журналі часто виступали чудові представники прогресивної педагогічної думки Л. М. Толстой, С. Т. Шацький, М. В. Чехов, К. М. Вентцель. Саме з ініціативи педагога-ентузіаста С. Т. Шацького в 1905-1907 рр. в Москві був створений дім, в якому сотні дітей з робітничих окраїн стали займатися в різних гуртках, клубах, майстернях. При домі був організований й дитячий садочок. Починання С. Т. Шацького підтримали представники передової інтелігенції, які збирали й жертвували кошти на цю гуманну справу. Пізніше, у 1911 р., С. Т. Шацький заснував у Калузькій губернії школу-колонію “Бадьоре життя” для дітей московських робітників.

Серед завдань, що входять до Змістовного модуля 1, передбачається виконання завдання на тему про зародки нового у справі освіти. Готуючись до його виконання, слід мати на увазі, що поряд з державними університетами та інститутами на початку ХХ ст. виникають й навчальні заклади нового типу.

Одна з таких просвітницьких організацій була заснована за кордоном. Створили її передові вчені та прогресивні громадські діячі. В 1900-1901 рр. вони заснували **Російську вищу школу суспільних наук**

за кордоном, в Парижі. Діяльну участь в її утворенні взяли відомі ліберальні вчені: історик і соціолог М. М. Ковалевський, правознавець С. Гамбаров, соціолог і філософ Є. В. Роберті. В роки першої російської революції й невдовзі після неї подібні установи стали з'являтися і всередині країни. У 1905 р., наприклад, П. Ф. Лєсафт відкрив у Петербурзі Вільну вищу школу з діючими при ній курсами для робочих.

Широке розповсюдження отримали **комітети грамотності**. Серед них найбільш відомими й зразковими були Московський та Петербурзький комітети. Уряд доклав багато сил, щоб згорнути роботу цих громадсько-просвітницьких інститутів. Затим, не зумівши поставити їх під контроль “м'якими прийомами”, спочатку у 1896 р. прикрило їх “за шкідливий напрямок”, а у кінці кінців віддало у адміністративне ведення Міністерства народної освіти, тобто фактично припинило їхню корисну просвітницьку діяльність. На місцях значну роботу проводили добровільні товариства поширення грамотності, сприяння освіти й т. п. Ними було засновано 69 навчальних закладів, 36 бібліотек та читалень, 17 книгарень та складів.

Третьою впливовою громадською організацією, особливо в важливій галузі професійно-технічної освіти, стало **Російське технічне товариство**. Постійна педагогічна Комісія з технічної освіти при Товаристві з відділеннями у Москві, Харкові, Одесі, Баку з кінця XIX ст. стала дійсно демократичною організацією, що вносила помітний слід у справу професійно-технічної освіти в країні.

Новим у сфері народної освіти було й розгортання діяльності **Народних університетів**. У 1906 р. вони були створені в більшості губернських й навіть у деяких повітових містах. Найбільш відомим з установ такого роду був Московський народний університет імені О. Л. Шанявського (1908-1918). Заснований на кошти, які заповів місту Москві ліберальний діяч народної освіти золотопромисловець О. Л. Шанявський. До цього навчального закладу приймалися чоловіки й жінки незалежно від національності й політичних поглядів. Діяльну участь в роботі цього навчального закладу брали передові представники російської науки: К. А. Тимірязєв, В. М. Бехтерєв, І. П. Павлов та ін. Слухачам надавалася можливість обирати два загальноосвітніх цикли: перший — науково-популярний (з курсом середньої школи), другий, академічний, давав вищу освіту. На вході до нового університету золотими літерами були накреслені слова заповіту О. Л. Шанявського: “Наука — джерело добра і сили”. В університеті було три відділення (факультети): 1) суспільно-юридичних наук; 2) історико-

філософське; 3) природничо-історичне. У перший рік в університеті навчалось 975 слухачів. До 1917 р. — декілька тисяч. Склад слухачів був демократичним. Близько чверті з них були вчителі. Але тут навчалися також дрібні службовці, ремісники, навіть робочі. В цьому “вільному університеті” формальності були зведені до мінімуму. Закінчення цього навчального закладу не давало його випускникам ніяких службових прав. З іншого боку, від вступників не вимагали свідоцтва про отримання середньої освіти, а від викладачів — вчених ступенів. Університет мав у своєму розпорядженні добре обладнані лабораторії, кабінети, відбірний викладацький склад. Тут працювали передові професори, які змушені були покинути Московський університет у 1911 р. — фізик П. Лебедев, геохімік В. Вернадський, технолог С. Чаплигін, хімік М. Зелінський, історик Ю. Готьє, юрист М. Гернет, психолог П. Блонський та ін.

Новим явищем у сфері освіти було відкриття робітничих просвітницьких товариств та курсів, які розгорнули свою діяльність з 1906 р. Їх чисельність була значною. Лише в Петербурзі на 1908 р. нараховувалося 13 таких товариств. Серед них — “Освіта”, “Луч”, “Світло”, “Некрасівське товариство освіти”, Обухівське товариство “Знання — світло” та ін. За один рік тільки в товаристві “Освіта” було прочитано 82 лекції з суспільної тематики, 33 лекції з літератури, 28 лекцій з природознавства. Лекції ці відвідало близько 9,5 тис. слухачів. Зазначене товариство проводило також музичні та літературні вечори, екскурсії в музеї та на виставки. У 1901 р. були засновані й почали активно діяти курси для робочих у Харкові. Слухачі — чоловіки у віці від 16 до 45 років, зайняті фізичною працею — слюсарі, токарі, столяри, кравці. З 1906 р. на курси почали приймати й жінок. У перший же рік записалося до 200 слухачок. Заняття проводились у неділі, а також у будні дні по вечорам.

Загальноросійську відомість отримали **Пречистенські робітничі курси** у Москві (з 1897), які фінансувала відома фабрикантка В. Морозова. Почавши з вечірніх класів для робочих, курси невдовзі набули характеру серйозного й впливового народного університету. Три його відділення називалися нижчою, середньою та вищою школою. В окремі роки тут навчалось до 1,5 тис. осіб. На курсах працювали до двохсот викладачів. Серед них відомі вчені — І. М. Сеченов, М. Шатерніков, В. Волгін, В. Пічета, В. Потьомкін та ін. На курсах знайомили московських робітників з мистецтвом — театром, музикою, скульптурою, живописом. Там вчили скульптор Г. Голубкіна, артисти

та режисери Є. Вахтангов, О. Дикий, перед робітниками виступали в концертах музиканти Д. Шор, Л. Собінов. Хор слухачів-робітників з успіхом виконував такий складний твір світові музичної класики, як ораторія Гайдна “Пори року”. Роботи слухачів курсів, що займалися у класах малювання, картини, малюнки, карикатури — демонструвалися на виставках, часто отримуючи високі оцінки професійних критиків.

Опановуючи тему, студентам не зайвим буде звернути увагу на розвиток освіти різних ланок у нашому краї.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на Півдні мали місце помітні позитивні зрушення в сфері народної освіти. Прогресивні тенденції в розвитку освіти в краї пов’язані з діяльністю М. Пирогова як попечителя Одеського учбового округу в 1856-1958 рр. Зміцнювались вони і в подальшому. Показником цього стало проведення в Одесі в 1864 та 1865 рр. двох педагогічних з’їздів, на яких обговорювалися назрілі проблеми: про удосконалення методів навчальної та виховної роботи в школах, про демократизацію освіти, про нагальну необхідність викорінення атмосфери деспотизму та жорсткої регламентації, що панували в загальноосвітніх навчальних закладах тощо. Важливо, що шкільна освіта розвивалася і в сільській місцевості. В дореформений час школа в селі, навіть там, де навчальні заклади цього типу мали власні приміщення, була рідкістю, через нестачу вчителів заняття проводились нерегулярно. Однак, передусім внаслідок діяльності земств, ситуація в цій сфері змінилася на краще — вже наприкінці 70-х рр. XIX ст. на території трьох повітів — Ананьївського, Одеського та Тираспольського — нараховувалось 80 початкових шкіл (в середньому одна на 5 тис. населення), а в 1898 р. — 141 школа. В пореформений період в Ананьєві, Акермані, Ізмаїлі з’явилися гімназії, Байрамчі — учительська семінарія.

Потреби господарського розвитку зумовили збільшення в нашому краї кількості початкових шкіл, середніх навчальних закладів, з’являються жіночі недільні школи. Одна з перших жіночих недільних шкіл була відкрита в Акермані, її відвідувало 200 дівчат. Навчання проходили в приміщеннях міських шкіл. Оскільки школа утримувалась за рахунок приватних коштів, то для поповнення шкільної скарбниці влаштовувались платні театральні і музичні вечори для мешканців міста. Проте не всі бажаючі мали можливість навчатися в школі. Наприклад, в Придунайській частині нашого краю лише 37% дітей шкільного віку відвідували школу. Щоправда, в Акерманському та

Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і досягав відповідно 70% і 46%.

Однак, при цьому до 70% жителів Акерману лишалися неписьменними, хоча кількість учбових закладів в Акермані на початку ХХ ст. дещо зростає. В 1910 р. тут діяло 3 середніх (в них навчалось понад 900 учнів й працювало до 40 вчителів) та 7 нижчих учбових закладів. З річного бюджету Акерману, що становив в ці роки біля 33 тис. руб. на народну освіту витрачалося лише 2,5 тис. руб., тобто біля 7,5%. Заробітна плата вчителя в школах Акерманського повіту становила 7–8 руб. на місяць. В той же час на утримання поліції, двох тюрем та пожежної охорони призначалось понад третину всіх коштів міста.

Майже така картина характерна була й для Ананьєва. На початку ХХ ст. тут діяли чоловіча та жіноча гімназії, 2 народних училища, 3 церковнопарафіяльні та одна ремісничка школи, але в них могли навчатися менше половини дітей шкільного віку. Один із жителів згадував про цей час: “Коли я був молодим, мені дуже хотіло вчитися. Вирішив поступати в Ананьївське чотирьохкласне училище. Склав іспити краще за багатьох інших, а опинився останнім, зарахували мене умовно через те, що я належав до селянської стану. Мені казали: “Твій дід був неписьменним, батько грамоти не знав, навіщо тобі наука?”

Найбільш розвинену мережу навчальних закладів мала Одеса. **Величезне значення для розвитку освіти мало відкриття тут у травні 1865 р. університету, який від назви краю назвали Новоросійським.** Спочатку в університеті працювало три факультети: фізико-математичний (з відділами природничих і математичних наук), історико-філологічний та юридичний. Лише в 1900 р. до них додався четвертий факультет — медичний. Перший навчальний рік у цьому вищому навчальному закладі почали 175 студентів. В подальшому їх кількість зростала, але в ХІХ ст. не перевищувала 600 осіб. Найчисельнішим був юридичний факультет, бо попит на ґрунтовно підготовлених фахівців юриспруденції та адміністративної роботи у зв'язку з бурхливим розвитком краю з року в рік зростав. Популярним був і фізико-математичний факультет, особливо його природниче відділення. Найменшим був історико-філологічний факультет, у 1908 р. тут навчалось лише біля 5% студентів університету.

При прийомі до університету застосовувалася процентна норма для абітурієнтів-євреїв. Так, газета “Одесские новости” за вересень 1903 р. повідомляла, що “згідно циркулярного розпорядження Міністерства народної освіти про застосування до євреїв процентної нор-

ми, яка існує з 1887 р., на загальну кількість 410 прийнятих студентів-християн євреїв зараховано (за конкурсом атестатів) 10% — 40 осіб. В результаті прийому до Новоросійського університету прийнято на всі факультети 450 чоловік. Крім того, зараховано 47 чоловік колишніх студентів Новоросійського університету та таких, що перейшли з інших університетів”.

Основна маса студентів прибувала до університету з гімназій України (Одеського та Київського навчального округів). Але чимало молоді було й з Дону, Кубані, Кавказу, Бессарабії. Вчилися тут також і зарубіжні слов'яни — болгари, серби, поляки, македонці.

Усе навчальне та наукове життя регламентувалося відносно прогресивним статутом 1863 р., що передбачав впровадження принципів автономії університетського життя. Керувала університетом Рада на чолі з ректором, до її складу входили всі професори. На час відкриття Рада складалася з 17 осіб. Її члени обирали ректора (на 4 роки), проректора (на 3 роки), нових професорів та викладачів, яких потім затверджувало Міністерство народної освіти, а ректора — особисто цар. На факультетських зборах професори кожних три роки обирали деканів і факультетських секретарів.

Адміністративно-господарчими справами займався правління університету в складі ректора, проректора і деканів. Що ж до врядування справами студентів, то університетська Рада обирала щороку зі свого складу так званий студентський суд, що розглядав дисциплінарні питання. Здебільшого це були справи учасників антиурядових виступів.

У відповідь на посилення революційного, національно-визвольних рухів царат на початку 1880-х рр. вдався до обмеження університетського самоврядування. У 1884 р. було запроваджено новий статут, що позбавляв університети автономії. Виборність ректора, деканів і професури було ліквідовано. Ректора кожних чотири роки призначав міністр народної освіти, а деканів — на такий самий термін — попечитель учбового округу, він же затверджував навчальні плани й програми, доглядав за їх виконанням. Вакантні професорські посади могли обіймати відтепер лише ті, хто отримував на це спеціальний наказ міністра. У компетенції Ради університету лишалися тільки другорядні питання навчальної і наукової роботи.

Скасовано було й університетський суд. Його функції переходили до правління університету, що діставало тепер право так чи інше карати студентів: від ув'язнення в карцер до виключення з університету без права вступу до іншого навчального закладу. Посилювався полі-

цейський нагляд за студентами. Зокрема, видані у 1879 р. Правила про університетську інспекцію на місце проректора, що порядкував усіма справами студентів, ставили інспектора з кількома помічниками від поліції. Інспектор входив до складу університетського правління, і врядування фактично переходило на суто бюрократичні рейки.

Навчання в університеті було платним. На початку ХХ ст. лише 10-11% студентів звільнялися від оплати за навчання. Тому багато студентів бідувало, підпрацьовувало у вільний від навчання час, або взагалі залишали навчальний заклад. Так, у 1909 р. пішли з Новоросійського університету 515 студентів, тобто понад 16% їх загальної кількості. У 1912 р. — 233 студента. В середньому з університету щорічно вибували 12-15% студентів. Багато з них були виключені за участь у студентському русі. Крім того, уряд, який розглядав університет як один із центрів опозиційного режимові руху, зменшував асигнування на потреби університету, що мало негативні наслідки для наукової діяльності: доводилося припиняти деякі експериментальні дослідження. Про це в травні 1913 р. писала одна з одеських газет: “Одною з причин, що гальмують наукову діяльність, є прагнення скоротити витрати на опалення та освітлення медичного факультету. У святкові та вихідні дні припиняється постачання електричної енергії для навчально-допоміжних установ, яка потрібна не тільки для освітлення, але й для досліджень, спеціальних робіт”.

Бурхливий розвиток промисловості, мережі шляхів сполучення, введення нових технологій переробки сільськогосподарської та іншої сировини, висувало на порядок денний відкриття в Одесі вищого навчального закладу технічного профілю. Миська управа неодноразово, починаючи з 1896 р., ставила питання про відкриття в Одесі технологічного інституту з відділеннями механічним, хімічним, будівельним та шляхів сполучення. Однак Міністерство народної освіти й тоді, й пізніше відкладало задоволення цього прохання, посилаючись на відкриття Київського та Варшавського політехнічних інститутів, а також збільшення прийому до вищих технічних училищ Петербургу, Москви та Харкова, що, на думку уряду, забезпечувало потребу в особах з інженерною освітою.

Крім університету в Одесі на середину 1890-х рр. діяли також Інститут шляхетних дівчат, 5 чоловічих та 6 жіночих гімназій та прогімназій, 2 реальних, 3 комерційних, 2 міських та 2 ремісничих училища, 60 парафіяльних та народних училищ. В цих закладах навчалось близько 30 тис. юнаків та дівчат.

Кожен з цих учбових закладів мав свої традиції, своє обличчя. Про життя учнів, діяльність педагогічних колективів чимало написано в мемуарній та художній літературі, у творах М. Гаріна-Михайловського, В. Катаєва, Л. Леонідова, В. Галицького та ін. Наприклад, Валентин Катаєв в романі “Хуторок у степу” так змальовує комерційне училище Генріха Файга: “Училище було надійним притулком заможних молодих людей, вигнаних за нездатність вчитися та погану поведінку з інших навчальних закладів не тільки Одеси, але й всієї Російської імперії. Файг був великим благодійником та меценатом. Він любив жертвувати і робив це з великим шиком та обов’язковим опублікуванням в газетах. Він був так само популярним, як градоначальник Толмачов, як божевільний Марьяшек, як міський голова Пелікан, який прославився тим, що поцупив з Миського театру люстру, як редактор-видавець Ратур-Рутер, якого часто били в громадських місцях за наклепи у пресі, як власник найбільшого у місті кафе-морозива, де кожен рік влітку відбувалися масові отруєння...”. Як згадував Л. Утьосов, він виявився єдиним учнем, якого за всю історію училища виключили звідти. І все ж на Всесвітній виставці в Парижі в 1900 р. училище було удостоєне медалі за зразкову організацію учбового процесу. До речі кажучи, зауважимо, що малювання тут викладали К. Костанді і академік Г. Ладиженський, географію читав П. Катаєв (батько Валі та Жені).

Популярністю користувалася і прогімназія одного з відомих українських просвітителів в Одесі Л. П. Ковальчука. Режисер В. О. Галицький, який лишив цікаві спогади про Одесу кінця ХІХ — початку ХХ ст., її театральне життя, так згадує про своє перше враження від цього навчального закладу: “...Шкільне подвір’я було викладене базальтовими доріжками та засаджене чахлами деревцями. У центрі — звичайний для одеських дворів “італійський” колодязь. Ковальчук, кремезний чоловік з великою лисиною, в синьому вчительському віцмундирі із золотими гудзиками, зустрів нас поблажливо, поплескав мене по щоках. Урочистість кабінету, важкі штори, портрет царя, стіл з величезним письмовим прибором привернули мою захоплену увагу...”. В 1938 р. цього скромного діяча народної освіти звинуватили в “українському буржуазному націоналізмі” та розстріляли.

Обов’язковим для гімназистів, крім вивчення стародавніх мов, було й оволодіння деякими діючими європейськими. Це доречно нагадати тим, хто за сучасних умов, посилаючись на специфіку нашого регіону, говорить про обтяжливість та недоцільність для учнів оволодіння мовою українською. Зрозуміло, що тут йдеться не про можли-

вості, здібності дітей, а про свідоме гальмування процесу розбудови української державності. Саме для них хотілося б навести одну з об'яв у газеті “Одесские новости” за вересень 1901 р.: “У всіх одеських гімназіях з першого класу розпочато викладання німецької та французької мов за бажанням, а з третього класу учні повинні будуть проходити обидві мови вже обов'язково...”.

В жіночих гімназіях, як і в чоловічих, підтримувалась сувородисципліна. У своїх спогадах про навчання у дореволюційні часи одна з колишніх учениць Одеської Маріїнської гімназії відзначала, що в цьому навчальному закладі діяла продумана система виховання християнсько-монархічного спрямування. Щоденно перед початком уроків в актовій залі гімназії обов'язково читалася молитва, після цього учениці розходились по класах під пильним наглядом начальниці гімназії О. Патлаєвської (вона очолювала гімназію понад сорок років, померла в 1913 р.). Учениці завжди мали приходити на уроки охайно зодягнутими, ретельно підготовленими до занять. Щоденно чергові з числа гімназисток вивішували на дошці у центральному коридорі домашні завдання учениць кожного класу з усіх предметів. За цим, та й взагалі за порядком, наглядав високий поважний швейцар на ім'я Пилип, у синій лівреї, розшитій жовтогарячими галунами, який також багато років працював у гімназії і був уособленням її непорушного порядку та традицій. Коли імператор Микола II та його родина приїздили до Одеси, адміністрація гімназії виводили всіх вихованок на урочисту зустріч монарших осіб.

Після поразки революції 1905-1907 рр. для учнів гімназій вводились більш жорсткі правила поведінки. У 1908 р. “Правилами шкільного нагляду” передбачалося, що кожний учень повинен мати при собі виданий йому особистий іменний білет й повинен пред'являти його за першою вимогою представника Міністерства народної освіти чи поліції. Прогулянки учням дозволялися з 1 травня по 1 жовтня до 10 години вечора, а в інший час до 8 години вечора. В позашкільний час учні повинні обов'язково носити встановлену для них форму без будь-яких відступів. Суворо забороняється учням палити тютюн на вулицях та в публічних місцях. Що стосується публічних лекцій, то відвідувати їх можливо тільки з дозволу свого начальства... Безумовно, учням забороняється відвідувати оперетки, фарси, маскаради, ресторани, трактири, кав'ярні, більярдні, пивні та винні лавки...

Узагальнюючий образ одеської гімназії того часу змальовано в повісті К. Чуковського “Срібний герб”.

На початку ХХ ст. мережа навчальних закладів помітно зростає. В початкових школах Одеси в цей час навчалося близько 21 тис. хлопчиків і 11 тис. дівчаток, це становило близько двох третин дітей шкільного віку. Збільшилася кількість і середніх навчальних закладів. У 1908 р. в Одесі діяло 8 чоловічих і 23 жіночих гімназій, 4 реальних училища, 52 єврейських навчальних заклади різного типу і лише 1 українська гімназія, відкрита з величезними труднощами і перешкодами. Крім того, існували й спеціальні середні навчальні заклади: училища торгового мореплавства, садівництва, городництва, школи мірошників, будівельної справи, залізнична та ін. В них працювали 381 учитель, 283 вчительки та 240 інших службовців.

На народну освіту Одеси в 1900 р. витрачалося близько 10% всіх витрат міста, ця сума становила 513270 руб. Через швидке зростання міського кошторису витрати в 1901 р., попри збільшення асигнувань по цій статті на 38175 руб., склали 9,7% загальних витрат. Найбільші витрати (265700 руб.) припадали на утримання міських народних училищ. Потім йшли витрати на заклади нешкільної освіти: народну аудиторію, читальні, недільну школу, лекції, народні читання, публічну бібліотеку, на утримання міських шестикласних училищ й т. п. Слід підкреслити, що на початку ХХ ст. на одного жителя Одеси витрачали в середньому більше, ніж на утримання поліції (в Одесі 85 проти 83, у Петербурзі — 80 проти 90, у Москві 115 проти 73, у Києві 92 проти 53). З наближенням революційних потрясінь 1905 та подальших років це співвідношення змінювалося на користь поліції.

Не зважаючи на досить серйозну увагу міських властей до народної освіти, до реального введення загальної початкової освіти в Одесі питання ще не стояло. У міських школах не тільки не вистачало місць для всіх дітей шкільного віку, а навіть для тих, батьки яких виявили бажання віддати дітей у школу. У 1900 р. було 266 відмов (у 1898 р. — 616, у 1899 р. — 349). Якщо до них додати 152 потенційних учня, які не з'явилися до школи, то число таких, що не потрапили до школи, дорівнюватиме 418 дітей. У 1902 р. було відкрито 19 нових однокласних шкіл. Учні в міських училищах та недільних школах розподілялись за конфесійним принципом, тому на 9454 всіх учнів Одеси євреїв було лише 743, тобто менше 8%, що було вчетверо менше за їхню частку в населенні міста. Через це для найбідніших сімей єврейською общиною на кошти, отримані від коробочного збору та євреїв-меценатів, були засновані училища громадського типу, де, крім навчання, учнів годували, часто видавали одяг, взуття та навчальні посібники.

Командні кадри для армії готували: Кадетський корпус, Піхотне юнкерське і найстаріше — Військове училище. Найбільш престижним було навчання у Миколаївському кадетському корпусі, навчальний процес в якому почався в 1902 р. Першим директором у кадетів став генерал від інфантерії М. Є. Дерюгін, автор низки педагогічних праць. Тут свого часу вчився відомий білий отаман Б. Анненков, письменник Т. Зіньківський, викладав видатний діяч одеської “Просвіти” Л. Смоленський.

У червні 1910 р. вийшло царське зволення про відкриття в Одесі артилерійського училища. Воно було розраховано на 400 юнкерів. Вартість спорудження будинку та всіх пристосувань для училища становила 400 тис. руб. Артилерійське училище в Одесі стало першим училищем подібного роду в Одеському воєнному окрузі.

Ще 6 тис. учнів здобували освіту в духовних училищах різних конфесій. І хоча за загальною сумою асигнувань на освіту Одеса посідала 4-ге місце після Риги, Петербургу та Москви, однак за витратами на душу населення на культурно-освітні потреби вона знаходилась на 18 місці серед великих міст Росії.

Прогресивна інтелігенція, не розраховуючи на належну підтримку з боку влади, виявляла ініціативу з організації позашкільної освіти. В Одесі існувала Народна аудиторія із загальнодоступними систематичними лекціями. Проводились безкоштовні народні читання і в навколишніх селах. Працювало 7 недільних шкіл, заняття в яких проводились ввечері двічі на тиждень. В 1898 р. їх відвідувало до 800 осіб.

І хоча більшість діячів культури розуміли, що розвиток освіти, виховання грамотного покоління є запорукою подальшого поступу суспільства, ліквідації відсталості країни від передових країн світу, асигнування на потреби народної освіти були незначними. Так, у 1876 р. в Херсонській губернії на ці потреби було витрачено 85,4 тис. руб., з них 52,7 тис. руб. становили пожертви сільських громад. В перерахунку на душу населення в 1871 р. в губернії на народну освіту витрачалось 5,7 коп., в 1880 р. — 9,3 коп.

В більш привілейованих умовах знаходились школи і училища в багатьох поселеннях, в яких проживали значні общини іноземних колоністів. Відомими були, наприклад, німецькі училища в Сараті та Тарутино. В Сараті училище для дітей колоністів з німецькою мовою викладання виникло як однокласне училище для хлопчиків ще в середині XIX ст. У 1879 р. воно було перетворено на двокласне, а в 1904 р. — на чотирикласне. Навчальна програма в ньому відрізнялась

від двох- та трьохкласних народних училищ, що входили в систему народної освіти Росії, більш широкими колом предметів (додатково вивчалися алгебра, стереометрія, землемірство, статистика, елементи архітектури). Тут готували вчителів для сільських церковнопарафіяльних шкіл інших німецьких колоній, а також писарів та землемірів. У 1899 р. при училищі були відкриті місячні педагогічні курси.

Центром культурного життя болгар було Болградське центральне училище, реорганізоване у 1881-1885 рр. в гімназію з російською мовою навчання. До 1897 р. Болградська гімназія здійснила 32 випуски, її закінчило близько 350 чоловік. Більшість з них залишили територію краю, виїхали в Болгарію та культурно-адміністративні центри Росії. Окремі випускники гімназії в подальшому стали відомими науковцями, викладачами, громадсько-політичними діячами. Серед них перший ректор Софійського університету академік Л. Теодоров-Балан, історик Г. Дерманчев, фольклорист Г. Янков, засновники болгарської опери Д. Казаков та І. Вулпе, відомий хоровий диригент М. Ніколаєв та інші.

У 1908 р. чотирикласне чоловіче училище з німецькою мовою викладання було засноване в Тарутіно. Плата за навчання в першому класі цього навчального закладу становила 70 руб., а в четвертому — 120 руб. на рік. Крім того, 10 руб. слід було сплачувати за перевідні іспити. На повному утриманні батьків була й початкова школа з російською мовою викладання, відкрита в 1902 р. Зрозуміло, що давати своїм дітям освіту в цих навчальних закладах мали можливість тільки люди заможні. Адже місцеві та прибулі батраки, що працювали в господарствах колоністів, навіть у врожайні роки отримували від 60 до 80 руб. на рік. І це вважався ще добрий заробіток.

Наприкінці XIX ст. в Сараті з'явилась і єврейська початкова школа.

Разючий контраст таким училищам і школам являла більшість початкових та церковнопарафіяльних шкіл, викладання в яких велося російською мовою. Значна частина з них містились в давно не ремонтованих, погано опалюваних приміщеннях з земляними підлогами, бракувало підручників. Священики, що проводили заняття, за найменшу провину пороли дітей різками. У цей період на одного вчителя початкової школи припадало в середньому 60-90 учнів. Через матеріальну скруту, необхідність з дитинства своєю працею допомагати дорослим членам родини початкову школу у сільській місцевості закінчували лише 5-6% дітей.

Цар, російські чиновники начебто не помічали багатонаціонального складу населення краю. В життя впроваджувалася “теорія офіційної народності”, згідно з якою всі неруські народи мали підкорятися своїй історичній долі — бути асимільованими найсильнішим і найкультурнішим народом — великоросами. Будь-яка спроба сприяти розвитку національної культури, самосвідомості того чи іншого народу краю розцінювались владою як небезпечний сепаратизм і проти цього вживались найсуворіші заходи.

Не менше інших страждало від політики русифікації українське населення. Горезвісні царські укази про заборону українських шкіл, театру, видання книг українською мовою діяли і в нашому краї. Це негативно позначалося на рівні письменності найбільшого етносу регіону. За даними Першого всеросійського перепису 1897 р. письменні серед українського населення становили лише 9%, тоді як серед росіян — 31%, євреїв — 36%, німців — 50%, поляків — майже 55%.

Дехто з випускників навчальних закладів краю ставали в подальшому відомими державними, громадсько-політичними діячами. Так, фізико-математичний факультет Новоросійського університету закінчив майбутній прем’єр-міністр С. Вітте, лідером правих політичних сил країни став випускник історико-філологічного факультету В. Пуришкевич. Кількість студентів цього навчального закладу зростає з 178 осіб в 1866 р. до 575 осіб в 1895 р. В народному училищі Велико-го Буялика отримав початкову освіту уродженець цього села К. Михайлов-Стоянов (1851-1914 рр.), пізніше відомий оперний співак. По закінченню Одеської гімназії він працював вчителем в Єлісаветграді та Євпаторії, а в 1881 р. як співак вступив у Сімферопольську трупу. Потім він співав на сценах Московського, Петербурзького, Одеського та ін. театрів, гастролював у Франції, Італії. З переїздом до Болгарії К. Михайлов-Стоянов став одним із організаторів Болгарського оперного товариства і оперного театру в Софії.

На початку ХХ ст. в Одесі з’явилося ще чотири вищі навчальні заклади, які позитивно впливали на стан народної освіти краю: Одеські вищі жіночі курси, Одеські вищі жіночі медичні курси, Одеські одно-річні педагогічні курси для підготовки вчителів для середніх навчальних закладів та Одеська консерваторія.

КНИЖКОВА СПРАВА. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

Для виконання завдань, що відносяться до даної теми, студентам слід на основі рекомендованої літератури скласти загальне уявлення про роль книги та періодики в суспільно-політичному та культурному житті Росії на початку ХХ ст. Не випадково, саме в цей час з'явився вираз “печать — шоста держава”. Такою назвою бажали підкреслити силу впливу друкованого слова, порівнюючи його значення з п'ятьма великими державами того часу — Великою Британією, Росією, Францією, Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Слід враховувати, що виробництво книг, журналів, газет, книготоргівля стали в зазначений час серйозною сферою підприємництва. В особі найбільш колоритних особистостей у цій справі О. С. Суворина та І. Д. Ситіна з'явилися мільйонери, що нажили свої капітали на виданні та розповсюдженні друкованої продукції. Купці, аристократи, фабриканти, люди, що за своїми поглядами були консерваторами, лібералами, демократами (П. Рябушинський, М. Сабашников, княгиня М. Тенішева, М. Терещенко, С. Мамонтов, П. Парамонов та ін.), вкладали свої капітали у створення книговидавництв, у випуск журналів різної спрямованості і на будь-який смак. Не менш того клопотались ці багаті люди й про випуск великих і малих газет, альманахів, журналів та журнальчиків для широких читацьких кіл; про підготовку і розповсюдження дешевих брошур, науково-популярних, розважальних, рекламних, довідкових видань, календарів, лубочних картинок, пісенників, усіяких керівництв та самовчителів. При дуже великих тиражах така продукція давала значні доходи підприємцям-видавцям та книготорговцям.

Загострення конкуренції в цій сфері культури, пов'язане з процесом концентрації виробництва друкованої продукції, призводило до того, що деякі видавництва банкрутували, інші, навпаки, йшли вгору.

В російське книжкове виробництво проникали й іноземні капітали, особливо німецькі. Прикладом може слугувати діяльність акціонерного товариства “Видавнича справа”, заснованого лейпцігським книговидавцем Ф. Брокгаузом та власником багатої типографії І. Єфроном. Німецькі капіталісти через “Бібліографічний інститут Мейєра” у Лейпцигу фінансували засноване у Петербурзі у 1896 р. відоме видавниче товариство “Просвещение”. Великий бізнес став неподільно домінувати у видавничій справі. У 1908 р. великим підприємцям у цій сфері належало 72% всієї книжкової продукції країни. На до-

лю ж усіх інших видавців, включаючи видавництва Академії наук та університетів припадало лише 28% видань.

Студентам слід мати на увазі, що за характером будь-яких видань, особливо за пресою, уважно стежила царська цензура. На чолі цензури стояло Головне управління у справах друку, засноване ще у середині 1860-х рр. Воно відало всіма цензурними комітетами; в його підпорядкуванні були інспектори для нагляду за типографіями та за книготоргівлею. В роки Першої світової війни особливого значення набула військова цензура, вкрай прискіплива і пильна. Юридичною основою діяльності всіх цензурних установ був “Статут про цензуру й друк”, виданий у 1890 р. Він складався із 302 статей. Дев’яте відділення цього статуту (статті 93-113) містило директивні установки для цензури. Щоб студенти могли сформулювати уяву про їхній характер, наведемо зміст деяких з них. “У всіх взагалі творах друку слід не допускати порушення належної поваги до вчень та обрядів християнських віросповідань, охороняти недоторканність Верховної Влади та її атрибутів, поваги до Осіб Правлячого Дому, непохитність основних законів, народну мораль, честь та домашнє життя кожного” (стаття 93). “Цензура повинна відрізнити добромисні судження та умогляди, засновані на пізнанні Бога, людини й природи, від зухвалих та буйствених мудрувань, однаково супротивних істинній вірі та істинній мудрості” (стаття 94). “Не допускати до друку твори та статті, в яких викладаються шкідливі вчення соціалізму та комунізму, спрямовані на повалення існуючого порядку та встановлення анархії” (стаття 95). “Не допускати до друку статті: 1) в яких збуджується неприязнь та ненависть одного стану до іншого; 2) в яких містяться образливі насмішки над цілими станами та посадами державної й громадської служби” (стаття 96).

Іншим сильним засобом для маніпулювання частиною преси були в руках уряду гроші. Всякими прийомами, де прямо “з лапи в лапу”, де опосередковано — через підставних осіб, влада, переважно під виглядом субсидій, підкупляла безпринципних представників газетно-журнального світу. Офіційні та близькі до влади періодичні видання субсидувалися багатьма урядовими відомствами: міністерствами внутрішніх справ, фінансів, морським, народної освіти та ін. Як правило, це здійснювалось через секретні та спеціальні фонди й кредити.

На початку ХХ ст., особливо в 1905-1917 рр., на підкуп органів печаті витрачались сотні тисяч рублів. Одне лише Міністерство внутрішніх справ у 1912 р. мало секретний фонд Головного управління у

справах друку, який складав 910 тис. рублів, а на 1916 р. було асигновано вже 1 млн. 700 тис. рублів. Субсидії отримували урядові та консервативно-монархічного напрямку газети та журнали, які мали досить солідний строк видання — газети “Санкт-Петербургские ведомости” (вид. з 1728 р.), “Московские ведомости” (вид. з 1756 р.), “Новое время” (вид. з 1876 р.), “Правительственный вестник”, “Россия” та багато інших. “Видання патріотичні (тобто проурядові — Ф. С.), свідчив після падіння самодержавства Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду колишній керівник департаменту поліції та товариш міністра внутрішніх справ у 1909–1916 рр., здійснювалися з мого відома... через комісію по виданню народної літератури...”. Про масштаби такого способу підкорення преси можна судити за такими фактами: грошові субсидії з секретного фонду Головного управління у справах друку отримували у 1914 р. 54 органа преси, у 1915 — 56, у 1916 — 66.

Наприкінці XIX ст., особливо ж на початку XX ст., до газет стали значно частіше, порівняно з минулим, звертатися робітники, селяни, міщани, дрібні службовці. Журналіст та педагог П. М. Шестаков у 1899 р. за власною ініціативою шляхом особистого опитування зібрав відомості щодо читання книг, газет, журналів робітниками текстильної фабрики товариства Е. Циндель у Москві. Виявилося, що понад третину всіх грамотних читали газети. А між тим, з 278 опитаних робітників тільки 29 людей самі підписувалися на газети особисто, а 12 робили це у складчину, колективно. Всі ж інші грамотні робочі чи купляли газети у роздрібній торгівлі, чи, як робила це більшість, брали газети для читання у рідних та знайомих, читали у трактирах, чайних, а то й купляли старі номери газет задешево на толкучому ринку. Про поширення газет на селі повідомлялось на Харківському з’їзді грамотності влітку 1915 р., де селянин О. Хмельницький виступив з доповіддю “Про влаштування газетних вітрин”. Доповідач пропонував у зв’язку з браком газет й неможливістю забезпечити ними всіх бажаючих влаштувати по селах “газетні навіси”, тобто стенди.

Студентам не слід ігнорувати й статистичні дані щодо динаміки видань у країні в період, який розглядається у спецкурсі. Звернення до цих показників потрібно не для того, щоб запам’ятати цифри, що наводяться в рекомендованій літературі, а для формування загально-го уявлення про стан справ у сфері видання преси.

У середині 1890-х рр. в Росії випускалося російською мовою 105 щоденних газет (з них у Петербурзі та Москві — 28). У 1900 р. в країні видавалося 125 газет суспільно-політичного змісту. Але після 1905 р.

картина суттєво змінилася. Всіх зареєстрованих періодичних видань, суспільно-політичних, відомчих, місцевих та столичних, що виходили в Росії, було в 1908 р. — 2008, а в 1912 р. — вже 2787, з них 1131 назва (тобто 40% всіх видань) припадало на долю газет.

З 1131 газети російською мовою виходило 827. В той же час в країні видавались газети ще 24 мовами (серед них 62 газети польською, 39 німецькою, 32 латиською, 26 естонською, 23 давньоєврейською, 20 на “татарському говорі”, 16 грузинською, 12 вірменською, 5 литовською, 5 на “єврейському жаргоні”). Наведенні дані свідчать, що газета зайняла велике місце в суспільно-культурному житті Росії початку ХХ ст.

Готуючись до виконання завдань, передбачених Змістовним модулем 1, студенти повинні вміти схарактеризувати стан справ у книговидавничій справі. Для цього треба пам’ятати, що напередодні Першої світової війни було випущено тільки російською мовою 106765138 примірників книжок, 1263 журнали. Вартість всіх виданих в країні книжок досягла у 1908 р. 25 млн. рублів, у 1912 р. вона перевищила 40 млн. рублів.

Книжкова друкована продукція російською мовою, за даними Головного управління у справах друку, становила у 1901 р. 10,2 тис. назв, у 1913 р. — 26,6 тис. В ті ж роки відповідно всіма мовами Російської імперії було видано 15,9 тис. та 34 тис. назв книжок. З цих даних студенти можуть зробити висновок, що російська книжка посідала домінуюче, провідне місце у книжковому виробництві країни. Зрозуміло, що російську книжку читали не тільки руські люди.

Студенти, які претендуватимуть на вищий бал, повинні надати дані щодо випусків альманахів — цієї своєрідної, проміжної форми між періодичним виданням та книжкою. **Альманахи** були своєрідними збірками різного, частіше за все літературного змісту — в них були представлені і вірші, і проза, і нарисові твори. Не пов’язані на відміну від журналів конкретними, заздалегідь обумовленими термінами випуску (щонеділі, щомісячно) альманахи часто заміняли літературні відділи журналів. Стрибок у їх випуску був досить вражаючий: якщо з 1855 по 1900 рр. в Росії було видано (за назвами) 973 альманахи, то за 1900-1917 рр. — 11003 альманахи. Найбільш відомими з альманахів початку ХХ ст. були збірки “Знание” (1904-1914), “Шиповник” (1907-1917), “Земля” (1908-1917) та ін.

За кількістю виданих у країні книжок Росія у 1908 р. посідала третє місце у світі; на першому була Німеччина, на другому — Японія. Але

за виданням періодики Російська імперія поступалася деяким капіталістичним країнам. Асортимент, спеціалізація їх була значно ширше: у Франції та Німеччині у 6 разів, у США — у 16 разів.

Швидке зростання книжкової продукції та преси обумовили необхідність розвитку **бібліографічних видань**, мільйоном людей потрібна була допомога щодо самостійного пошуку потрібної книги, самоосвіти. З 1907 р. у Петербурзі почала видаватися “Книжная летопись” — щотижневий орган, який видавався Головним управлінням у справах друку, в якому повідомлялись відомості про всі видані в країні книжки. Пізніше побачила світ аналогічна “Журнальная летопись”. Для студентів означені видання цікаві та цінні тим, що містять найбільш повні відомості про вказані видання. Вони можуть бути використані для складання бібліографії до рефератів, курсових та випускних творів.

Студентам слід знати, що важливу роль для всього культурного життя країни взагалі, та для самоосвіти зокрема, поширення та поглиблення знань стала грати довідково-енциклопедична література. Серед однотомних енциклопедичних видань увагу широкої громадськості привернула, враховуючи тогочасні політичні події в країні і світі, “Политическая энциклопедия” (СПб., 1906-1908) під редакцією ліберального публіциста Л. З. Слоніньського. Одним із найбільш популярних того часу був “Энциклопедический словарь” демократичного видавця Ф. Ф. Павленкова. З 1899 р. по 1913 р. побачили світ п’ять видань словника тиражем 100 тис. примірників. За змістом, повнотою відомостей слід особливо відзначити “Энциклопедический словарь” (41 том, чи 82 напівтоми та 2 додаткових) Ф. Брокгауза та І. Єфрона. Якщо в цьому словнику представлений рівень знань на кінець XIX ст., то в наступних двох відбиті відомості більш нові. Це “Большая энциклопедия, Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания” (22 тома; 1900-1909) й особливо “Энциклопедический словарь” товариства братів Гранат.

Широкого розвитку набула рекомендаційна бібліографія. Зразковими для свого часу в цій сфері були посібники для самоосвіти — книжки Х. Алчевської та інших упорядників “Что читать народу?”, “Книга о книгах” під редакцією професора І. Янжула та ін. Найбільшу славу з подібних видань набули томи відомого демократичного просвітителя М. О. Рубакіна “Среди книг” (вид. 2-е, т. 1-3, 1911-1915).

За суспільно-політичним напрямком легальні періодичні видання кінця XIX-початку XX ст. поділяються на чотири групи: 1) урядова,

офіційна, крайнє права (часто чорносотенна) печать, яка беззастережно виступала за збереження самодержавства й усіх основ існуючого ладу; 2) ліберально-буржуазна печать; 3) дрібнобуржуазна, демократична за своєю ідейною спрямованістю; 4) робітнича печать.

Чимало друкувалося газет урядових, відомчих. Після 1907 р. більшість з них прямо перейшла на чорносотенні позиції. Лідером таких органів намагалася бути газета “Московские ведомости”, про обличчя якої свідчить той факт, що на початку ХХ ст. вона називала прем'єр-міністра С. Ю. Вітте — людину прозахідно налаштовану, але який був при цьому прибічником конституційної монархії, “державним злочинцем, з вини якого в Росії з'явилися фабрики та заводи, а разом з ними робітничє питання”. Владою неодноразово здійснювалися спроби налагодити випуск зовнішньо респектабельних, “незалежних” періодичних видань. Такі спроби робили С. Ю. Вітте (газета “Русское государство”) та П. А. Століпін (газета “Россия”). Однак великого успіху ці видання не мали.

Значну групу російських газет та журналів становили видання ліберально, часто конституційно-монархічного спрямування. Найбільш популярними серед них були так звані товсті журнали — петербурзький “Вестник Европы” та московська “Русская мысль”, очолювана П. Б. Струве. В роки першої російської революції на певний час склалося домінування, особливо в газетній пресі, кадетської партії. У 1905 р. кадети почали видавати газети “Свободный народ”, “Народная свобода”. Невдовзі, щоправда ці газети були закриті владою. Хоча затим конституційні демократи почали видання великої щоденної політичної та літературної газети “Речь”. Ідейно близькою до кадетів була започаткована ще у 1860-х рр. газета “Русские ведомости”. Літературні відділи в названих вище виданнях були досить багатими, у них друкувалися твори видатних російських письменників та поетів — В. Г. Короленка, О. М. Толстого, В. Я. Брюсова та ін., видатних публіцистів та вчених В. І. Вернадського, П. Г. Виноградова, В. Й. Ключевського та ін.

Провідним літературно-політичним журналом народницької орієнтації був журнал “Русское богатство”. З 1892 р. ідейними керівниками цього щомісячника були М. К. Михайловський та В. Г. Короленко. Після 1905 р. журнал став досить близький до народних соціалістів (енеси, трудовики, Трудова народно-соціалістична партія). “Русское богатство” привертало увагу читацької аудиторії творами письменників реалістичного гуманістичного напрямку: М. Горько-

го, О. Купріна, Л. Андреева, Д. Мамина-Сибіряка, К. Станюковича, В. Вересаєва, І. Буніна та ін.

У вкрай складних умовах існувала в царській Росії робітнича преса. Частина її виходила нелегально, частина друкувалася поза межами країни, передусім соціал-демократичні видання. Перші легальні журнали марксистського спрямування з'явилися ще у другій половині 1890-х рр., коли марксизм став досить популярною течією у протиурядовому русі. Такими були передусім журнали “Новое слово”, “Начало”, “Жизнь”. Важливу роль у розвитку марксистської печаті зіграла газета “Искра”. П'ятьдесят один номер цієї газети (до переходу її під контроль меншовиків) виходив під керівництвом В. Леніна. Популярність серед робітників, частини інтелігенції набули більшовицької газети “Правда” (з травня 1912), “Звезда”, товстий суспільно-політичний і літературний журнал марксистського спрямування “Просвещение”, теоретичний марксистський журнал “Мысль”.

Дещо осібно, поза означених груп, знаходилась чимала кількість журналів, газет безідейних, бульварного стибу, розрахованих на масового читача-обивателя, який звертався до літератури не для роздумів, осмислення, а виключно для розваги. Тут в ходу було бездумне зубоскальство, еротика, чи навіть ледь прикрита порнографія, “захоплюючі” романи зі “світського життя”, безкінечні романи з життя спритних авантюристів та “благородних” розбійників. Особливо поширилося подібне читиво в період між 1907-1917 рр. Маса таких видань мала коротке життя: декілька номерів й вони припиняли своє існування, але виникали нові...

Для студентів-істориків слід ознайомитися зі стислим оглядом трьох видів **галузевої періодики — історичної, літературної, мистецтвознавчої**.

В капіталістичний період російської історії видавалося декілька десятків історичних журналів. Більшість з них за ідейно-політичною спрямованістю були консервативно-монархічними, деякі віддавали данину помірному лібералізму. В історичних журналах кінця XIX — початку XX ст. друкувалося багато спогадів, щоденників, листів, інших документів та матеріалів, що мали відношення до історії російської культури, літератури, мистецтва, побуту. Починаючи з 1870-х рр., а особливо в роки першої російської революції в таких журналах друкувались матеріали, присвячені визвольному руху в Росії. Зразком такого видання може служити журнал “**Былое**”, який видавався В. Л. Бурцевим у 1906-1907, 1917 рр.

Найбільш багатими за змістом були три історичних журнали, які видавалися досить довгий час — “Русский архив” (1863-1917), “Русская старина” (1870-1919), “Исторический вестник” (1880-1917). Журнал “Русский архив”, заснований істориком П. Бартеповим, він же ним і редагувався протягом 49 років. За кількістю опублікованих джерел, особливо по XVIII-XIX ст., “Русский архив”, який мав до тисячі передплатників, займав провідні позиції серед російських історичних журналів. Дослідницьких матеріалів, статей в ньому було небагато.

У журналі історика, громадського діяча, публіциста М. Семевського “Русская старина” основна увага приділялася XIX ст. Статей та заміток тут було більше, ніж у попередньому виданні, але теж не так багато. Ліберальні погляди М. Семевського вносили нерідко публіцистичний характер в оцінки друкваних матеріалів. В журналі друкувалися матеріали по руху декабристів, петрашевцям, по селянському та солдатському руху, по добі скасування кріпосного права. Журнал любили читати ліберальні інтелігенти, чиновники та педагоги.

“Исторический вестник”, що його видавав О. С. Суворін, редагувався протягом 33 років істориком-популяризатором С. Шубінським, людиною ліберально-консервативних поглядів. Поряд із документальними матеріалами, в журналі друкувалися статті, нариси. Значна увага приділялася художньо-історичним творам М. С. Лєскова, Д. Л. Мордовцева, Г. П. Данилевського, С. Терпигорева та ін. “Исторический вестник” був найпоширенішим із дореволюційних історичних журналів. У 1913 р. він мав 12 тис. передплатників.

Серед літературних та літературно-політичних журналів початку XX ст. видне місце належало товстим щомісячникам літературно-буржуазного спрямування, таким як “Вестник Европы” та “Русская мысль”. “Вестник Европы” був заснований і довгий час (протягом 42 років, у 1866-1908) редагувався істориком та публіцистом М. Стасюлевичем. При ньому в журналі вперше побачили світ значні твори І. Тургенева, І. Гончарова, О. Островського, М. Салтикова-Щедрина, вірші О. Толстого, Вл. Соловйова, І. Буніна. В “Русской мысли” протягом 20 років провідну роль грав ліберальний публіцист та літературний критик В. Гольцев. В журналі охоче друкувалися А. Чехов, М. Горький, Д. Мамин-Сибіряк, М. Гарин-Михайловський. Після 1905 р. журнал став кадетським, редакцію очолив П. Б. Струве. Літературним відділом керував у 1910-х рр. В. Я. Брюсов, критичним — поетеса З. М. Гіппіус. В журналі в цей час почали домінувати модерністські віяння.

Яскраві, політично гострі матеріали друкували у 1905-1906 рр. **сатиричні журнали** “Зритель”, “Пулемет”, “Жупел”, “Сигнал”. та ін. В цілому таких видань нараховувалося до 400. В журналах “Жало”, “Жупел”, “Адская почта” активно публікувався М. Горький. Російська політична карикатура, памфлети, уїдливі епіграми влучно били по найбільш одіозних представниках урядових кіл, придворній камарильї. Пізніше, в 1907-1917 рр., великим успіхом серед демократичної інтелігенції користувалися сатирико-гумористичні журнали “Сатирикон” та “Новый сатирикон”, в яких виступала плеяда талановитих гумористів на чолі з Аркадієм Аверченко. Нерідко друкувалися у виданні твори непересічного поета-сатирика Саші Чорного (О. М. Глікберга). Група молодих художників-карикатуристів Радаков, Ремі, Юнгер поряд з відомими майстрами Б. Кустодієвим, О. Бенуа, М. Добужинським, Л. Бакстом прикрашали ці журнали своїми малюнками.

Виникнення наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. нових російських журналів, присвячених мистецтву, театру, музиці тісно пов’язано з пошуками нових форм та засобів виразності передусім у художній літературі. Такі течії, як модернізм, символізм, акмеїзм, помітно проявилися і у змісті, і в оформленні. Ініціатором такого нового типу періодичних видань з даної тематики став журнал **“Мир искусства”** (1899-1904). Видавався він у Петербурзі на кошти меценатів — княгині М. Тенішевої та С. Мамонтова. Організатором та редактором журналу був С. Дягілев — широко відомий театральний діяч — організатор багатьох починань у російському мистецтві.

Московський художній і літературно-мистецький журнал **“Золотое руно”** (1906-1909) видавався з більшою розкішшю, хоча і з меншим смаком в оформленні та змісті, П. П. Рябушинським, одним з восьми братів Рябушинських — банкірів та промисловців. Спочатку письменники-символісти, а пізніше О. Блок, Вяч. Иванов, Г. Чулков визначали обличчя журналу.

Літературно-художній журнал **“Аполлон”** (1909-1917) був створений та видавався художнім критиком С. Маковським. Чудово виконані ілюстрації (чорно-білі та кольорові) знайомили читачів з кращими творами вітчизняних художників та графіків.

Театральному життю був присвячений журнал драматурга та режисера, публіциста та критика О. Р. Кугеля **“Театр и искусство”** (1897-1918).

Студентам не зайвим буде знати про здобутки вітчизняних книговидавців на міжнародній арені. В цьому плані слід згадати про участь Росії у 1914 р. (вперше в її історії) у знаменитій Міжнародній виставці графіки та друкованої продукції у Лейпцизі. Для демонстрації російських книжок на виставці був зведений спеціальний павільйон за проектом академіка архітектури В. Покровського, який при цьому творчо використав форми давньоруського теремного зодчества. Організував виставку великий знавець мистецтва книги С. К. Маковський. Багато видань російських книговидавництв отримали нагороди та призи. Журі особливо відзначило якість та зміст продукції 12-х великих російських видавництв: московських товариств Левінсон, братів Гранат, братів Менерт, І. Ситіна; з петербурзьких — А. Деврієна, Ф. Брокгауза та І. Єфрона, товариств Р. Голіке та О. Вільборг, М. Вольфа, А. Маркса та ін.

Серед контрольних завдань, передбачених Змістовним модулем 1, є й питання про діяльність провідних книговидавництв країни та розвиток книготоргівлі. Готуючись до виконання цього завдання, студенти повинні мати на увазі, що на 1913 р. в Російській імперії нараховувалося 575 книговидавничих фірм. Провідними центрами цієї справи були, як і раніше, Петербург та Москва. В цих містах випускалося до двох третин всієї книжкової продукції країни. Тут знаходились фірми й двох російських книжкових королів — О. С. Суворіна у Петербурзі та І. Д. Ситіна у Москві.

В діяльності Суворіна та Ситіна явно простежуються дві відмінні тенденції: у першого консервативно-ліберальна, у другого — буржуазно-демократична, просвітительська. Обидва вийшли з низів народу, піднялися з бідного селянського та повітового міщанського побуту й своїми підприємницькими, організаторськими здібностями, як кажуть в народі, “своїм горбом” пробилися на поверхню життя. Обидва стали мільйонерами, але у багатьох своїх починаннях йшли різними шляхами.

Олексій Сергійович Суворін поступово, але неухильно, наполегливо пробивався у вищий світ, не без певних підстав ліберальний історик літератури О. І. Кирпичников ще наприкінці ХІХ ст. називав Суворіна “нашим Наполеоном книжкової справи”. Почавши свій життєвий шлях як “бідняк, ліберал, й навіть демократ” в 50-60-х рр. ХІХ ст., й закінчивши його (у 1912) як “... мільйонер, самовдоволений та безсоромний хвалитель буржуазії, що плазує перед усяким поворотом можновладців...”, — написав про Суворіна в статті “Кар’єра” В. Ленін. Одна з найоб’ємніших та найпопулярніших в Росії газет —

“Новое время” з легкої руки М. Є. Салтикова-Шедріна увійшла в історію російської преси під назвою “Чего изволите?”. Ця газета стала символом продажності, підступності, підлабузництва. В ній торгували всім, починаючи політичними переконаннями й кінчаючи порнографічними об’явами. Суворін виховав цілу плеяду безпринципних журналістів, яких інколи так і називали “Суворіні діти”. Однак складність оцінки явищ культурного характеру полягає у суперечливості їх творців. Студенти мають довести, яким чином це стосувалося й діяльності Суворіна. Справедливості заради слід зазначити, одночасно з виданням “Нового времени” його видавництво випускало багато книжок найрізноманітнішого змісту: наукові, художні твори, довідкові видання. Особливо популярністю користувалися книжки серій “Дешева бібліотека”, “Нова бібліотека”. Невеликі за розмірами, часто кишенькового формату ці книжки коштували від 10 до 30 коп., що робило їх цілком доступними людям навіть із скромно забезпечених верств населення. На сторінках цих книжок, які розходилися величезними на той час тиражами, друкувалися твори класиків вітчизняної та зарубіжної літератури, античних авторів. Не друкував видавець тільки книжки неходові, не дохідні. Великого розповсюдження отримали суворінські довідкові видання — “Русский календарь”, “Весь Петербург”, “Вся Москва”, “Вся Россия”. Для студентів-істориків важливо знати, що з ініціативи та під контролем історика та журналіста С. М. Шубинського була видана значна кількість джерел з російської історії — опис посольств та подорожей в Росію Флетчера, Герберштейна, Олеарія, Корба, Плано Карпіні, записки Катерини II, княгині К. Р. Дашкової. Під вивіскою фірми “Новое время” Суворін відкрив декілька багатих магазинів у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі та інших містах.

Іван Дмитрович Ситін вийшов із селянського середовища Костромської губернії. Почав зі служби хлопчиком “на побігушках” в книжковій лавці. Потім обзавівся невеликою літографією й потроху розбагатів на виданні лубочних картинок (вид графіки, зображення з підписом, який відрізнявся простотою та доступністю образів героїв казок, билин, житій святих тощо). Від картинок перейшов до видання дешевих книжок, які у певній публіки користувалися неабияким попитом — ворожильних книжок, сонників, пісенників й т. п. Потім співробітництво з Л. М. Толстим, В. Г. Чертковим, які організували видавництво “Посредник” для видання дешевої книги для народу, змінила на краще характер видавничої діяльності Ситіна. Свою про-

дукцію він поширював через книгонош на ярмарках, базарах. У зазначеному видавництві, на чолі якого з 1897 по 1925 р. був педагог та письменник І. І. Горбунов-Посадов, друкувалися твори письменників-гуманістів В. М. Гаршина, В. Г. Короленка, М. Горького. Поступово в практиці “Посредника” почали домінувати цілі популярні серії: “Бібліотека для дітей и юношества”, “Библиотека свободного воспитания”. Революція 1905-1907 рр. зробила можливим для “Посредника” видання ще одної серії “Всемирное братство”.

Талановита книга самого Горбунова-Посадова “Азбука-картинка”, його прості, зрозумілі народу вірші та оповідання, численні збірки для дитячого та народного читання користувалися великим попитом у дореволюційній Росії. Поряд з добrotною книгою для народу Ситін випускав чимало лубочних картин поліпшеного змісту, художніх репродукцій, кольорових ілюстрацій з текстами народних пісень, а потім і плакатів. Головне своє завдання Ситін бачив у тому, аби пускати в народ доброякісні книжки за доступними цінами. Це прослало його ім'я. Великі тиражі видань Ситіна забезпечили те, що він став найбагатшим капіталістом у книжковій справі. На 1915 р. товариство Ситіна мало оборотний капітал у 15 млн. руб. Це була найбільша книговидавнича та книготоргова монополія не тільки Росії, а й цілого світу. У 1916 р. відзначалося п'ятдесятиріччя книговидавництва Ситіна. Відомий письменник-педагог В. П. Вахтеров писав з цього приводу: “...він (Ситін — Ф. С.) здійснює таку грандіозну мрію, як видати й поширити в широких народних масах сотні мільйонів примірників дешевих книжок, провести їх у найвіддаленіші закутки нашої батьківщини, зробити їх за ціною доступною незаможному робітнику та бідному селянину”. Дійсно, Ситін дав народу найдешевші видання творів Пушкіна, Гоголя, Толстого, Чехова та інших класиків. Літератури, випустив у світ популярні “Народную”, “Детскую”, “Военную” енциклопедії.

Дуже неприязно ставився до книговидавничої та просвітницької Ситіна лідер правих В. М. Пуришкевич, який з трибуни Державної думи називав цю діяльність “шкільною підготовкою другої російської революції”.

Видавництво П. П. Сойкіна випускало переважно наукову та науково-популярну літературу, головним чином по географії та природознавству, декілька широко відомих журналів, серед них “Природа и люди”, “Сельский хозяин”, “Знание для всех”, “Мир приключений”.

Видавець А. Ф. Даврієн випускав чудово оформлені капітальні твори з географії, природознавства, сільського господарства. Особливим попитом користувалася серія у 19 томах “Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей”.

Студентам не зайвим буде згадати й про видавництво московсько-го фабриканта та фінансиста М. В. Сабашнікова, яке протягом майже 30 років видавало серії добре оформлених книжок з історії, літератури — “Памятники мировой литературы”, “Страны, века, народы”, “История”, “Ломоносовская библиотека” та ін.

У контрольних запитаннях по Змістовному модулю 1 є й завдання про характеристику стану **бібліотечної справи** в Росії в досліджуваний період. При підготовці студенти мають враховувати, що порівняно з видавничою діяльністю, в яку вкладалося часто чимало приватних капіталів, бібліотечна справа виглядала набагато скромніше. Прибутки капіталістів у цій сфері були значно меншими, а царський уряд виділяв на будівництво та облаштування бібліотек явно недостатньо коштів. Більший інтерес виявляли до розвитку мережі та поповнення книжкових фондів бібліотек меценати з числа ліберальної інтелігенції, земські установи, деякі міські думи. Крім незначного числа публічних бібліотек зі значними книжковими фондами у великих містах й закритого типу бібліотек університетів та інших вищих та середніх навчальних закладів, бібліотеки в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. в основному були представлені двома типами — комерційними та громадськими бібліотеками, а також так званими народними бібліотеками та читальнями. На 1904 р. у тих 34 губерніях, де були земські установи, діяло близько 4,5 тис. народних бібліотек, головним чином у сільській місцевості. В містах на той час існувало не менше 10 тис. громадських та народних бібліотек. Через десять років в Росії існувало близько 76 тис. бібліотек всіх типів, в тому числі й навчальних закладів. Серед читачів народних бібліотек домінувала (приблизно 60-70%) учнівська молодь; читачів-робітників були лише 2-3%.

В містах існували ще й платні бібліотеки для заможної публіки, переважно комерційні, а також кабінети для читання та громадські публічні бібліотеки. Близькими до них були станові та професійні бібліотеки — дворянські, офіцерські, купецьких клубів та зібрань, прикажчиків та ін. Запізно в Росії почалася професійна підготовка бібліотекарів. Першим такого роду навчальним закладом були короткострокові бібліотечні курси, створені у 1915 р. Л. Хавкіною при

Народному університеті О. Л. Шанявського у Москві. Як факультативний предмет бібліотекознавство та книгознавство викладалися в Московському та Петербурзькому університетах у 1912-1915 рр.

Потреби та запити книжкової справи, книжкової торгівлі та бібліотек стали основою виникнення бібліотечних товариств, бібліографічних гуртків та об'єднань. Найбільше значення мали Товариство бібліотекознавства в Петербурзі, яке було засноване в 1908 р. та випускало журнал “Библиотекарь”. З 1900 р. при Московському університеті діяло **Російське бібліографічне товариство**. Завдяки їхній діяльності в 1911 р. у Петербурзі було проведено Перший Всеросійський бібліотечний з'їзд.

Значних змін зазнала **книжкова та бібліотечна справа і у нашому краї**. Центром книгодрукування залишалась Одеса, поступаючись у цій сфері лише трьом містам імперії: Петербургу, Москві та Варшаві. Якщо на межі століть у місті нараховувалось декілька десятків друкарень, то до 1917 р. їх було майже 160. Найбільшими були друкарні П. Францова (наприкінці століття перейшла до Південноросійського акціонерного товариства друкарської справи), Є. Фесенка, Л. Нітче, Г. Ульріха, А. Шульце. Кількість виданих книжок наростала досить високими темпами. Так, якщо в 1874 р. побачили світ 396 назв загальним тиражем майже 350 тис. примірників, то наприкінці 1880-х рр. було віддруковано 662 книги загальним тиражем понад 960 тис. примірників, у 1895 р. було випущено 1157 видань загальним тиражем 2571 тис. примірників.

Задля забезпечення єдності і непорушності імперії царський уряд стежив за тим, аби книжки видавалися переважно російською мовою. Російськомовні видання становили приблизно 80%, але окремі книжки виходили також на івриті та їдиш (5%), французькою, німецькою, італійською, грецькою, польською, англійською мовами (разом близько 15%). Друкування книжок українською мовою було надзвичайно важкою справою. Хоча окремі такі видання мали місце. Так, були видані: “Збірник творів” Ієремії Галки (М. І. Костомарова, 1875), повість О. П. Стороженка “Марко Проклятий” (1879), “Антігона” Софокла в перекладі П. І. Нішинського (1883), оповідання І. С. Нечуя-Левицького “Чортяча спокуса” (1885), поеми Т. Г. Шевченка “Катерина” (1888), “Княжна” і “Москалева криниця” (обидві — 1889).

Стрімке зростання інтересу до книги зумовив розвиток у краї мережі бібліотечних установ. Більш демократичним стає контингент їх відвідувачів. Відомий бібліограф М. О. Рубакін писав з цього приводу:

“В ці бібліотеки, створені для чистої публіки, з кожним роком входить все більше і більше читачів одного сорту, читачів з народу. Поруч із паном у капелюсі підписується, вносить заклад й відразу висуває свої вимоги і селянин, який пройшов чи навіть не пройшов курсу народної школи, і фабричний робітник, який пізнав грамоту вже за зрілих років, завдяки недільній школі, і торговець-міщанин”.

В першу чергу ці процеси стосувалося Одеси. Книжковий фонд бібліотек міста був достатнім, аби задовольнити потреби, смаки найвибагливіших читачів. У 1914 р. в Одесі було 68 бібліотек різного профілю: наукові, громадські, навчальних закладів, релігійних організацій тощо. При комплектуванні їхніх фондів обов’язково мала враховуватись думка Міністерств внутрішніх справ та народної освіти з приводу ідейної спрямованості літератури.

Великою популярністю користувалась Міська публічна бібліотека, заснована ще 1830 р. На межі століть її книжковий фонд нараховував 111625 томів. Бібліотека мала 5256 постійних читачів, її відвідувало близько 58 тис. осіб на рік. У березні 1904 р. за пропозицією Міського голови П. О. Зеленого в Думу було внесено питання “про будівництво нового приміщення для міської публічної бібліотеки, бо бібліотека на Миколаївському бульварі, попечителем якої є граф М. М. Толстой, існує вже 75 років, будинок тісний (читальна зала розрахована всього на 90 осіб), незручний та вельми небезпечний у протипожежному відношенні. Читачів з кожним роком стає все більше: так, у 1902 р. за 306 читацьких днів було 95 тис. 377 відвідувачів, що мали можливість працювати з 10 години ранку до 10 години вечора. За 1902 р. надійшло 7226 томів різних видань”. У зв’язку з цим до нагальних потреб м. Одеси, для задоволення яких вирішено було отримати заєм у 10 млн. руб., віднесено було й спорудження нового приміщення для міської публічної бібліотеки, на що асигнувалося 200 тис. руб.

У 1907 р. нове спеціалізоване приміщення для бібліотеки, споруджене у 1904–1906 рр. за проектом українського зодчого Ф. П. Нестурха, стало до ладу. Тоді ж бібліотека отримала назву “Одеська міська імені Імператора Миколи II публічна бібліотека”. (Нині — Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького — Ф. С.). Згідно з постановою міської думи одна з залів бібліотеки, де було розміщено колекції, подаровані меценатом графом М. М. Толстим, була названа його іменем. З часом при бібліотеці був сформований музей, в якому зберігались гравюри, картини, старовинні документи, автографи видатних людей та інші матеріали, що стосувались, головним чином, історії Одеси.

У 1898 р. відзначалося тридцятиріччя приватної бібліотеки Бортневського. Відомий журналіст В. Дорошевич, відгукнувшись на цю подію, писав про те, що “у нас інтелігенція у більшості своїй не купляє книжок, крім календарів, і бере книжки з бібліотек”. Попит на добру книгу був настільки великий, що навіть у нічліжках серед босяків, чорноробів та сезонників проводились читання цікавих книжок уголос. Декілька нічліжників сідали навколо читця та уважно слухали читання. З кожного слухача стягували одну копійку на свічку та за читання.

Фонд Миської бібліотеки поповнювався переважно за рахунок пожертвувань меценатів. В період з 1890 р. по 1916 р. пожертви склали приблизно від 75 % до 85% нових надходжень. Тісні контакти бібліотека мала з Академією наук, різними міністерствами, товариствами, вищими навчальними закладами, іншими бібліотеками.

Змістовну культурно-просвітницьку роботу проводила в Одесі заснована в 1905 р. Громадська бібліотека і читальня. Відвідування читальні було безкоштовним, а за користування книгами вдома — 15 коп. за одну книгу, за дві — 25 коп. У 1913 р. при бібліотеці була організована комісія з дитячого читання. Для консультативної допомоги читачам тут організовувались виставки книг, друкувались методичні посібники і покажчики. У серпні 1914 р. бібліотека взяла участь в організації з ініціативи Одеського педагогічного товариства бібліотечок, які, як пожертви, були розіслані по лазаретах для поранених на фронтах Першої світової війни. Кількість читачів бібліотеки за 1912 по 1914 рр. збільшилась в п'ять разів і досягла півтори тисячі чоловік.

Добре укомплектованою була наукова бібліотека Новоросійського університету, яка систематично поповнювалася найновішою літературою. Чудовими матеріалами володіла бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей. Прекрасні альбоми і видання, присвячені образотворчому мистецтву, містились в бібліотеці Художньої культури, нею користувались учні та випускники художнього училища. Півтори тисячі читачів за невелику плату могли користуватися літературою бібліотеки “Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв”, що мала 18 тис. томів.

У 1914 р. в місті функціонувало 14 приватних бібліотек. Три миські безкоштовні бібліотеки утримувались за рахунок місцевого бюджету. Крім того, в Одесі було багато солідних особистих бібліотек.

Збільшення кількості бібліотек потребувало проведення бібліографічної роботи. Відомим українським бібліографом другої половини XIX — початку XX ст. був правник за фахом М. Ф. Комаров. Він був автором багатьох бібліографічних статей у журналах та упорядником покажчиків як всього українського письменства разом (“Показник нової української літератури, починаючи з “Енеїди” І. Котляревського до 1883 р.”), “Українська драматургія. Сборник библиографических пособий. 1815-1906”, так і літератури про окремих письменників (І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка та ін.). Комаров написав нарис з історії цензури на Україні, опублікував “Нову збірку народних малоруських приказок, прислів’їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань” (1890 р.), уклав також “Русско-украинский словарь” (в 4-х тт.), виданий у Львові в 1893-1898 рр.

Цікавим і значним явищем громадсько-політичного і культурного життя Одеси була її періодична преса. Вона була досить різноманітною за своєю політичною, ідейною, естетичною спрямованістю, видавалася переважно російською мовою. У 1896 р. в місті виходило 9 періодичних видань загального характеру та 13 спеціальних видань. Найбільш відомим серед них були: “Ведомости Одесского Градоначальства”, “Херсонские Епархиальные Ведомости”, “Новороссийский телеграф”, “Одесский листок”, “Одесские новости”, “Одесская немецкая газета” та ін.

Найстаршою газетою, яка відбивала життя не тільки Південної Пальміри, але й усього краю був “Одесский вестник” (1827-1894). До 1858 р. газета була органом управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Завдання, що були поставлені місцевою владою перед газетою, полягали в тому, щоб давати інформацію про розвиток торгівлі, про попит на ті чи інші товари в регіоні та за кордоном. Газета сповіщала про урядові розпорядження та постанови, що торкалися умов розвитку промисловості, торгівлі, сільського господарства в краї, писала про коливання валютних курсів, погоду тощо. Газета повідомляла про результати археологічних розкопок в степовій Україні, публікувала довідково-інформаційні матеріали. В середині XIX ст. газета виходила тричі на тиждень, часом на її шпальтах з’являлись серйозні статті літературного та наукового характеру, що стосувались історії, географії, статистики краю.

У 1858 р. за наполяганням тодішнього попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогова “Одесский вестник” перейшов у ведення Рішельєвського ліцею. Протягом наступного року до спів-

робітництва з газетою було залучено відомих, прогресивно мислячих представників інтелігенції, вона зайняла одне з провідних місць серед російської провінційної преси. Мабуть через це, генерал-губернатор О. Г. Строганов доносив у Петербург про “недоречні випадки проти поміщиків й приватних осіб”, про “засудження урядових заходів”, про “вільнодумство” газети. У 1859-1871 рр. газету редагував літератор М. П. Сокальський, за цей час кількість передплатників зросла з 600 до 3000 осіб.

Напередодні видання Валуєвського циркуляру (1863 р.), “Одеський вестник” опублікував яскраву статтю на захист української мови. Через два десятиліття редактор цієї газети — відомий земський діяч і літератор П. О. Зелений — першим порушив перед урядом питання про надання Одесі права випускати українську газету “Землероб”, розраховану на сільського читача краю. Реалізувати складену ним програму видання не вдалося через протидію Головного управління у справах друку. Про цю людину — Павла Олександровича Зеленого, як нам здається, слід сказати декілька слів окремо. Син дворянина-поміщика, він закінчив юридичний факультет Харківського університету і в 1865 р. був обраний першим секретарем Бобринецького (невдовзі Єлісаветградського) повіту. Це було перше земське повітове зібрання губернії. Далі він обирається членом повітової земської управи, потім, у 22-річному віці, головою єлісаветградської земської управи. У 1876 р. він залишає постійну службу в земстві й починає, як ми вже зазначали, видавати перший солідний друкований орган в Одесі — газету “Одеський вестник” (1878-1884). Але із земською діяльністю не пориває остаточно, залишаючись повітовим та губернським гласним. Незабаром він стає директором земського банку Херсонської губернії, де служить до 1897 р., коли його обирають Одеським Міським головою на чотири річний термін. У 1901 р. Павло Олександрович був обраний Міським головою Одеси на наступний термін. Йому було призначено річне утримання у 15 тис. руб. та окрема ложа в міському театрі.

Однією з перших одеських приватних газет була “Новоросійський телеграф”, заснована в 1869 р. Деякі статті, що публікувались на шпальтах газети, носили певний відтінок демократизму, тому вже на першому році свого існування вона була оштрафована за критику одеського чиновництва й судового апарату. На певний час “Новоросійський телеграф” стає найліберальнішою з одеських газет, в ній друкувались праці народників А. Желябова, Ф. Волховського, І. Ко-

вальського, С. Чудновського. З 1875 р. курс газети різко змінюється, вона стала консервативною, навіть реакційною і лишалася такою до її закриття на початку ХХ ст.

В її ювілейному номері газети 1 січня 1899 р. (з приводу 30-річчя заснування) відзначалось, що за цей час вона змогла заслужити собі міцну репутацію “єдиної справді російської газети на півдні Росії”. Політичне кредо газети, як це з похвалою відзначали на урочистостях її покровителі, полягало у підтримці всіх, хто сповідував ідеї “російського націоналізму, православ’я, споконвічної і непорушної відданості народу своєму монархові...”

“Новоросийский телеграф” стає таким же місцевим підголоском “Московских ведомостей” в Одесі, як “Киевлянин” у Києві та “Бессарабец” в Кишеневі. Катков і Магницький в Москві, Піхно і Шульгін в Києві, Крушеван в Кишиневі та Озмідов в Одесі були поєднані загальною духовною спорідненістю: жорстокою нетерпимістю до найменших проявів лібералізму, не говорячи вже про демократію, яка проголошувалась несумісною з особливим історичним шляхом розвитку Росії, проповіддю поліцейських ідеалів “держиморди”, лютою ненавистю до національно-свідомих українців, поляків, євреїв, закличками до наведення “порядку” “міцною рукою”, практикуванням доносів, поширенням брехні, пліток, як зараз говорять, компромату щодо своїх опонентів. При всьому цьому все подавалося як прояв справжнього патріотизму, піклування “про благо свого багатостраждального народу”. Сам Озмідов, який неодноразово називав себе, в першу чергу купцем, а потім вже редактором, був тим типом провінційного видавця, який перетворив редаговану ним газету, з одного боку, в засіб наживи — він міг того чи іншого підприємця, комерсанта, крамаря, навіть фабриканта чи фінансиста піднести, якщо той сплачував за це солідні гроші, чи, навпаки, довести до краху. З іншого боку, керована ним газета стала, як писали опоненти, “непристойною корчмою”: на словах “дешева народна газета” виступала начебто за інтереси цього самого народу, насправді ж вона допомагала владі тримати цей народ у покорі. Для цього вміло використовувались не найкращі якості певної частини самого народу — люмпенська свідомість, ксенофобія тощо.

Виступаючи з позицій псевдопатріотизму, газета не обмежувала себе ніякими принципами, поглядами, переконаннями. Для її хазяїв слова “вибори”, “демократія”, “громадська думка” й т. п. вже були приводом для нападу. “Сам собою Озмідов — птах, мабуть, і невеликий, — писала про нього критика, — але він має в своєму розпоря-

дженні друкарню, монопольне право щоденно вести публічну бесіду з натовпом, не зв'язуючись при цьому ні формою мови, ні темою бесіди... Такі органи, з такою могутньою зброєю в руках так же розбещують масу, як і якийсь Альказар. Але він у стократ небезпечніший, бо на дверях Альказара, крім червоного ліхтаря та портрету дівичі Валерії у визивній позі і з задертими догори напівпрозорими спідничками — нічого іншого немає, тоді як на фасаді газетного Альказара нахабна рука викинула прапор, на якому з дивною безсоромністю написано: “в ім'я блага суспільства”(??). А під прикриттям цього прапору та напису коять паскудства”. Озмідів, наприклад, прославляв ту трупу і тих гастролерів, навіть якщо вони були найбездарніші артисти, але давали безкоштовні квитки, замовлення на друкування афіш саме в його друкарні. Як справжній гангстер, стягував він великі шмати від підрядників за нерозголошення у пресі їхніх грабіжницьких махінацій. Озмідова боялися. Від нього інколи змушені були захищатися навіть одеські цензори і жандарми, бо він скаржився “наверх” на недостатню “політичну пильність” тих чи інших. Взагалі ж ці дві сторони, як правило, знаходили спільну мову, розуміли і підтримували одна одну.

У 1877-1880 рр. в Одесі виходила газета “Правда”. Активну участь у визначенні спрямованості, змісту газети брав професор Новоросійського університету, блискучий лектор і публіцист Г. О. Афанасьєв. Він вів політичний відділ, написав понад 200 статей, деякі з них викликали гостру критику з боку цензури. Газета намагалася, наскільки було можливо, давати об'єктивний аналіз економічної та громадсько-політичної ситуації в краї, співчутливо розповідала про злиденне становище більшості трудящих, оприлюднила матеріали судових процесів у справі “народних заступників”. Влада завбачила у курсі “Правди” спробу “бентежити суспільство та підбурювати громадські установи до дій, не сумісних із законом” і заборонила видання газети.

Найбільший прибуток власникам періодичних видань приносили об'яви. Тому в Одесі випускали у світ чимало листків об'яв, біржових та комерційних бюлетенів. Деякі з них у подальшому перетворилися у газети. Прикладом такого перетворення був “Одесский листок”. Його редактора — В. В. Навроцького за підприємливість називали “одеським американцем”. Спочатку він влаштувався на роботу в якості експедитора в типографію П. Ф. Францова, але невдовзі, з 1873 р., вже видавав “Одесский листок объявлений”. Певний час газета не мала жодного передплатника й висилалася даром. Поступово громадськість зрозуміла корисність такого видання. Тисячі людей, що

шукали роботу, крамарі, зацікавлені у скорішому збуті свого товару, особи, які бажали найняти приватного вчителя чи репетитора для своїх дітей, несли гроші в контору листка. Ці прибутки перевищували доходи від передплати, яка наприкінці 1874 р. становила 2 руб. на рік. До 1877 р. листок мав 1,5 тис. передплатників. У 1880 р. тираж листка досяг 3 тис., річна передплата становила 6 руб. Того ж року газета була перейменована в “Одесский листок”, вона була найдешевшою газетою в Одесі. Підприємницька вдача В. В. Навроцького базувалась на його підході до ведення газети: він переважно сам збирав інформацію для свого дітища, писав об’яви, сам розповсюджував видання.

У 1884 р. Навроцький стає гласним міської думи, але продовжує очолювати газету. Єдиним редактором-видавцем “Одесского листка”, який за змістом, оформленням не поступався столичним газетам, він лишався протягом 38 (!) років. На початку 1890-х рр. тираж видання становив 10 тис. примірників. Успіху газети сприяло співробітництво з нею відомих одеських журналістів А. С. Попандопуло, С. Т. Герцо-Виноградського (барона Ікса). Але основну популярність “Одесскому листку” приносили щоденні фейлетони Власа Дорошевича в 1897-1898 рр. під загальною назвою “На кінчику пера”. Завдяки цим фейлетонам Дорошевич отримав загальноросійську популярність і в подальшому став редактором багатой московської газети “Русское слово”, де писав гострі, уїдливі фейлетони, присвячені закулісним сторонам ділових та сімейних стосунків в середовищі багатого московського купецтва. У 1890-ті рр. в “Одесском листке” працювали також ліберально налаштовані столичні журналісти В. Мінаєв, Г. Градовський, Буква та ін.

У день 25-річного ювілею привітати газету прибула депутація від купецтва, яка відзначила особливу роль та заслугу “Одесского листка” у справі розвитку торгівлі і промисловості всього південного регіону. Дійсно, публікації в газеті чималою мірою допомогли місцевим підприємцям домогтися розвитку кредитних операцій по видачі кредитів під хліб, змінити не вигідні для них залізничні тарифи на перевезення зернових та інших вантажів, сприяли розширенню Одеського порту, придбанню для нього криголама і т. п.

У 80-х рр. з комерційного листка “Общий посредник” вийшла ще одна досить респектабельна газета нового типу “Одесские новости”, для якої писав М. Горький. Газета, як і “Одесский листок”, мала своїх кореспондентів за кордоном, що надавало цим виданням усеросійської популярності.

З 1896 р. стало виходити “Южное обозрение”, одним з авторів якого був І. О. Бунін. До кінця століття поруч із газетами суспільно-політичного й літературного змісту побачили світ також галузеві видання: “Торговый листок”, “Школьное обозрение”, “Южнорусская медицинская газета”, “Театр”. Їхня недовговічність пояснюється зародженням у сфері преси досить жорсткої конкуренції, викликаній міцніючими зв'язками видань з тими чи іншими торговельно-промисловими групами.

Спроби налагодити випуск у місті журналу довгий час зазнавали невдачі через жорсткі цензурні умови, фінансові труднощі тощо. У 1860 р. був заснований російськомовний єврейський щотижневий журнал “Рассвет”. Літературний його відділ вів популярний на той час прозаїк О. А. Рабинович. Журнал намагався висвітлювати соціальні та економічні аспекти життя російських євреїв, вміщував матеріали про їхній побут, культурну спадщину, обережно висловлював невдоволеність дискримінаційною політикою уряду щодо євреїв. Через це протримався журнал недовго, у 1861 р. йому на зміну прийшов “Сион”, одним із редакторів якого був публіцист Л. Пінскер. Незважаючи на академічний характер видання, цензура тримала його під невисипущим контролем і в кінці кінців журнал також було закрито. З серпня 1876 р. О. М. Лернер почав друкувати оригінальне видання “Записки гражданина”. Це був журнал, що до кінця означеного року виходив маленькими незброшурованими випусками в один друкований аркуш, без обкладинки. Журнал не вміщував ніяких об'яв, не організовував попередньої передплати. Видавець повідомив, що єдина мета видання — надати можливість письменникам та журналістам вільно висловити свої погляди на громадсько-актуальні проблеми. Публікації журналу торкалися питань визвольної боротьби слов'янських народів, особливо болгарського, проти турецького ярма, звертали увагу на масове голодування селян, на важке становище робітників, зокрема на соляних промислах Херсонщини.

У 1881 р. вдалося-таки заснувати журнал “Пчелка”, який виходив протягом досить тривалого часу — восьми наступних років. Журнал прагнув набути загальноукраїнського характеру, висвітлюючи життя не тільки нашого південного регіону, але й східної та західної України, Буковини, Закарпаття. Він подав низку цікавих статей про творчість Т. Шевченка, повісті М. Костомарова й І. Нечуя-Левицького, висловлювався за впровадження української мови в шкільну та судову практику.

Естафету “Пчелки” підхопив журнал “По морю и суше”, який виходив у 1893-1896 рр. Опубліковані на його сторінках переклади творів Б. Д. Грінченка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, А. Ю. Кримського, Олени Пчілки (О. П. Косач), репродукції робіт майстрів графіки, живопису та скульптури, зокрема А. А. Ждахи, суттєво сприяли популяризації української літератури й мистецтва. Це непокоїло владу, викликало постійні утиски, причіпки до щотижневика з боку цензури, що й призвело до його закриття.

Кількість місцевих періодичних видань неухильно зростала. Якщо в кінці ХІХ ст. в Одесі видавалось біля 20, то в 1905-1913 рр. — понад 40, а в 1913-1914 рр. — 60 місцевих газет. Серед щоденних газет найбільш популярними були: “Вечерняя почта” (передплатна ціна — 4 руб. на рік), “Одесская почта” (4 руб.), “Одесский курьер”, “Одесский листок” (по 10 руб.), “Гут морген” (4 руб.), “Шолом алейхем” на їдиш (5 руб.), “Одесская газета” на німецькому мові (10 руб.), “Христианский народный вестник” німецькою мовою (2 руб. 50 коп.) та ін., крім того виходили щотижневики, шоквартальники. В місті видавались і безкоштовні газети, довідники та ін. Друкувалось також близько 30 журналів: “Акушерка”, “Баптист” (по 3 руб.), знаменитий таїровський “Вестник виноделия” з додатком, “Вестник винокурения” (4 руб.), “Вестник текстильной промышленности” (6 руб.), “Еврейский медицинский голос” (2 руб.), “Книжные новости” (1 руб.), “Практическое зубоврачевание” (1 руб.), “Терапевтическое обозрение” (3 руб.), “Русский воин” (5 руб.) та ін. Виходили журнали, пов’язані з індустрією розваг: “Дивертисмент” (4 руб. 50 коп.), “Театральный листок” (4 руб.); для підприємців: “Торговое дело” (4 руб.), “Торгово-промышленное обозрение”, “Торговый мир” (3 руб.) та ін. Були спеціальні видання для вчених, викладачів, студентів, курсисток, гімназистів.

У період Першої російської революції великої популярності набули періодичні видання з гострою політичною сатирою. У місті виходили тоді у світ понад півтора десятків таких газет та журналів: “Заноза”, “Маски”, “Нагайка”, “Огонек”, “Одесситка”, “Смерч”, “Шпилька” та ін.

У другій половині ХІХ ст. продовжилася започаткована раніше практика видання альманахів. Вийшли, зокрема, “Нива” — перший одеський альманах українською мовою (1885 р.), “Поминки Тараса Григорьевича Шевченко 25-го февраля 1879 года в Одессе” (1879 р.), “Венок на гроб Тургенева” (1883 р.), “Одесский альманах

на 1883 год”, “Из мира науки и техники” (1887 р.), “Студенческие досуги” (1888 р.), “Отклик” (кошти від цього видання були передані у фонд допомоги потерпілим від неврожаю) та “Южный сборник” (обидва — 1891 р.), “Проліски” (1893 р.), “Из прошлого Одессы” та “Одесский альманах” (обидва -1894 р.), “Южнорусский альманах” (1896-1900 рр.).

Серед одеських видавців було чимало яскравих особистостей. Одним з них був Г. Карант. У 1901 — 1902 рр. він очолював два видавництва, що випускали путівники (зокрема “Одесса, ее окрестности и курорты с картой Черного моря, планами города и театров”) та буклети (“Русские писатели в портретах, биографиях и образах К. Л. Оленина”). Згодом він видавав сатиричні журнали “Свисток” та “Шпилька”, а також газету “Народ”, “Одесскую газету” та “Вечернюю театральную газету”. Його діяльність поширювалась також на видавництва “Вперед” та “Демос”. За критичний, антиурядовий характер діяльності в 1907 р. йому було заборонено проживання в Одесі. “Одесская газета” була закрита.

Говорячи про одеську пресу, на наш погляд, доречним буде коротко згадати й про умови, в яких вона існувала. Звичайно були погроми, підпалювання редакцій газет, побиття журналістів, вигнання їх з міста, якщо вони наважувалися казати “правду в очі” місцевим можновладцям. Але, передусім, йдеться про тихий, випробуваний спосіб “наведення порядку” в цій сфері — про цензуру. Обмеження, що накладалися нею на пресу, інші видання, часом були просто дивними.

Цензура пильно стежила за тим, щоб навіть помірковано-ліберальні ідеї не потрапляли на шпальта місцевих газет. В той же час преса, яка беззастережно, не гребуючи ніякими засобами, ставала на захист самодержавства, православ'я, російської великодержавності проти будь-якого інакодумства, отримувала від влади і моральну і матеріальну підтримку. Можна було критикувати... абіссінського негуса, китайського імператора, еміра бухарського, передруковувати публікації з центральних чи навіть зарубіжних газет (“Фігаро”, наприклад) з оцінкою виступу якогось актора, співака, балерини, театральної трупи, але не більше. Був випадок, коли цензор у театральной хроніці про спектакль “Гамлет, принц датський” закреслив останні два слова, мотивуючи це тим, що про датських принців не можна говорити без дозволу Міністерства імператорського двору, тому що імператриця Марія Федорівна “з датського королівського

дому”. Про це писав у своїх спогадах голова одеського цензурного комітету А. Є. Єгоров.

Головна мета цензури — боротися з ідеями, що могли загрожувати існуючому режиму, приховувати від громадськості неблаговидні, а інколи і злочинні дії тих чи інших представників влади. Ту ж саму мету переслідувала й одеська цензура. Однак, за своєю завзятістю, заподадливістю вона часто перевершувала столичну. Провінціали намагалися довести, підтвердити свою відданість центрові. Тому чимала частина заміток, що заборонялися до публікації в Одесі, Головне управління у справах друку дозволяло, інколи навіть із зауваженнями на адресу місцевого начальства та цензури за занадто жорстку позицію. Так, у 1896 р. одеський градоначальник П. Зелений скаржився Головному управлінню у справах друку, що місцева цензура пропустила в “Одесских ведомостях” фейлетон “На лету”, що містив глузування над чиновниками, у яких весною начебто розливається жовч. На що з Петербургу йому відповіли: “Якщо Микола І дозволив до друку “Мертві душі”, то зараз друкування такого невинного жарту про те, що у чиновників розливається жовч, є просто дрібничкою”.

Одеська цензура своїм “мистецтвом” часто не поступалася столичній, яка “прославилась” знаменитим цензором Красовським, що викреслив з куховарської книги слова “поставити пиріг на вільний дух” та заборонив статтю “Про шкідливість грибів” на тій підставі, що “гриби — пісна їжа православних і писати про їх шкідливість, значить підривати віру та поширювати невір’я”. Але крім цензурних органів над місцевими газетами тяжіло ще й “невсипне око” градоначальника. До того ж газети часто притягувались до суду нечистими на руку, викритими у своїх лихих махінаціях особами, що перед громадськістю вдавали себе за безвинно скривджених та принижених. Де за хабарі, де через залякування суддів та свідків, найнятими для цього злочинцями, де користуючись заступництвом вищих посадовців, їх прямим тиском на правоохоронні органи, вони ще й доводили свою “правоту”. В умовах недемократичної суспільно-політичної системи необ’єктивним, залежним від влади правосуддям неправі часто проголошувались правими.

НАУКА

Переходячи до теми 5, яка завершує Змістовний модуль 1, студентам слід звернути увагу на нові моменти, які мали місце в науковому житті Росії на межі XIX — XX ст. Таким новим було те, що наукове життя стає менш кабінетно-лабораторним й більш відкритим, громадським. Діячі науки поряд з дослідницькою роботою в лабораторіях, аудиторіях, бібліотеках, архівах стали більше, ніж раніше, брати участь в суспільних рухах, чіткіше визначати свою ідейно-політичну позицію, виступати в печаті, на зборах і мітингах, з трибуни Державних дум тощо. Помітно зростало бажання вчених в умовах загострення соціальних суперечностей, революційних подій бути ближче до народу, допомагати йому у визначенні подальшої долі країни. Значно частіше вчені стали бувати за кордоном, десятки крупних міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, зустрічей відбулися в Росії.

Однією з головних форм боротьби за демократизацію культури стає **популяризація наукових знань**. Широкого розповсюдження отримала науково-популярна література. Активно працювали на цій ниві пропаганди, популяризації наукових знань видатні російські вчені — Д. І. Менделєєв, К. А. Тиміряз'єв, І. М. Сеченов, О. Г. Столетов та ін. Створенню науково достовірної і в той же час простої, доступної, цікавої науково-популярної літератури присвятили себе такі глибокі дослідники, як, наприклад, професор В. В. Лункевич, який один дав не менше 50 випусків невеликих книжок з природознавства та біології; професор Лісного Інституту в Петербурзі Д. Кайгородов — автор ушлявленого видання “Беседы о русском лесе”, загальнодоступних публікацій про російське пташине царство. Як вже відзначалося, чимало зробив для популяризації книги М. О. Рубакін. В галузі точних наук плідно популяризували знання Є. Ігнат'єв — автор широковідомої книжки “В царстве смекалки” (1-е вид. — 1908) та Я. Перельман — автор “Занимательной физики”, вперше виданої в Росії у 1913 р., до 1917 р. перевиданої ще 5 разів, перекладеної багатьма мовами світу. Про громадське значення популяризації наукових знань влучно сказав демократично налаштований професор К. А. Тиміряз'єв: “Залучаючи все суспільство до живої участі в успіхах знань, прищеплюючи йому ці розумові апетити, від яких, раз засвоївши, так же важко відмовитись, як від апетитів матеріальних, роблячи все суспільство учасником своїх інтересів, закликаючи його ділити з нею радощі і горе, наука отримує в ньому союзника, надійну опору подальшого розвитку”.

Популяризації наукових знань слугували недорогі журнали “Вокруг света”, “Природа и люди”, “Научное слово”, “Популярный техник” та ін.

Акцентуємо увагу студентів на тому, що ключовим питанням теми є питання про головні наукові центри та об’єднання. Щодо цього, то відзначимо, що на чолі наукового життя країни стояла **Академія наук**, її підрозділи, бібліотеки, музеї тощо. Наукове значення Академії наук наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. суттєво зросло, вона активніше відгукалася на нагальні потреби країни. Помітно змінився, омолодився корпус академіків. Зміцнилися зв’язки АН з громадськістю.

До складу Академії наук цього часу входили вчені зі світовим ім’ям: математики О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, А. А. Марков, О. М. Крилов; фізик Б. Б. Голіцин; астроном Ф. О. Бредіхін; хіміки М. М. Бекетов, М. С. Курнаков, М. Д. Зелінський; геологи О. П. Карпинський, Ф. Н. Чернишов; засновник геохімії В. І. Вернадський; фізіологи Ф. В. Овсянников та І. П. Павлов; сходознавці В. В. Радлов, В. В. Бартольд, С. Ф. Ольденбург; правознавці М. М. Ковалевський, І. І. Янжул; філологи та літературознавці О. М. Пипін, О. О. Шахматов, М. Я. Марр, Ф. Ф. Фортунатов; історики В. Й. Ключевський, М. О. Дьяконов, О. С. Лаппо-Данилевський, П. Г. Виноградов. Членами-кореспондентами АН в галузі точних та природничих наук були І. М. Сеченов, К. А. Тиміряз’єв, М. Є. Жуковський; в галузі гуманітарних — М. І. Кареев, С. Ф. Платонов, І. В. Лучицький та ін.

Академія наук складалася з трьох відділень: І — фізико-математичного; ІІ — російської мови та словесності; ІІІ — історико-філологічного. Штат АН був невеликий, на 1893 р. кількість її дійсних членів не перевищувала 40 осіб. Понад половину з них припадало на перше відділення. У 1899 р., у зв’язку із Пушкінським ювілеєм були дещо розширені штати ІІ відділення. Тоді ж у складі цього відділення був заснований Розряд витонченої (изящной) словесності, до якого, крім дійсних членів, мали увійти ще 12 почесних академіків з числа видатних письменників, літературних критиків, публіцистів. В якості таких до Академії були обрані Л. М. Толстой, А. П. Чехов, В. Г. Короленко, А. Ф. Коні, Вл. С. Соловійов, В. В. Стасов та ін. Оскільки обрання до складу членів цього Розряду у 1902 р. М. Горького було доволіно скасовано адміністративним порядком, А. П. Чехов та В. Г. Короленко на знак протесту відмовились від звання почесного академіка.

В зазначений час на чолі Академії наук стояла людина, яка безпосереднього відношення до науки не мала — великий князь Костянтин

Костянтинович Романов, він був більш відомий як драматург, автор багатьох поезій, що стали популярними романсами, але він, використовуючи свою близькість до царя, чимало зробив і для лобювання фундаментальних наукових досліджень, експедицій, видань тощо. Фактично ж головна роль у керівництві АН належала загальним зборам її членів.

В системі Академії наук діяли різноманітні наукові установи та підрозділи: бібліотека, обсерваторії, музеї (антропології та етнографії, зоологічний, геологічний та ін.), лабораторії (фізіологічна, анатомії та фізіології рослин, хімічна та ін.), мінц-кабінет (зібрання монет та медалей), Центральна сейсмічна комісія, Ботанічний сад.

Все більше значення в науковому житті набували колективні форми роботи. Визначальну роль відігравала при цьому громадська ініціатива. Більш широкомасштабною стала діяльність наукових товариств, яких на початку ХХ ст. нараховувалось вже декілька сотень. Більшість з них групувалися навколо університетів, хоча до їх складу входили не тільки університетські вчені, співробітники, але й фахівці, аматори. Вчені товариства існували переважно на внески своїх членів та приватні пожертви, певні невеликі субсидії виділяв уряд. Найбільш відомим у всеросійському масштабі були такі **наукові товариства**: Вільне економічне, Російське географічне, Російське технічне, Російське ботанічне, Російське металургійне, Російське астрономічне та ін. Деякі товариства об'єднували по декілька сотень членів. Так, Російське технічне товариство у 1897 р. нараховувало майже 700 членів. Наукові товариства організували виставки, публічні читання, споряджали експедиції, складали колекції, встановлювали премії. Для студентів-істориків треба пам'ятати, що важливим джерелом щодо діяльності наукових товариств, історії різних галузей науки, діяльності конкретних вчених є праці, які видавали зазначені товариства, протоколи їхніх засідань, звіти.

В зазначений час виникло багато нових медичних товариств. На 1896 р. їх нараховувалося понад 120. Вони організували свої лікувальні установи, аптеки, проводили з'їзди та наради лікарів, які прибували із найвіддаленіших куточків країни.

Чимало товариств об'єднувало людей, що цікавилися питаннями історії і культури. Найбільш відомими з них були: Товариство історії та старожитностей при Московському університеті, Одеське товариство історії та старожитностей, Російське археологічне та Російське історичне товариства в Петербурзі, Історико-філологічні товариства

при Харківському та Новоросійському університетах, Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті та ін. На початку ХХ ст. виникли ще деякі об'єднання любителів історії: Товариство захисту та збереження в Росії пам'яток давнини й мистецтва та Товариство ім. О. І. Чупрова для розробки суспільних наук при Московському університеті.

На початку ХХ ст. поширилась практика проведення **наукових конференцій**, як місцевого чи загальноросійського характеру, так і міжнародних. Найбільш представницькими були з'їзди природознавців та лікарів. На таких форумах зустрічалися сотні, а інколи і тисячі вчених різних поколінь та спеціальностей. Як приклад, може розглядатися робота ХІІ з'їзд у природознавців та лікарів. На його засіданнях І. П. Павлов доповідав про результати досліджень вищої нервової діяльності, М. О. Умов — про теорію відносності, П. М. Лебедев — про світловий тиск на гази, В. І. Вернадський — про хімічні елементи в земній корі, К. Д. Глинка — про новітні дані щодо складу ґрунту в Азійській частині Росії. Важливо, що поруч із маститими вченими виступала наукова молодь, студенти, гімназисти-старшокласники, робітники. В засіданнях з'їзду взяли участь близько 6 тис. осіб.

З 1903 р. було започатковано проведення Всеросійських з'їздів ветеринарних лікарів. У 1909–1910 рр. вперше в історії Росії було проведено антиалкогольний з'їзд, а у 1910 р. — з'їзд по боротьбі з проституцією.

В зазначений період традиційними стали Всеросійські археологічні (фактично історико-археологічні) з'їзди. Такі форуми представників цієї сфери історичної науки відбулися у Ризі, Києві, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Новгороді. Навесні 1914 р. в Петербурзі зібрався І з'їзд представників губернських вчених архівних комісій, на якому ставилися питання про охорону пам'ятників старовини та культури, про потреби музеїв та архівів.

Суттєво поширилися наприкінці ХІХ й особливо на початку ХХ ст. **міжнародні зв'язки російської науки**. Фактично, жодний скільки-небудь значний міжнародний науковий захід (з'їзди, симпозіуми, конференції, комітети, видання) не обходився без участі російських вчених. Багато з таких заходів відбувались в Росії. Так, влітку 1892 р. в Москві один за одним почали роботу два міжнародних конгреси — доісторичної археології та антропології, а через декілька днів — VII Міжнародний геологічний конгрес. У Москві проходили і засі-

дання Міжнародного медичного конгресу (1897). Організатором його значною мірою був президент конгресу, видатний російський хірург М. В. Скліфосовський. Президентом міжнародної Сейсмологічної асоціації у 1911 р. був обраний один із засновників цієї нової науки Б. Б. Голіцин.

Показником визнання досягнень вітчизняної науки стало запрошення у 1903 р. К. А. Тиміряз'єва Лондонським королівським товариством (так називалася англійська Академія наук) для читання так званої Круніанської лекції (лекції проводились на кошти, які заповідав Лондонському королівському товариству дехто Круніан у середині XVIII ст.). К. А. Тиміряз'єв обрав для лекції тему “Космічна роль рослини”. Вчений був обраний почесним доктором Кембриджського університету. Свідченням міжнародного визнання російської науки стало присудження вченим Росії Нобелівських премій. В дореволюційний час такі премії були присуджені І. П. Павлову за його праці, присвячені вивченню процесів травлення (1904) та І. І. Мечникову разом із німецьким дослідником П. Ерліхом за дослідження проблем імунології та інфекційних захворювань (1908). Ще раніше, у 1901 р., золотої Нобелівської медалі був удостоєний В. В. Морковніков за заслуги у розвитку нафтової промисловості.

Широковідомими були напрацювання скромного селекціонера з м. Козлова І. В. Мічуріна. Чиновники з департаменту землеробства вважали ідеї та досліди вченого безпідставними мріями дивака-садівника, казенні вчені об'являли його гібриди “незаконнонародженими”, а попи погрожували: “не кощунствуй! Не перетворюй божого саду в будинок терпимості!” Але за кордоном ідеї селекціонера-новатора оцінили відповідним чином. Департамент землеробства США направив професора Ф. Мейера до Мічуріна з пропозицією продати всі його колекції живих рослин. Й хоча вчений матеріально не був забезпечений достатньою мірою, він відмовився від пропозиції американців. Виведені ним сорти лишилися надбанням Росії.

Вчений-технолог та фізик О. С. Попов відкрив ефект радіозв'язку. 7 травня 1895 р. в Російському фізико-хімічному товаристві він виступив з доповіддю й демонстрацією прибору для бездротової передачі азбуки Морзе на відстані. Попов відкинув пропозиції іноземних фірм покинути Росію і за кордоном продовжити свої наукові пошуки по удосконаленню радіозв'язку. “...всі свої знання, усю свою працю, всі мої досягнення я маю право віддати тільки моїй батьківщині...”, — відповів винахідник.

“Людина не має крил й по співвідношенню ваги свого тіла до сили мускулів у 72 рази слабкіша за птицю... Але я думаю, що вона полетить, спираючись не на силу своїх мускулів, а на силу свого розуму”, — сказав видатний теоретик підкорення повітряного простору М. Є. Жуковський у 1898 р. В стінах Московського університету, професором якого він був, Жуковський в 1902 р. побудував першу в Росії та другу у світі аеродинамічну трубу, в 1904–1906 рр. створив перші аеролабораторії. Жуковський вирахував підйомну силу крила, поклав основу теорії та практики планерної справи.

Випередив свій час і скромний вчитель в Калузькій губернії К. Е. Ціолковський, який вже на початку ХХ ст. цілеспрямовано обмірковував можливість польотів у космос. Багато зусиль доклав він для розробки теорії руху ракет та реактивних приладів. Його ідеї були викладені в роботах “Исследование мировых пространств реактивными приборами” (1903), “Реактивный прибор как способ полета в пустоте и атмосфере” (1910) та ін.

Ломоносовим ХХ ст. називали В. І. Вернадського. Засновник багатьох наук — геохімії, біогеохімії, радіогеології, Вернадський досліджував взаємодію людського суспільства й навколишнього природного середовища. Він висунув ідею ноосфери, тобто поверхні землі, перетвореною людиною; на цій ідеї заснована сучасна екологія.

Російські географи та етнологи продовжили дослідження мало-відомих регіонів Землі: Тянь-Шаню, Тибету, Туркестану, Монголії, Індонезії, Філіппін, Ефіопії та ін. Під час подорожей Семенова-Тянь-Шанського, М. М. Пржевальського, М. М. Міклухо-Маклая, В. К. Козлова та ін. були створені мапи цих районів, зібрані багатющі біологічні та етнографічні колекції.

Океанограф віце-адмірал С. О. Макаров здійснив два навколосвітніх плавання, дав систематичний опис Чорного, Мармурового та Північних морів. Він же запропонував використовувати криголами для дослідження Північного морського шляху. Експедиції Е. В. Толля та О. В. Колчака започаткували вивчення Арктики, яке продовжив Г. Я. Седов. У 1912–1914 рр. він організував експедицію на Північний полюс, здійснив геодезичну зйомку узбережжя Північного Льодовитого океану.

Готуючись до виконання завдання щодо **досягнень російських вчених в галузі суспільствознавства**, студенти повинні усвідомити, що вчені цієї сфери знань були більше, ніж представники природничих чи точних наук, пов’язані з соціально-політичним життям, інтереса-

ми тих чи інших верств населення. Політика вторгалася у всі суспільні науки, передусім в економічні, юридичні, історичні, філософські та філологічні.

Публікація книг П. Б. Струве “Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России” (1894), Г. В. Плеханова “До питання про розвиток моністичного погляду на історію” (1895), низки праць В. І. Леніна, й передусім його книги “Розвиток капіталізму в Росії” (1899) сприяла поширенню в Росії марксистських ідей. Спостерігалось, з одного боку, захоплення частини ліберально-демократичної інтелігенції марксизмом, своєрідна мода на нього, а з іншого — почалася консолідація противників марксизму. Криза народництва і стрімке поширення марксизму зумовили те, що ця ідеологія прийняла спочатку цілком легальний напрямок, який, в свою чергу, мав певні відтінки: “феодалний соціалізм”, “буржуазний соціалізм” (з його різновидами — державним, етичним, кооперативним), “християнський соціалізм”. Захисники державного соціалізму (І. І. Янжул, І. І. Іванюков) вважали, що шляхом фабричного законодавства та інших легальних заходів державної влади вдасться зняти протиріччя між робітниками та капіталістами, побудувати соціально справедливе суспільство.

Тісний зв'язок науки з політичною боротьбою різних соціальних верств за свої інтереси особливо виразно давався взнаки в **економічних науках**. Важливе значення в дослідженні конкретних політико-економічних та історико-економічних проблем мали праці легального марксиста М. І. Туган-Барановського (особливо його багата на фактичний матеріал книга “Росская фабрика в прошлом и настоящем”, 1898) та роботи історика народного господарства П. І. Лященко “Очерки аграрной эволюции России” (1908).

Студенти-історики на старших курсах будуть вивчати дисципліну, присвячену розвитку російської **історіографії**, в тому числі й періоду, про який йдеться у нашому спецкурсі. У самому загальному вигляді зазначимо, що для історичної науки передреволюційних десятиліть характерною була наявність різних шкіл, напрямків, методологій.

Яскравий слід в історії **історичної науки** Росії лишила діяльність В. Й. Ключевського — професора Московського університету, неперевершеного лектора, глибокого дослідника. З його праць найбільш відомі “Древнерусские жития святых как исторический источник”, “Боярская дума” і особливо “Курс русской истории”, який неодно-

разово перевидався. За словами самого Ключевського, головне, що він хотів зрозуміти й показати у своїх роботах, це “хід, умови та успіхи людської спільноти”, історію народу. Із школи Ключевського вийшли як представники консервативного напрямку в історіографії (М. К. Любавський, М. М. Богословський) та історики, що сповідували кадетську ідеологію (П. М. Мілюков, О. О. Кізоветтер), так і ранні історики-марксистки (М. М. Покровський).

У Петербурзькому університеті домінувала школа С. Ф. Платонова — вченого, який дотримувався офіційної монархічної орієнтації. Платонов лишив цінні дослідження з російської історії, передусім це — “Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI-XVII вв.” (1899). Цікаві й глибокі праці лишив по собі обдарований, але рано померлий вчений М. П. Павло-Сильванський. Він був автором багатьох робіт — з історії доби Петра I, руху декабристів, але найбільш відомим були його дослідження, присвячені феодалізму в Росії, порівняльному аналізу його з західноєвропейським (“Феодализм в Древней Руси” (1907), “Феодализм в удельной Руси” (1910).

Поза університетською наукою розвивалася діяльність ліберально-народницького історика В. І. Семевського, ще у 1880-х рр. відстороненого від викладання в Петербурзькому університеті. Його праці про долю селянства (“Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II”. — тт. 1-2, СПб, 1901-1903), про робочих на сибірських золотих промислах, з історії революційного руху в Росії (“Политические и общественные идеи декабристов, 1909”, “Из истории общественных идей в России в конце 1840-х гг.”, 1917) написані з демократичних позицій.

Важливим внеском в дослідження соціально-економічної історії стали праці М. О. Рожкова — “Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.” (1899), “Происхождение самодержавия в России” (1906), “Город и деревня в русской истории” (1902), в яких відчутний вплив ідей марксизму.

Помітним явищем в історичній літературі початку ХХ ст. стала праця М. М. Покровського “Русская история с древнейших времен” (1907-1910), яка була першою спробою прослідити історію Росії з марксистських позицій.

Характерною рисою розвитку історичної науки на початку ХХ ст. стало зростання питомої ваги колективних форм роботи — збірок статей (“История России в XIX в.” — тт. 1-9, 1907-1911; “Русская история в очерках и статьях”. — тт. 1-3, 1909-1912), пишно оформлені

ювілейні видання (“Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем”. — тт. 1-6, 1911; “Отечественная война и русское общество”. — тт. 1-7, 1911-1912).

Значним був внесок російських вчених у **вивчення зарубіжної історії**, особливо історії країн та народів Західної Європи, Близького та Середнього Сходу, античного світу. Історики Є. В. Тарле, Р. Ю. Віппер, П. Г. Виноградов, Д. М. Петрушевський, Є. М. Щепкін лишили цінні дослідження з історії станової та політичної боротьби у Франції, Англії, Германії, з соціально-економічної середньовічної, нової та новітньої історії країн Західної Європи. Історики С. Жебелев, Б. Тураєв, В. Бартольд досліджували ключові проблеми єгиптології, сходознавства, античного світу. Ф. І. Успенський та Н. П. Кондаков чимало зробили для вивчення археології, історії та мистецтва Візантії, Болгарії, Сербії, Палестини, країн Близького Сходу. Значний внесок в дослідження цих регіонів вніс Російський Археологічний інститут у Константинополі, відкритий у 1895 р. видатним російським візантиністом Ф. І. Успенським. На початку ХХ ст. посилювався інтерес істориків до методологічних проблем (праці М. І. Карєєва, О. С. Лаппо-Данілевського, Р. Ю. Віппера).

Звертаючись до питання про розвиток **літературознавства** початку ХХ ст. студенти повинні мати на увазі, що для цієї галузі знань характерною була різноманітність шкіл, напрямків, напружені теоретичні пошуки. Передусім це стосувалося історії літератури, текстології (переважно давньоруської), видання та коментування творів російської та зарубіжної класики.

Помітною подією стало видання наприкінці 1890-х рр. капітальної “Истории русской литературы” представника **культурно-історичної школи** академіка О. М. Пипіна, протягом кількох наступних років книга витримала чотири перевидання. У книзі вперше був даний огляд всієї багатомісячної історії вітчизняної літератури. Власне кажучи, зміст видання виходив за межі історії літератури. Скоріше це була широка панорама історії культури та суспільної думки.

О. М. Веселовський — представник **порівняльно-історичного літературознавства** головну увагу концентрував на співставленні літератур різних народів

Представники **психологічної школи** О. О. Потебня, Д. М. Овсяннико-Куликовський, С. О. Венгеров зверталися до вивчення проблем художньої літератури, її образності та поетичності. Представники цієї школи цікавилися передусім психологією творчої

особистості письменника, як і психологією сприйняття літератури читачем.

У **філософії** виявилася потреба нового осмислення природи, суспільства та їхнього зв'язку із людиною. Посилилися нападки на еволюційну теорію Ч. Дарвіна, яка пояснювала біологічний розвиток природним відбором. Чимало вчених-матеріалістів перейшли на ідеалістичні позиції. Частина наукової та художньої інтелігенції захопилась релігійно-філософськими пошуками (В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв, П. О. Флоренський, Д. С. Мережковський В. В. Розанов та ін.). В поезії, літературі, філософії все частіш лунали мотиви песимізму, відчаю, наближення кінця, загибелі культури. Не випадково, одній зі своїх нових книжок Р. Ю. Віппер дав назву “Гибель европейской культуры”. Відомий поет, письменник, публіцист Д. С. Мережковський писав про перемогу “прийдешнього хама”, про майбутнє життя “в лапах у мавп”. (Згадаймо страшні 1930-ті рр.!).

В той же час, як вже зазначалось, значного поширення набули матеріалістичні, марксистські ідеї, які приваблювали своєю удаваною простотою в поясненні суспільно-історичних процесів. Однак політична практика марксистів, їхня націленість на зміну суспільного ладу революційно-насильницьким шляхом, визнання переваги матеріального життя над духовним відштовхнули від них (особливо після революції 1905-1907 рр.) частину інтелігенції. Все частіше філософи та соціологи стали схилитися до ідеї, що тільки через моральне удосконалення, духовне очищення і творчі устремління можливо створити справедливий устрій суспільства. В концентрованому вигляді такі ідеї увійшли до збірки **“Вехи”** (1909), яка містила статті представників дійсно інтелектуальної еліти тодішньої Росії — М. Бердяєва, С. Булгакова, М. Гершензона, О. Ізгоева, Б. Кістяковського, П. Струве, С. Франка. Це була книга про роль та місце російської інтелігенції в історії, суспільно-політичному житті Росії, вона містила думки людей, які ніяким чином не можуть бути віднесені до числа ретроградів та реакціонерів. Осмисливши криваві уроки початку громадянської війни в країні, якою, на їх погляд, і була революція 1905-1907 рр., вони дійшли сумних висновків про неготовність Росії, її темного, політично наївного, навіть безграмотного народу до перебудови свого буття за європейськими стандартами, про історичну відповідальність інтелігенції за роздмухування політичної непримиренності, розкол країни, які в подальшому можуть мати трагічні наслідки. Такі думки викликали нерозуміння у багатьох представників інтелігенції, вона

напружено замислювалась над цими питаннями, обговорювала їх. Мабуть, тому тільки у 1909–1910 рр. збірка перевидувалась п'ять разів. Дехто з представників інтелігенції лише пізніше усвідомив справедливість, обґрунтованість застережень віхівців. Наприклад, академік В. І. Вернадський тільки через багато років зрозумів, що соціалістична ідея рівності суперечить людській природі, що той, хто ставить перед собою максималістські цілі, неминуче буде застосовувати заради досягнення їх крайні засоби, відмовляючись від норм моралі й спираючись на руйнівні інстинкти натовпу. Осмислюючи масштаби пережитої народом, інтелігенцією під час Жовтневої революції, громадянської війни трагедії, він з боєм відзначав, що так само, як в хімічній реакції, “отриманий результат висвітлює увесь процес”: “Радищев, Пестель, Желябов, Петровська й усі інші ближче до Магницького, Бенкендорфа, Победоносцева, ніж до нас... “Демократія” соціалізму й “демократія”, про яку ми говорили, були різні. Повага до людської особистості немає і не може бути в соціалізмі, так само, як немає його в якобінізмі. І з цієї точки зору, якщо моїм духовним предком і може бути Радищев, то тільки з одного боку своєї особи, а серед декабристів Пестель здається мені скоріше предком більшовиків в їхніх якобінських проявах... Я бачу у своїй політичній діяльності великі помилки: бачив небезпечного ворога культурної роботи не там, де він був...”

Звичайно, що найбільш вороже сприйняли цю збірку представники революційного табору. В. І. Ленін навіть написав статтю “Про “Вехи””, в якій з більшовицьких позицій дав критичний аналіз цієї праці. В радянський період ця публікація завжди оцінювалася однозначно негативно, оцінювалася заочно, бо фактично була вилучена з загальнодоступних читачеві фондів бібліотек. Але часи змінюються. Ідеологічний плюралізм, принесений “Перебудовою”, дозволив знов згадати про “Вехи” й, навіть, сказати добре слово про мислителів, які знайшли в собі мужність сказати гірку правду про народ, якому вони щиро бажали блага, й про самих себе. Ця книга для багатьох стала сприйматися, як писав О. Солженіцин, як “пророчче послання з майбутнього”.

У нашому краї розвиток науки в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст. був пов'язаний передусім з **Новоросійським університетом**. Від самого початку вчені цього відомого навчального закладу вносили значний вклад у розвиток вітчизняної і світової науки. В університеті склалися декілька наукових шкіл, представники яких підтримували

співробітництво з колегами з інших наукових центрів як Росії, так і багатьох зарубіжних країн.

Одну з найяскравіших сторінок до літопису цього навчального закладу вписав видатний вчений-біолог Ілля Ілліч Мечников. Його наукова й педагогічна діяльність у Новоросійському університеті мала перебіг у 1867-1868 та 1872-1882 рр. на природничому відділі фізико-математичного факультету (кафедра зоології). Свої дослідження І. Мечников, — основоположник еволюційної ембріології, мікробіології та імунології, присвятив, передусім, вивченню фізіології внутрішньоклітинних процесів. Він уславив свою батьківщину Україну як один із найвидатніших вчених, удостоєний найвищої міжнародної наукової нагороди — Нобелівської премії.

І. Мечников рішуче виступав за зв'язок науки з практикою. Він обґрунтував доцільність біологічних методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. У 1886 р. разом з лікарем-епідеміологом М. Гамалією та своїм учнем — епідеміологом Я. Бардахом він створив в Одесі другу в світі (після Інституту Л. Пастера в Парижі — Ф. С.) бактеріологічну станцію, що стала центром вакцинації проти сказу, сибірки та ін. заразних хвороб.

Завдяки піклуванням вченого, до роботи в університеті були запрошені **природознавці** зі світовим ім'ям. Зокрема, у 1871-1876 рр. тут працював фундатор російської школи фізіологів І. Сеченов, який досліджував проблеми фізіології нервової діяльності, закономірності газообміну в крові. Його відкриття в цих питаннях до сьогодні не втратили свого значення для підготовки людини до роботи в авіації, під водою, в космосі.

Спільність наукових інтересів, щира особиста дружба єднала І. Мечникова й І. Сеченова із зоологом О. Ковалевським, який працював в Новоросійському університеті у 1874-1890 рр. Разом із І. Мечниковим він увійшов у світову науку як творець загальної та порівняльної ембріології.

До кола названих вчених належав й видатний мікробіолог, перший професор кафедри ботаніки Л. Ценковський, якого К. Тиміряз'єв назвав “родоначальником всіх сучасних ботаніків”. Наукова спадщина Л. С. Ценковського багато в чому визначила основні напрямки досліджень кількох поколінь одеських вчених-природознавців. Серед них — М. Альбов — видатний знавець флори Кавказу, Європи, Південної Америки; фізіолог рослин В. Ротерт; засновник школи гідробіологів П. Бучинський; відомий палеоботанік, флорист, геолог

А. Криштофович; зоологи В. Заленський, Л. Лебединський, М. Лінгау; ботанік і географ Б. Гринецький; дослідник анатомії і фізіології рослин Ф. Породко; загально визнаний фахівець з порівняльної анатомії та ембріології академік Д. Третьяков та ін. Наприкінці XIX ст. тут здобули підготовку такі в подальшому видатні особистості, як Д. Заболотний, відомий своїми працями в сфері епідеміології, академік, президент АН УРСР, організатор Інституту мікробіології та епідеміології в Україні; В. Хавкін, бактеріолог, що здобув протичумну вакцину (його іменем названо науково-дослідний інститут в Бомбеї — Ф. С.); А. Сапегін, який у 1912 р. організував невелику селекційну станцію, що в подальшому стала основою утворення Генетико-селекційного інституту та ін. В галузі виноградарства прославився організатор в 1905 р. виноробної станції В. Є. Таїров.

У 1867 р. відбулися закладини Ботанічного саду університету на подвір'ї його головного корпусу. У 1885 р. сад було перебазовано на нове місце на березі моря, в Аркадію, тут спорудили велику (пальмову) оранжерею. У 1886-1895 рр. роботою Ботанічного саду керував професор Л. Рішаві. Найбільш помітні позитивні зміни в розвитку саду відбулися на початку XX ст., коли колектив його співробітників очолювали такі відомі вчені, як Ф. М. Каменський, А. Сапегін, В. Полвцов, Б. Гринецький. Саме в цей час колекції саду систематично поповнювалися новими надходженнями з Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Берліна, Дрездена, Парижа, Сінгапура та багатьох інших міст світу, де були ботанічні сади.

Мало не з перших днів існування університету вчені-біологи дбали про вивчення тваринного світу Чорного моря, місцевих лиманів та річок. Ще у 1868 р. на I з'їзді Товариства дослідників природи професор І. Маркузен навів чимало нових даних про безхребетних Чорного моря. Він же став одним із організаторів і засновників в університеті Зоологічного музею. У 1867-1868 рр. він придбав для музею багату колекцію риб та птахів (в тому числі 120 видів з острова Ява). Велика заслуга в розвитку музею належала В. Заленському: під його керівництвом була створена експозиція, яка репрезентувала мало не всі групи світової фауни, музей перетворився в один із краших у світі університетських музеїв.

У 1893 р. було створено спеціальну комісію для всебічного вивчення місцевих водойм з метою широкого використання лікувальних властивостей одеських лиманів. Очолив дослідження в цьому напрямку професор кафедри зоології П. Бучинський. У 1902 р. він домігся

заснування на Малому Фонтані університетської біологічної станції, що дало змогу М. Куделіну, В. Лебедєву й М. Лінгау в 1891-1910 рр. виконати цілу низку робіт, пов'язаних з вивченням фауни Одеської затоки. У подальшому гідробіологічні дослідження успішно проводили Д. Третьяков, М. Загоровський і Д. Рубінштейн. До роботи на біологічній станції широко залучали студентів, які збирали новий матеріал для лабораторних занять не тільки в Новоросійському, але й в інших університетах країни, готували колекції для музеїв. Станція мала тісні зв'язки зі школами, організовувала екскурсії для учнів.

Неабиякий внесок зробили місцеві вчені і в розвитку **мікробіології**. Зокрема, професор І. Шіллер дослідив антагонізм мікробів, професор О. Веріго започаткував новий напрямок в науці — солоноозерну мікробіологію, вчені М. Зелінський (згодом знаменитий хімік — Ф. С.) і Є. Брусиловський відкрили невідомі до того бактерії в місцевих лиманах та Чорному морі. Цю проблематику продовжили Я. Бардах, Ф. Породко, І. Сербинов, О. Лебедєв.

Значних успіхів досягли науковці університету і в галузі **географічних та геологічних досліджень**. Тоді їх провадили вчені фізико-математичного факультету, що працювали на кафедрах мінералогії, геодезії, фізичної географії та ін. Найбільш раннім науковим географічним напрямком був метеорологічний. Ще у 1865 р. професор В. Лапшин створив університетську метеостанцію і першим зафіксував у Чорному морі глибини, що переважали тисячу метрів. У 1870-х рр. в університеті викладали географію відомі вчені професор Ф. Шведов та М. Головкінський.

Одним із фундаторів вітчизняної **метеорології і геофізики** був професор О. Клоссовський. У 1883 р. він створив широку мережу метеорологічних пунктів на південному заході країни, а за кілька років (у 1890 р.) на власні гроші розпочав будівництво магніто-метеорологічної обсерваторії університету на Малому Фонтані, де з 1894 р. спостереження провадять й досі. О. Клоссовський створив також школу метеорологів, представниками якої були професори університету С. Попруженко, В. Оболенський, М. Аганін, І. Точидловський та ін.

У 1890 р. в університеті було створено окрему кафедру **географії**. У 1905 р. її очолив авторитетний вчений-географ Г. Танфільєв. Він заклав в університеті країнознавчий та геоботанічний напрямки досліджень. Його п'ятитомна “География России” здобула високу оцінку наукової громадськості. Г. Танфільєв був обраний президентом Новоросійського товариства дослідників природи, почесним членом

Російського географічного товариства, яке нагородило його Великою золотою медаллю.

Відомим **мінералогом** був дійсний член Петербурзького мінералогічного товариства і Товариства природознавців при Новоросійському університеті професор І. Синцов. Випускник університету професор Р. Прендель уперше описав низку рідкісних мінералів (валуїт, кочубеїт, целестин та ін.), застосувавши мікроскопічний метод. Одним із перших він дослідив також Український щит і детально описав біонітові граніти, діорити, хлоритові гнейси, сланці. Р. Прендель був одним із засновників досліджень з метеоритики. Йому, зокрема, належить опис метеоритів “Гросслібенталь” і “Заброддя” з університетського музею.

Розвитку відповідних напрямків науки сприяло створення в університеті кабінету мінералогії.

Активно проводились у Новоросійському університеті і дослідження з **хімії**. Їх організатором був професор М. Соколов — практик, вчений, засновник перших університетських хімічних лабораторій, керівник наукових студентських гуртків, один з ініціаторів випуску першого в Росії хімічного журналу. З його ім'ям пов'язано початок досліджень у галузі органічної хімії. Великий внесок у вивчення малодосліджених питань хімії зробили Є. Клименко, В. Петріашвілі, П. Мелікашвілі, С. Танатар та ін. У стінах Новоросійського університету у 1880-х рр. розпочиналася діяльність академіка М. Зелінського, який згодом створив у Московському університеті знану на цілий світ школу хіміків-органіків.

Дослідженням у галузі неорганічної хімії чимало сил й таланту віддав професор О. Веріго. Починаючи з 1877 р., він систематично вивчав лікувальні властивості грязей одеських лиманів. Завдяки вченому в Одесі у 1896 р. було засновано першу в Росії аналітичну лабораторію для дослідження харчових продуктів.

Широкого визнання набули результати досліджень перекісних сполук, що їх проводив професор університету П. Мелікашвілі за участю Л. Писаржевського (згодом академіка АН УРСР і АН СРСР, лауреата багатьох наукових премій — Ф. С.). За роботу “Исследования над перекисями” (1900) Петербурзька Академія наук присудила вченому Ломоносівську премію. Д. Менделєєв у своїй книжці “Основы химии” назвав П. Мелікашвілі “зміцнювачем періодичного закону”.

Вагомим був внесок у розвиток науки **вчених-фізиків** університету. Одним із найпомітніших фізиків-теоретиків широкого діапазону,

який працював в університеті в 1871-1893 рр., був професор М. Умов. Він збагатив науку створенням теорії про рух енергії — загальнови-знаної і в наші дні. Теорія набула застосування в гідро-, аеро- й елек-тродинаміці. Спадкоємцем М. Умова став професор М. Пильчиков, що опрацював одну з перших систем керування по радіо, принци-пи електронної географії, а в 1883 р. провів геофізичні дослідження Курської магнітної аномалії і відкрив кілька її нових районів. В гурті піонерів рентгенології вчений допомагав лікарям у практичному за-стосуванні рентгенодіагностики. На межі XIX-XX ст. М. Пильчиков успішно працював над створенням приладів для вітчизняного воен-но-морського флоту, які дозволяли підривати міни, що знаходяться на значній відстані і з якими немає зв'язку кабелем чи дротом. Вче-ний розробив також одну з перших систем телеуправління. Великим авторитетом у колег користувався дослідник високомолекулярних сполук професор Ф. Шведов. Видатним фахівцем у сфері досліджен-ня кольорового фотографування був М. Кастерін.

Відомою світовій науковій громадськості стала і одеська **астро-номічна школа** невдовзі потому, як у 1871 р. в Новоросійському уні-верситеті почала діяти Астрономічна обсерваторія. Першим її дирек-тором став завідувач кафедри астрономії професор Л. Беркевич. Він вивчав рух астероїдів. З 1881 р. обсерваторію і кафедру астрономії аж до 1910 р. очолював випускник Новоросійського університету про-фесор О. Кононович. Це був відомий в країні астрофізик, за час його діяльності обсерваторія перетворилась на великий науковий центр Півдня. На її базі була підготовлена ціла плеяда талановитих науко-вців. З 1892 р. в обсерваторії почалося регулярне дослідження проту-беранців, а з 1894-го — фотографування сонячних плям.

Початок досліджень у галузі **математики** поклали в Новоросій-ському університеті І. Соколов і Є. Сабінін — учні і послідовники видатних вчених М. Остроградського й П. Чебишева. Вони та їхні вихованці заклали фундамент одеської математичної школи. Тісно пов'язане з історією університету ім'я професора С. Ярошенка, який пройшов шлях від студента першого випуску до професора і ректо-ра. Його книга “Начала новой геометрии” (1873) була першою в Росії працею з проективної геометрії.

Солідним є внесок у математичну науку І. Слешинського, який виховав цілу плеяду викладачів Новоросійського університету, се-ред них: І. Тимченко, В. Циммерман, Ц. Руссьян, Є. Буницький, В. Каган, С. Шатуновський. На початку XX ст. математичний відділ

Новоросійського університету закінчили відомі згодом математики Д. Крижанівський, М. Васильєв, О. Турчанинов, Г. Михневич, З. Жемайтис та ін. Розвиткові математичної науки сприяла діяльність математичного відділу Новоросійського товариства дослідників природи. Важливою подією в творчому житті членів Товариства і математиків університету став VII з'їзд російських дослідників природи, що проходив у 1883 р. в Одесі. У роботі математичної секції брали участь видатні тогочасні вчені Н. Жуковський і С. Ковалевська, професори багатьох університетів. Від Новоросійського університету учасниками були М. Умов і В. Преображенський.

З перших років існування університету в ньому діяла кафедра **механіки**, яку очолив професор І. Соколов. Він вів курс теоретичної механіки, викладав загальну теорію машин, його наступником став К. Карастельов. З 1872 р. на кафедрі почав працювати учень К. Карастельова (згодом професор, визначний вчений) В. Лігін, який вів декілька курсів — теоретичної механіки, теорію передавальних механізмів, гідростатику й гідродинаміку та ін. Вчений очолював одеський відділок Російського технічного товариства, цікавлячись питаннями безпосереднього використання сонячної енергії. Завдяки В. Лігину та його учням Новоросійський університет став центром не лише математичної, а й технічної думки. Великою підпорою викладачам був кабінет механіки, що його започаткував В. Лігін, а обладнав чудовий винахідник Й. Тимченко. Син кріпака, самоук, цей талановитий умілець створив цілу низку унікальних приладів. Особливе місце серед них посідав перший у світі прототип кіноапарату, який був продемонстрований у 1894 р. на IX з'їзді російських дослідників природи та лікарів у Москві. Цей та багато інших приладів Й. Тимченка неодноразово здобували золоті та срібні медалі на всеросійських і закордонних виставках.

З 1900 р. в складі університету з'явився **медичний факультет**, який став визнаним науковим медичним центром на Півдні країни. Тут розпочали свою діяльність такі видатні вчені, як О. Богомолець, В. Філатов, Л. Тарасевич, М. Гамалія, С. Щасний та ін. Особливо інтенсивно працював колектив кафедри загальної патології, яку очолював видатний вчений, перший декан медичного факультету професор В. Підвисоцький. Цінні результати у сфері інфекційної патології були отримані професорами В. Вороніним та В. Стефановським. На кафедрі розроблялось чимало проблем мікробіології, які мали практичне значення. Так, приват-доцент М. Гамалія в 1906-1910 рр. розро-

бив і обґрунтував план заходів для боротьби з холерою, що допомогло в 1908-1910 рр. швидко ліквідувати епідемію чуми в Одесі, а пізніше і в Петербурзі. У 1900-1914 рр. кафедру фізіології очолював професор Б. Веріго, автор відомого підручника “Основы физиологии человека и высших животных” (тт. 1-2, 1905-1910). На факультеті починали свою діяльність видатні в подальшому вчені — клініцист Ф. Яновський, терапевт М. Стражеско, анатом й хірург М. Лисьонков, патофізіолог О. Богомолец, невропатолог Г. Маркелов та ін.

Плідною була діяльність офтальмологічної клініки, яку в 1903-1911 р. очолював професор С. Головін. З 1911 р. на чолі клініки став у подальшому всесвітньо відомий вчений В. Філатов. Він запропонував і впровадив оригінальний метод відновлювальної хірургії (пластика на круглому стеблі, так зване філатовське стебло), який набув поширення в багатьох країнах світу. Велике значення для розвитку наукових досліджень, популяризації медичних знань мала діяльність організованого в 1904 р. Медичного товариства при Новоросійському університеті.

Історико-філологічний факультет мав у своєму складі 11 кафедр. Тут досліджувалась і викладалась не тільки суто історична проблематика, але й такі дисципліни як класична філологія, слов'янознавство, теорія і історія красних мистецтв тощо.

Уже з перших років існування університету Одеса стала одним із провідних центрів у вивченні античної історії та археології. Цьому сприяло те, що на території нашого краю збереглося чимало пам'яток скіфо-сарматської епохи, античності, залишки матеріальної культури слов'ян — аж до козацьких часів. Засноване у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей отримало право розкопок археологічних пам'яток на всій території Північного Причорномор'я, що сприяло нагромадженню в місті археологічних і писемних джерел до вивчення стародавньої та середньовічної історії краю.

Широковідомими стали й здобутки науковців кафедри теорії й історії красних мистецтв і класичної філології, на яких за усталеною світовою практикою тих часів традиційно зосереджувались і дослідження з археології і стародавньої історії. Серед перших викладачів названих кафедр були вчені світового рівня: Ф. Брун, В. Юргевич, О. Нікитський, Н. Кондаков, Ф. Успенський. Визнанням авторитету вчених університету в галузі археології та стародавньої історії стало проведення на його базі VI Археологічного з'їзду (1884 р.). Колеги Росії й зарубіжжя відзначили на з'їзді вагомий внесок одеських вчених

В. Юргевича, Н. Кондакова, В. Модестова у вивчення стародавньої історії півдня України. На межі XIX-XX ст. продовження цієї традиції пов'язане було з блискучими дослідженнями видатного археолога Е. Штерна. Він розпочав розкопки стародавньої Тіри (на місці сучасного Білгорода-Дністровського — Ф. О.), відкрив найдавніше давньогрецьке житло на території Північного Причорномор'я (острів Березань), зафіксував наявність зв'язків між носіями трипільської культури й давніми племенами Греції. Е. Штерн виховав відомих вчених — академіка Б. Фармаковського, що уславився своїми розкопками Ольвії, румунського археолога Н. Нікореску, археолога М. Болтенка.

Жоден з університетів, що діяли на території України, не мав кафедри історії цієї країни. Не було її і в Новоросійському університеті. Проте дехто з науковців кафедри російської історії присвячували своїй праці дослідженню саме історії нашого краю, історії України. Про українсько-польсько-литовські відносини писав М. Смирнов, українська тематика цікавила також Г. Перетятковича. Вивченню етнографії, фольклористики, проблем економічного і культурного розвитку Південної України присвятив свої праці О. Маркевич. Декілька статей вчений присвятив дослідженню життя й діяльності Т. Шевченка, М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, біографіям Б. Хмельницького й останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського.

Понад 20 років (1898-1920) кафедру російської історії в університеті очолював професор, член-кореспондент Петербурзької Академії наук І. Линниченко — визнаний авторитет у дослідженні історії українсько-польсько-литовських відносин періоду середньовіччя. Він заклав основи історіографічних досліджень в Новоросійському університеті, проаналізувавши погляди таких відомих істориків як В. Антонович, М. Костомаров, В. Ключевський, М. Погодін та ін. Одним із найбільш відомих учнів І. Линниченка був А. Флоровський, який працював в університеті з 1910 р., досліджував проблеми аграрних відносин епохи скасування кріпацтва, історію представницьких установ та колонізації Південної України.

В університеті глибоко вивчали історію зарубіжних країн. На кафедрі всесвітньої історії в цей час працювали такі відомі вчені, як О. Брікнер, В. Надлер, О. Трачевський, Г. Афанасьєв, Р. Віппер, П. Біціллі. Діяльність у Новоросійському університеті в 1874-1894 рр. Ф. Успенського, майбутнього академіка, зробила Одесу провідним у

країні центром візантієзнавства. Навколо вченого гуртувалися один із провідних знавців візантійського мистецтва Н. Кондаков (в подальшому вчений світового рівня, академік — Ф. С.), історик візантійської літератури О. Кирпичников, їхні молодші колеги й учні. У 1895 р. Ф. Успенський став директором Російського археологічного музею в Константинополі і залучав до роботи там вчених Новоросійського університету.

Одним із визнаних знавців церковної історії, християнських старожитностей був М. Красносельцев. Вивчаючи історію літургії (науки про християнське богослужіння), він зробив унікальний опис слов'янських і грецьких літургійних рукописів, що зберігались у бібліотеці Ватикану, Патріаршій бібліотеці Єрусалима та книгозбірні Соловецького монастиря. Помер М. Красносельцев під час однієї зі своїх поїздок до Константинополя. Там він похований і там йому поставили пам'ятник. Проблеми античного мистецтва й археології розробляв професор О. Павловський, автор книги “Курс по истории древнего искусства” та ін.

При витоках філологічної науки в нашому краї стояв відомий мовознавець, один з основоположників слов'янської філології в Україні, автор багатьох праць з історії, мови та літератури слов'ян В. Григорович. Багато сил, часу, наснаги доклав він до вивчення історичних, історико-географічних, етнографічних і культурних пам'яток України. Він був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, членом багатьох російських та зарубіжних наукових товариств.

Визначним представником порівняльного мовознавства був академік П. Білярський. У цьому ж напрямку в університеті працював вчений зі світовим ім'ям І. Ягич (1872-1874) та відомий славіст професор О. Кочубинський (1871-1907).

Широковідомий у лінгвістичній науці професор В. Шерцль був поліглотом, що опанував 45 мов не лише слов'янських та західноєвропейських, а й східних — від санскриту й китайської до африканських. У своїй праці “Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков” (1871-1873) В. Шерцль розглядав українську мову як самостійну, а не як “наречие” мови російської, як тоді стверджувалося в офіційній ідеології.

В Новоросійському університеті розпочинав свою наукову діяльність Д. Овсянко-Куликовський — філолог широкого діапазону (мовознавець, історик літератури, сходознавець), згодом академік.

Дальшому зростанню слов'янських досліджень у Новоросійському університеті сприяла діяльність В. Істріна — автора праць з історії мови, палеографа, текстолога, видавця багатьох пам'яток давньоруських і давньослов'янських пам'яток писемності. Показником визнання вагомості внеску вченого у вітчизняну філологію стало обрання його членом Петербурзької Академії наук. Серед філологів, імена яких були відомі далеко за межами нашого краю, видатний філолог-класик, професор, згодом академік Ф. Корш; професор Л. Воеводський — фахівець з питань античної і зарубіжної літератури; академік Б. Ляпунов — один із кращих знавців старослов'янської мови та писемності; член-кореспондент АН О. Томсон, фахівець із питань загальної і порівняльного мовознавства, який заснував один із перших в Росії кабінет експериментальної фонетики та ін.

В університеті працювали й відомі вчені інших напрямків науки: **філософи** М. Грот і М. Ланге, **психологи** Р. Орбінський і П. Спіро. М. Грот, який працював у Новоросійському університеті в 1883-1886 рр., здобув загальноросійську популярність ще й тим, що був організатором і редактором першого і єдиного в Росії регулярного журналу “Вопросы философии и психологии”, очолив Московське психологічне товариство, мав дружні стосунки з Львом Толстим. Понад тридцять років життя віддав Новоросійському університетові видатний вчений, один із фундаторів експериментальної психології в країні М. Ланге. З його ініціативи на історико-філологічному факультеті було відкрито педагогічний відділ, до завдань якого входило вивчення й аналіз стану учбового процесу в середній школі, розгляд питань щодо виховного впливу навчання. На 1905-1907 рр. припадають виступи членів відділу за реформу середньої школи. Була підготовлена й надіслана уряду спеціальна декларація про освіту й структуру школи. В ній висувались вимоги введення в країні обов'язкового загального навчання, пропонувалось, щоб держава взяла на себе 60% витрат на освіту, обґрунтовувалась необхідність підвищення ролі шкільних педагогічних рад тощо. За його неабияких клопотих в Одесі були відкриті Вищі жіночі курси, які давали можливість отримати вищу освіту й дівчатам.

Чимало відомих вчених працювало й на **юридичному факультеті** університету. О. Богдановський був визнаним фахівцем з проблем кримінального права, Ф. Леонтович викладав історію російського й державного права, він був автором популярних підручників з правових дисциплін. П. Цитович брав участь у підготовці вексельного статуту й кількох законів про акціонерні товариства, опублікував підручник з

торговельного права. О. Федоров починав свою службу діяльність як чиновник департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Росії. Як висококваліфікованого юриста його залучили до роботи комісії, що переглядала статут фабричної й заводської промисловості. Перейшовши на викладацьку й наукову роботу, він невдовзі набув репутації доброго фахівця з міжнародного права. Його тритомне фундаментальне дослідження “Всеобщие административные союзы государств” (1897) і “Учебник международного права” (1901) дістали визнання як кращі в цій галузі юриспруденції.

Вагомий внесок в правознавство зробили М. Дювернуа, О. Боровиковський, В. Сокольський, М. Шпилевський, М. Васильєв, В. Катков, Ю. Гамбаров, Ф. Леонтович. Визнаними фахівцями міжнародного права були І. Ивановський й П. Казанський. Фундаментальні дослідження останнього “Всеобщие административные законы держав”, “Введение в международное право”, “Учебник международного права” поставили його поруч із найвидатнішими юристами-міжнародниками країни.

Славетним викладачем юридичного факультету, улюбленцем студентів був демократично налаштований професор Є. Васьковський. Закінчивши Новоросійський університет в 1881 р., він почав діяльність в одеській адвокатурі і водночас писав до газет фейлетони (псевдонім Мартин Боруля), рецензії, друкував переклади з іноземних мов. Ставши до роботи в Новоросійському університеті, він невдовзі видав два підручники з цивільного права, які привернули увагу фахівців. Високу оцінку отримали й його підручники з цивільного процесу, що побачили світ на початку ХХ ст.

Помітну роль на юридичному факультеті відігравав і професор В. Палаузов, випускник Новоросійського університету, автор численних праць із кримінального права й судочинства, який уперше в російській юридичній літературі фундаментально опрацював проблему участі представників народу в карному судочинстві. Знали його і як перекладача з чеської мови “Истории болгар” та активного й безпосереднього учасника організації судових установ у Болгарії.

В галузі **політекономії і статистики** діяльність вчених університету М. Вольського, О. Посникова, Л. Федоровича, була тісно пов’язана з проблемами, що поставали перед господарством півдня України й самої Одеси. Серед економістів-практиків, що працювали в університеті, був видатний агроном І. Палімпсестов. Багато років він як професор університету поєднував викладацьку діяльність з виконанням

обов'язків секретаря Товариства сільського господарства Південної Росії і редагував його “Записки”. І. Палімпсестов мав тверде переконання, що наш край здатен стати житницею західноєвропейських країн, але для цього слід докорінно змінити методи господарювання. В основу їх повинен лягти зв'язок науки і практики, раціоналізація та інтенсифікація. Це, на думку вченого, може відбутися тільки за умов перерозподілу земельної власності та переходу її до рук селян. Застереженням стали слова І. Палімпсестова: “Якщо наші селяни тільки користуватимуться землею, це не лише не поліпшить їхнього побуту, а навпаки, поставить їх у ще важче становище, а вічне володіння землею з усіма правами власності на неї може довести сільське господарство до квітучого стану — незаперечним доказом цього є мало не увесь захід Європи”.

Знавцем аграрних відносин був професор В. Косинський — прихильник подальшого капіталістичного розвитку країни, швидкої ліквідації пережитків кріпосництва, переділу поміщицьких земель. Його праці “Крестьянское и помещичье хозяйство” (1906), “К вопросу о современном сельскохозяйственном кризисе” (1906), “Возможна ли в России аграрная реформа без частичной экспроприации?” (1909) та інші такого напрямку викликали гострі дискусії.

Отже, Новоросійський університет від перших років свого існування став центром наукової думки як в нашому краї, так і на всьому півдні України. Здобутки провідних вчених Одеси стали вагомим внеском не тільки в загальноросійську, а й у світову науку.

ЛІТЕРАТУРА ТА ЖИТТЯ

Тема 6, якою відкривається Змістовний модуль 2, містить низку питань, що мають відношення до розвитку російської літератури кінця XIX — початку XX ст. Розкривати ці питання треба на тлі загальної картини літературного життя країни. Бажано, щоб студенти-історики не оминали й такі моменти, фактори, які впливали на літературу, зумовлювали появу нових тенденцій в цій сфері культури. Стосовно цього, слід мати на увазі, що наукова й художня творчість, які на перший погляд є несумісними, насправді мають багато спільного, оскільки і перша, і друга прямо пов'язані з життям, потребами суспільства. Письменнику, поету, важливо багато знати, користуватися досягненнями науки й творчо їх осмислювати. І літераторам, і науко-

вцям треба вміти фантазувати, намагатися зазирнути в майбутнє, передбачати можливі зміни. Про важливість образного мислення писав свого часу В. І. Вернадський. “Нерідко в наш час точного знання ми дивимося із зайвою недбалістю на художню творчість у наукових пошуках, в науковій літературі. Ми забуваємо, що ця творчість не тільки є елементом, який допомагає відкривати наукову істину, але що воно й само по собі є великою цінністю. Художня творчість в роботах натураліста грає не меншу, якщо не більшу роль, ніж та, яку воно грає в роботах істориків... Чим вище художній талант, чим ширше та глибше охоплена сфера природи, тим значніше важливість даного твору...”

Російська література та всі види мистецтва початку ХХ ст. — органічна частина російської культури того часу. Світосприйняття, погляди, образи, душа митця, дух його творів багатьма лініями пов’язані з художньо-творчим і в той же час з суспільно-політичним, науковим, загальнокультурним життям його часу, з атмосферою його епохи.

В літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст. помітні два головних напрямки. Один характеризувався реалістичним підходом митця до дійсності, до своєї творчості і до людей, яким призначалася ця творчість. Йому було притаманне більше чи менше розуміння громадського служіння й призначення літератури. Інший — характеризувався переважно індивідуалістичним підходом митця до дійсності, думками про повну свободу творчості, часто-густо намаганням встати поза суспільством. Йому, як правило, притаманний був підвищений інтерес до особистості, до “Я”. Однак не треба спрощено вважати, як це робилося за радянських часів, що обидві тенденції існували окремо, були антагоністами одна одній. Навпаки, вони не тільки існували одночасно, але й тісно переплітались, інколи позначалися у творчості одного й того ж письменника, поета, художника.

Які ж літературні організації, об’єднання існували в зазначений період? Таких організацій, в яких письменники, поети, журналісти, просто любителі й цінувальники художньої літератури зустрічались, обговорювали новинки художньої літератури, газетні й журнальні статті, було чимало. Часто це були неофіційні зібрання, хоча спроби створити офіційно визнане об’єднання літераторів робились неодноразово.

Однією з таких організацій був **Літературний фонд**, створений ще у 1859 р. В зазначений період його діяльність, як і раніше, була спрямована на надання допомоги тим літераторам та вченим, які її потребували.

У 1896 р. виник **Союз російських письменників**. Його діяльність була дозволена владою в якості Товариства взаємодопомоги при Російському літературному товаристві, яке діяло з 1886 р., але було мало чисельним і бездіяльним. Членами Товариства взаємодопомоги могли бути всі особи, які “проявили себе трудами у сфері літератури, науки та періодичної печаті” й вносили членські внески у розмірі 10 руб. на рік. Число членів Союзу зросло з 246 осіб у 1896 р. до 482 — у 1900 р. Члени цієї організації старалися захищати професійні інтереси літераторів, клопотали про свободу друку, налагодили випуск свого “Ежегодника”. Група письменників та юристів на чолі з В. Г. Короленко підготувала доповідь-подання “Про потреби печаті”, але у березні 1901 р. міністр внутрішніх справ розпорядився закрити Союз.

У березні 1905 р. Союз російських письменників відродився. Невдовзі з нього виділився Союз журналістів, на чолі якого стояли більш демократично налаштовані діячі.

У квітні 1910 р. відбувся Другий Всеросійський з'їзд письменників. В його організації значну роль зіграло Петербурзьке літературне товариство, що виникло за три роки до того. Обговорювати на з'їзді питання щодо правового становища печаті влада не дозволила. Частина письменників, обурених цим розпорядженням, відмовилась брати участь у засіданнях з'їзду.

Восени 1914 р. велася підготовка до скликання Третього з'їзду письменників, але напередодні Першої світової війни власті закрили Всеросійське літературне товариство, яке й вело підготовку до з'їзду. В умовах війни з'їзд так і не зібрався.

У 1907 р. в Москві засновано було нове Товариство діячів періодичної печаті та літератури на чолі з П. Д. Боборикіним. У 1915 р. в ньому нараховувалося 553 члена.

Отже, студенти можуть зробити висновок, що в дореволюційний період так і не вдалося створити ефективно діючу організацію письменників та журналістів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. не тільки продовжив своє існування, але й збагатився новими рисами, ідеями, тематикою **критичний реалізм**. Для розуміння цих процесів студентам варто звернутися до рекомендованих мемуарів, праць публіцистів, політичних діячів: В. В. Вересаєва, М. Д. Телешова, Скитальця (С. Г. Петрова), М. Горького, Л. Андрєєва та ін.

В зазначений період на чолі реалістичного напрямку в російській літературі стояли А. П. Чехов та Л. М. Толстой. Їхні твори пропонували

замислюватися над змістом життя людей і свого власного, над шляхами удосконалення людини, виховували в людях повагу до гідності іншого, незалежно від його походження та багатства, засуджували гноблення і несвободу у будь-якій формі, доводили переваги поширення в суспільстві принципів толерантності, співчуття та милосердя, переконували у необхідності протистояти людям-паразитам, закликали боротися з вічними, як світ, пороками — зрадництвом, чванливістю, приниженням слабшого тощо.

Третій й останній роман Л. Толстого “Воскресіння” (1889-1899) став твором нового жанру у творчості великого реаліста. Це був соціальний роман. Важкі, невеселі, а часто просто похмурі картини життя людей, які важко працювали, але попри це бідували, посіли на сторінках роману чи не центральне місце. Безнадійні скарги селян на малоземелля доповнювалися показом повсякденних буднів села напередодні революції. Толстой переконливо викрив бездушну службу церковників, “комедію” офіційного суду, лицемірство моралі представників панівних верств суспільства. Глибокою біллю за наругу над людською гідністю, за безвинно загублених людей беруть читача за душу написані тоді ж повісті та оповідання “Отець Сергій”, “Після балу”, “Хаджі-Мурат”, “Фальшивий купон”, “За що?”, драма “Живий труп”. Ці твори будили людину в людині, звали кожного до усвідомлення відповідальності перед іншим, перед народом. Толстовський лист-протест “Не можу мовчати!” (1908) став яскравим проявом громадської совісті.

Помітний слід у реалістичній прозі залишив видатний белетрист і драматург А. П. Чехов. Поїздка письменника на Сахалін знаменувала нові мотиви в його творчості, набуття ним більш широкого громадського та художнього звучання. Найпохмуріші сторони російської дійсності в концентрованому вигляді проступають у житті та побуті засланців на далекій окраїні. Поява книги нарисів “Острів Сахалін” (1893-1894), а також такі його твори 1892-1898 рр., як: “Палата № 6”, “Моє життя”, “Агрус”, “Людина у футлярі”, “Нудна історія” позитивно були зустрінуті ліберально-демократичними колами.

Даючи стислий огляд творчості А. П. Чехова, не слід забувати про його внесок у вітчизняну драматургію. У 1896-1904 рр. Чехов створив свої кращі п'єси — “Чайка”, “Дядя Ваня”, “Три сестри”, “Вишневий сад”. Перед тим написані п'єси Л. Толстого “Влада тьми” (1886) та “Плоди освіти” (1889), з яких перша довго була заборонена, тільки в цей час (з другої половини 1890-х рр.) почала постійно ставитися

на сцені. Пізніше, вже після смерті автора, стали ставити й “Живий труп”, написаний ще у 1900 р. Початок ХХ ст. видався плідним і у творчості М. Горького. Саме в цей період виходять його кращі п’єси — “Міщани” (1901), “На дні” (1902), “Дачники” (1904), “Діти сонця” (1905), “Варвари” (1905), “Вороги” (1906). Драматургія Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького — хоча творчість цих письменників й різнилася — становила основу реалістичного репертуару театрів Росії.

В кращих традиціях розвивалася творчість В. Короленка, Д. Мамина-Сибіряка, М. Гаріна-Михайловського, В. Вересаєва, О. Купріна, І. Буніна. Короленко та Мамін-Сибіряк були широко відомі й раніше, Гарін-Михайловський, Вересаєв, Купрін, Бунін були “дев’ятидесятниками” в літературі.

Студенти за власним вибором повинні дати стисло характеристику творчості 2-3 письменників цієї плеяди.

Повісті та оповідання В. Вересаєва (“Без дороги” (1894), “Пошесть” (1897), “Записки лікаря” (1901), “На повороті” (1902)) відобразили становище, пошуки свого місця в житті, ідейну еволюцію молодого покоління інтелігенції. Під час російсько-японської війни Вересаєв, як лікар, був призваний на військову службу. Події, свідком яких він був, лягли в основу його записок “На японській війні” (1906-1907) та циклу “Оповідань про японську війну” (1904-1906). Письменник з усією нещадністю показав глибоку кризу самодержавства. Справжньому героїзму простих солдатів він протиставив “нетяму” й суєту, турботу лише про власне благополуччя багатьох представників командування, що й призвело в кінці-кінців Росію до ганебної поразки.

Короленко в своїх творах “Без язика” (1895), “Марусина заїмка” (1899) й особливо у публіцистиці сміливо критикував існуючі порядки. Загальноросійський й навіть міжнародний резонанс отримали його документальні й одночасно художньо-публіцистичні нариси “Дім № 13” (1903, про єврейський погром у Кишиневі), “Сорочинська трагедія” (1905, про катівські методи утихомирення селянського руху), особливо ж “Побутове явище” (1910, про вакханалію смертних страт після поразки революції).

Гарін-Михайловський, за фахом інженер, часто подорожував, беручи участь у будівництві багатьох залізниць, при цьому він уважно придивлявся до оточуючих його людей, замислювався над існуючими порядками, тому він мав усі підстави сказати про свою творчість: “У моїй белетристиці вигаданих образів зовсім немає: все взято прямо з життя”. Письменник добре розумів, що чимало чесних людей блу-

кають “без дороги”, а без розумного прикладання сил таких людей не може бути й справжнього прогресу суспільства в цілому. Питання про нове покоління людей, про їхні пошуки розумної практичної діяльності, несумісної з інертністю, характерною для молоді кінця XIX ст., стали головним і визначальним в тетралогії Гаріна-Михайловського, що складалася з повістей: “Дитинство Тьоми” (1892), “Гімназисти” (1893), “Студенти” (1895), “Інженери” (1906).

Оповідання Купріна та Буніна були значним явищем у розвитку критичного реалізму. Бунін конкретно і лаконічно, стилістично досконало, із глибоким проникненням у суть поставленої проблеми зобразив російське село з усіма його протиріччями, традиціями й новими явищами, село грубе, страждаюче й убоге (“На край світу”, 1895; “Село”, 1909-1910), господарсько-побутову та морально-інтелектуальну деградацію помісного дворянства (“Антонівські яблука”, “Суходіл”, 1911). В багатьох творах Буніна звучить мотив про гармонійність природи, заклик до людей бути такими ж досконалими й чистими, як сама природа. Тому наруга над природою, викликає протест майстра. Він не приховує “великого суму” з приводу зникнення старого укладу життя. Симптоматична назва оповідання, що містить ці слова “Епітафія” (1900). Спустило село. Став мертвим степ. Майже перестала “говорити” природа. Почуття автора настільки ж сумні, наскільки й піднесені. З надією очікувати майбутнє, але не виключати з пам’яті минуле — ця думка пройшла через багато оповідань та повістей Буніна. Поетична та белетристична творчість Буніна позитивно сприймалася не тільки колегами та громадськістю, але й офіційно була високо оцінена: у 1903 р. Академія наук нагородила майстра слова Пушкінською премією за збірку віршів “Листопад” (1901), а у 1909 р. обрала його своїм почесним членом.

Купрін увів у літературу образи людей різних соціальних верств — робітників, військових, представників технічної інтелігенції 1890-х рр. Він із сумом писав про недоліки оточуючого його світу: про протиріччя, страждання, які несе із собою капіталізм (повість “Молох”, 1896), про нелюдський побут царської армії (“Прапорщик армійський” (1897); “Нічна зміна” (1899); “Похід”, 1901; “Поєдинок”, 1905). Увагу до всіх проявів живого, зіркість спостережень відрізняють оповідання Купріна про тваринний світ: “Шпаки” (1906), “Завірайка” (1906), “Смарагд” (1907).

З інтересом сприймалися читаючою публікою оповідання Л. Андрєєва. Їх відрізняли новизна проблематики, особливий емоційний на-

стрій, який викликав відчуття тривоги, загального неблагополуччя й скорої катастрофи (“В темну далечінь”, 1900; “Набат”, 1901). В оповіданнях цих років розкривається трагедія повсякденного життя. В них автор викривав непривабливі, темні сторони російської дійсності, демонстрував своє співчутливе ставлення до обездолених людей. Критика особливо відзначила “Оповідання про Сергія Петровича” (1900) та оповідання “Жили-були” (1901). Для раннього Андрєєва характерні теми безумства та смерті (“Думка”, 1902; “Життя Василя Фівейського”, 1903; “Примари”, 1904). Твори Андрєєва мали надзвичайний успіх, особливо у молоді, були високо оцінені М. Горьким та таким суворим й вимогливим критиком, яким був Л. Толстой. В добу першої російської революції Андрєєв в чудових новелах (“Губернатор”, 1906; “Оповідання про сімох повішаних”, 1908) сміливо викривав жорстокі дії жандармів, катів, карателів. Але вже у ранніх творах письменника проявилися й песимістичні настрої, невіра у можливості особи протистояти обставинам долі, перебільшена увага до біологічних, тваринних начал (“Стіна”, 1901; “Бездня”, 1902; “Думка”).

Для більшості драматичних творів Андрєєва характерним було звернення до “одвічних” питань про життя та смерть, боротьбу добра зі злом (“Життя людини”, 1906; “Цар голод”, 1907; “Анатема”, 1908; “Чорні маски”, 1908; “Океан”, 1910), ними ознаменувалося виникнення в російській драматургії філософсько-символічного напрямку.

В роки першої російської революції прийшов в літературу М. Пришвін. Перша ж книжка Пришвіна “У краї неляканих птиць. Нариси Виговського краю” (1907) — дорожні записи-нариси — принесла подвійне визнання — критика відзначила письменницький талант автора, вчені ж обрали його в дійсні члени Російського географічного товариства й присудили за книгу срібну медаль. Через рік з’явилась друга його книга — “За чарівним колобком” (1908), затим третя — “У стін граду невидимого” (1909), щоденник подорожі Пришвіна на озеро Світлояр до граду Китежу. Чудове використання всіх можливостей російської мови відзначив у своїй рецензії про книги О. Блок, який відзначав: “...нариси показали, що багатства російської мови ще далеко не вичерпані”.

На прикладі Пришвіна й інших відзначених вище письменників більш зрозумілим стає глибокий зміст згадуваної раніше думки В. І. Вернадського про спорідненість образного мислення у праці вченого і митця, зокрема письменника.

Досвід засвоєння теми студентами свідчить, що певні складнощі виникають при з'ясуванні сутності, еволюції **модернізму в літературному житті** країни в означений період. Літературознавці відносно цього напрямку часто як тотожні вживають визначення декаданс, символізм, авангардизм та ін. Це викликає певну плутанину. **Декадентство** в перекладі з латинської (*decadentia*) означає занепад. На наш погляд, декадентство є лише однією з течій, проявів модернізму чи авангардизму. Були й інші, про що мова піде далі.

В ролі теоретиків модернізму взагалі і декадентства зокрема, його провісників виступали письменники, поети, філософи й історики мистецтва Д. Мережковський, Я. Волинський, М. Мінський, Д. Філософов, В. Розанов та ін. Довгий час значне місце в цьому середовищі посідав В. Я. Брюсов — один із видатних російських поетів початку ХХ ст. Модерністи, теоретики цього напрямку найчастіше виступали на сторінках журналів “Северный вестник” (1890-1898), “Мир искусства” (1899-1904), “Новый путь” (1903-1904), “Весы” (1904-1909) та дещо пізніше в “Золотом руне” (1906-1909) та “Перевале” (1906-1907).

Ще у 1884 р. М. Мінський опублікував статтю “Старовинна суперечка”, яку справедливо розцінюють як першу в російській літературі декларацію декадентської поезії. В ній він виступив із проповіддю свободи художньої творчості, незалежної від громадської проблематики, із закликами відходу від дійсності у світ суб’єктивної фантазії, містичних переживань, до “вічного та чистого”. Пізніше, у 1890 р., він опублікував трактат “При світлі совісті. Думки та мрії про ціль життя”, в якому виклав свою філософську систему “меонізму”. Він піддав різкій критиці всі категорії людської свідомості та моральності, об’явивши їх “не існуючими”. Основою всього суцього Мінський проголосив “абсолютне небуття” (“меон”), а основою існування кожної окремої людини — індивідуалістичну “любов до себе”. Ці ідеї отримали подальший розвиток у трактаті “Релігія майбутнього. Філософські розмови” (1915). У 1904 р. Мінський створив трагедію “Альма” — свій найбільш “меоністичний” твір, в якому він утверджує культ необмеженої свободи особи, що прагне “зробити зі свого життя дещо досконале” ціною відмови від природних людських почуттів та прихильностей. Для його поезій цього часу характерно оспівування смерті, “холодні слова” та безпристрасність.

Блажен, кто цели неземной так жаждал и страдал,
Что силой жажды сам мираж себе создал
Среди пустыни бесконечной, — писал поэт.

Художньо-естетичні погляди Мінського проявилися і в його драматичній трилогії — “Залізні примари” (1909), “Мала спокуса” (1910) та “Хаос” (1912).

Вкрай пристрасним виразником ідеалістичної естетики був критик та мистецтвознавець Волинський (Яким Львович Флексер). В журналі “Северный вестник” в 1891 р. він виступив з різкою критикою на адресу теоретика народництва М. Михайловського, літературно-естетичних поглядів та оцінок останнього. Одночасно Волинський піддав критиці “перевернутого догори ногами Гегеля”, як він називав марксизм. Виступив він і проти всього “просвітительства”, проти спадщини шестидесятників, проти громадських, естетичних і літературних поглядів Чернишевського Добролюбова, Писарєва.

Разом із Волинським нападав на революційно-демократичні традиції в російській культурі та громадській думці філософ-публіцист В. В. Розанов. В цьому плані показові його статті “Чому ми відмовляємося від спадщини?” та “В чому головний недолік спадщини 60-70-х років?”, надруковані в газеті “Московские ведомости” у 1891 р.

Значний резонанс мала й книга Д. Мережковського “Про причини занепаду та про нові течії сучасної літератури” (1893), в якій автор намагався художньо-теоретично осмислити модерністську течію. Стверджуючи, що тогочасна російська література переживає гостру кризу, автор убачав причини цього в “утилітарному вульгарному реалізмі” революційних демократів 1860-х рр. В книзі Мережковський утверджував “три головних елементи нового мистецтва: містичний зміст, символи та розширення художньої вразливості”.

Представники нового напрямку проявили живий інтерес до літератури й естетики західноєвропейського модернізму та символізму й декаденства як його складової частин — до “Квітів зла” Шарля Бодлера, до поезії музики, символів та настроїв Поля Верлена, Рембо, Стефана Малларме, до естетського індивідуалізму Фрідріха Ніцше. Своє розуміння сутності естетики нового мистецтва досить виразно сформулював талановитий російський поет К. Д. Бальмонт: “...декаденти є представниками епохи занепаду, це люди, які мислять й відчувають на межі двох періодів, одного, що закінчився, другого, що ще не народився. Вони бачать, що вечірня зоря вже догоріла, але світанок ще спить десь за гранню обрію. Від того пісні декадентів — пісні сутінків ночі. Вони розвінчують все старе, тому що воно втратило свою душу й стало млявою схемою. Але, передуючи новому, вони самі, що виресли на старому, не в силах бачити це нове своїми очима, — ось чому

у їхніх настроях, поряд із самим захопленими спалахами, так багато хворої туги”.

Волинський, Мережковський, Гіппіус, Розанов, Мінський проголошували принципи: “мистецтво для мистецтва”, звільнення літератури і мистецтва від питань “суєтної політики”. Індивідуалізм, суб’єктивізм, імпресіонізм стали наріжним каменем їхнього творчого кредо.

Інколи представники нового напрямку у протиборстві з традиційним мистецтвом вдавалися до епатажу, екстравагантності, оригінальничання, навіть скандалу. Як правило, гучніше за інших репрезентували себе у таких випадках навколо-літературні люди. І. Бунін лишив свідчення про одного з таких “діячів”, що рядився в декаденті: “Справедливість потребує згадати ще Ємельянова-Коханського. Це він перший вразив Москву: випустив в один прекрасний день книгу своїх віршів, присвячених самому собі та Клеопатрі, — так на ній і було надруковано: “Присвячується Мені та єгипетській цариці Клеопатрі”, — а затим особисто з’явився на Тверському бульварі: у підштаниках, у бурці та папасі, в чорних окулярах та з довгими собачими кігтями, прив’язаними до пальців правої руки. Звичайно, його зараз же убрали з бульвару, увели в поліцію, але все рівно: справу було зроблено, слава першого російського символіста пролунала по всій Москві. Всі інші прийшли вже пізніше, так би мовити, на готове”.

Скандальним шумом був зустрінутий і однорядковий вірш В. Брюсова (1894), явно призначений епатувати “поважну публіку”:

О, закрой свои бледные ноги!

Блискавично підхопили його, можна сказати, майже всі російські газети й журнали й передруковували багатократно. Невдовзі, один за одним, вийшли три збірки “Русские символисты” (1894-1895), упорядковані головним чином віршами самого В. Брюсова.

У 1896 р. Брюсов написав з індивідуалістичних позицій вірша “Юному поету”:

Юноша бледный со взором горящим,
Ныне даю я тебе три завета:
Первый прими: не живи настоящим,
Только грядуще — область поэта.
Помни второй: никому не сочувствуй,
Сам же себя полюби беспредельно.
Третий храни: поклоняйся искусству,
Только ему, безраздумно, бесцельно.

Юноша бледный со взором смущенным!
Если ты примешь мои три завета,
Молча паду я бойцом побежденным,
Зная, что в мире оставлю поэта.

Ряди письменників нового напрямку помітно поповнилися. Романи, поезії та оповідання Д. Мережковського (пронизана містикою історична трилогія “Христос та Антихрист”), З. Гіппіус, Ф. Сологуба (“Важкі сни”, 1896; “Полум’яне коло”, 1908), книги віршів В. Брюсова (“Шедеври”, 1895; “Це — я”, 1896; “Третя варта”, 1900; “Граду та Миру”, 1903; “Вінок”, 1906; “Всі наспіви”, 1909). К. Бальмонта (“В безбережності”, 1895; “Тиша”, 1898; “Палаючі будівлі”, 1900; “Будемо як сонце”, 1903), затим поезій “молодших” символістів — А. Білого (“Золото в лазурі”, 1904; “Північна симфонія”, 1903), перша книга О. Блока “Вірші про Прекрасну Даму” (1905) за короткий час склали великий фонд нової поезії та прози.

Студенти мають розібратися, усвідомити, чим відрізнялися твори модерністів “старшого” та “молодшого” покоління. Якщо творчості перших (виключення становили деякі поезії К. Бальмонта та В. Брюсова) притаманні були риси “надлюдського”, жорсткого індивідуалізму та суб’єктивізму, то у творах других часто відчувалися інші настрої: радості життя, людської, земної любові, надії на майбутнє. Але виключень з цього було предостатньо. Творчість є феномен надзвичайно суперечливий. В якості прикладу можна навести строфи з віршів К. Бальмонта. Він писав:

Я ненавижу человечество,
Я от него бегу, спеша.
Мое единое отечество —
Моя пустынная душа...

Не для меня законы, раз я гений.
Тебя я видел, так на что мне ты?
Для творчества не нужно впечатлений.

Я знаю только прихоти мечты,
Я все предаю для счастья созиданья
Роскошных измышлений красоты.

Але в роки першої російської революції, той же самий поет, вітаючи виступи народу проти самодержавства, пише зовсім інші

вірші. В невеликій збірці, виданій у 1906 р., вміщено декілька поезій, присвячених російському пролетаріату. Поет вертається до робітників:

Рабочий, только на тебя
Надежда всей России.
Тяжелый молот пал, дробя
Оплоты крепостные.
Тот молот — твой. Пою тебя
Во имя всей России!
... Осуществятся все мечты,
Ты победишь, рабочий!

Емігрувавши після поразки московського збройного повстання, він видав у Парижі цикл політичних поезій під назвою “Пісні месника” (1907), в одному з віршів якого (“Наш цар”) є такі рядки:

Наш цар — Мукден, наш цар — Цусима,
Наш цар — кровавое пятно,
Зловонье пороха и дыма,
В котором разуму темно.
Наш царь — убожество слепое,
Тюрьма и кнут, под суд, расстрел,
Цар-висельник, тем низкий вдвое,
Что обещал, но дать не смел.
Он трус, он чувствует с запинкою,
Но будет, — час расплаты ждет.
Кто начал царствовать — Ходынкой,
Тот кончит — став на эшафот.

Події першої російської революції суттєво вплинули на творчість одного з найвідоміших літераторів Росії початку ХХ ст. О. Блока. Він поступово віддаляється від надмірного символізму, містицизму, намагається визначити своє місце в подіях, що відбувалися. Про це свідчать такі його твори, як “Мітинг” (жовтень 1905), “Ситі” (листопад 1905), п’єса “Балаганчик”, поставлена у 1906 р.

Як ми вже відзначали, на початку ХХ ст. художні прийоми критичного реалізму перестали задовольняти багатьох літераторів. Більш глибокий інтерес до особи, її внутрішнього світу, пошук нових засобів та форм — все це викликало появу нових течій у модернізмі. Відмін-

ності визначалися різницею філософських, етичних, естетичних позицій. Спільним було новаторство, оспівування свободи особи, культ краси та екзотики, звучність та соковитість висловів, несподіваність рим та образів.

На початку 1900-х рр. модернізм ототожнювався передусім із символізмом, в якому позначилися три течії. Перша — “декаденти” (М. М. Мінський, Д. С. Мережковський, З. М. Гіппіус та ін.) — мала багато спільного з зарубіжними модерністами, пов’язувала мистецтво з ідеалістичними, релігійно-філософськими догматами. Друга — “старші символісти” (В. Я. Брюсов, К. Д. Бальмонт та ін.) — намагалися сприймати життя через призму імпресіонізму. Третя — “молодші символісти” (О. О. Блок, А. Бєлий, Вяч. Іванов, С. Соловйов та ін.) — виступала з позицій філософсько-релігійного сприйняття світу в душі пізньої філософії Вол. Соловйова.

У перше десятиліття між символізмом і реалізмом точилася боротьба, але пізніше вона припинилася. В. Я. Брюсов, О. О. Блок, пильно спостерігаючи за розвитком реалізму, починають оволодівати цим методом. Виникає термін “реалістичний символізм”. Разом з тим активну боротьбу проти символістів починають футуристи (від лат. *Futurum* — майбутнє) — представники одного з видів модерністського (як тотожній можна вжити і термін “авангардного”) мистецтва, які критикували тогочасну дійсність з позицій анархістського бунтарства. Представники цієї течії, намагаючись створити “мистецтво майбутнього”, відкидали традиційну культуру (особливо її моральні та художні цінності), культивували урбанізм (естетику машинної індустрії та великого міста). Однак поступово в середовищі футуристів розвивається течія (В. Хлебников, В. Маяковський, В. Каменський та ін.), що вела до подолання футуризму як літературного напрямку.

Дуже складним, суперечливим, наповненим гарячковим пошуком шляхів подальшого розвитку був час від поразки першої російської революції до драматичного 1917 р. Протиріччя соціально-економічного розвитку, перемини у політичному житті країни зумовлювали швидку зміну різних ідейно-естетичних течій, літературних та художніх мод. Деякі з них були вкрай ефемерні, скоро минуші. На поверхню спливли “питання статі”, ренегатства, зради, самогубства й т. п. То проголошувався культ Ероса чи Діоніса й торжество вакхічного начала (Вяч. Іванов, С. Гордецький), то лунала проповідь “безмежної любові”, “звільненої плоти” (Г. Чул-

ков, М. Арцибашев, Л. Андреев, А. Каменський). Одних тягнуло замолювати гріхи, відшукувати й відроджувати національні святині (О. Ремізов, С. Соловійов, Б. Зайцев). Інші в той же час на всі лади славили смерть — визволительку від нудьги й вульгарності, від грубих “лап життя” (Ф. Сологуб, Л. Андреев). У творах означених письменників та поетів звірячі, “підпільні”, підсвідомі начала в людині, виклики інстинкту та плоті, безсилля розуму і моралі перед ними, нестійкість, мінливість високих ідеалів, гімни невірі, смерті та мороку, милування тлінністю життя та слабкістю людини знайшли своє втілення.

Талановито втілює ці мотиви у поетичні форми Ф. Сологуб. Він писав: “Нет разных людей, — есть только один человек, один только Я во всей вселенной, волящий, действующий, страдающий, горящий на неугасимом огне и от неистовства ужасной и безобразной жизни — спасающийся в прохладных и отрадных объятиях вечной утешительницы — Смерти”.

Знаковим є один із віршів поета, написаний у 1894 р.:

О Смерть! Я твой. Повсюду вижу
Одну тебя — и ненавижу
Очарования земли.
Людские чужды мне восторги,
Сраженья, праздники и торги,
Весь этот шум в земной пыли.

Твоей сестры несправедливой,
Ничтожной жизни, робкой, лживой,
Отринул я издавна власть.
Не мне, обвешанному тайной
Твоей красоты необычайной,
Не мне к ногам ее упасть.

Не мне идти на пир блестящий,
Огнем надменным тяготящий
Мои дремотные глаза,
Когда на них уже упала
Прозрачней чистого кристала
Твоя холодная слеза.

Характерними для творчості Сологуба були і похмурі образи-афоризми, якими буквально усипана витончена творчість поета:

... Мы устали преследовать цели,
На работу затрачивать силы, —
Мы созрели
Для могилы!
xxx

... Для меня закон — смирение,
Удаление от борьбы,
И безмолвное терпение
В испытании судьбы...
xxx

...Мы — пленные звери,
Голосим, как умеем.
Глухо заперты двери,
Мы открыть их не смеем...
xxx

...Вся жизнь, весь мир — игра без цели.
Не надо жить...
xxx

...Все, чем жизнь тебя манила,
Обмануло, изменило,
Неизбежная могила
Не обманет лишь одна...

Пригніченість, занурена у суто інтимні переживання, мінливі нюанси психіки притаманні багатьом віршам З. Гіппіус. Відчуття відірваності від народу, свого власного нездоланного відчуження, замкненості у “башті зі слонової кістки”, крайній егоцентризм та песимізм лишилися характерними для творів багатьох авторів того часу.

З 1911 р. виникає **акмеїзм**, що в перекладі з грецької значить вищий ступінь чого-небудь, квітуха сила. Акмеїсти (С. Городецький, М. Кузьмін, ранні М. Гумільов, Г. Ахматова, Й. Мандельштам та ін.), які були близькі до символістів, але відкидали естетику і релігійно-містичне захоплення останніх, їхнє прагнення до “ідеального”, закликали повернутися до матеріального світу, “земної” поезії, при цьому часто поетизували почуття первозданної людини.

Поряд з названими митцями на поверхню літературного життя

спливли й нові постаті. Бомбою вибухнув ексцентричний егофутуризм талановитого й самозакоханого Ігоря Северянина, який афішував та рекламував сам себе:

Я – гений, Игорь Северянин
Своим величьем упоен:
Я повсеместно обэкранен!
Я повсеместно утвержден!

Я выполнил свою задачу,
Литературу покорив.
Бросаю сильным на удачу
Завоевателя порыв... (“Эпилог”, 1912)

Чи:

Меня отронит Марсельезия,
Как президентного царя!
Моя блестящая поэзия
Сверкнет как вешняя заря! (“Самогимн”, 1912)

Але Северянин не був самотнім у намаганні перекреслити всі старі естетичні та етичні норми. У 1912 р. в Москві вийшла збірка “Пощечина общественному вкусу”, в якій поети Д. Бурлюк, Олександр Кручених, В. Маяковський, Віктор Хлебніков проголосили своє своєрідне творче кредо:

“... Читающим наше Новое Первое Неожиданное. Только *мы* — *лицо нашего* Времени. Рог времени трубит нами в словесном искусстве.

Прошлое тесно. Академия и Пушкин непонятнее иероглифов. Бросить Пушкина, Достоевского, Толстого и проч. и проч. с Парохода Современности.

Кто не забудет своей *первой* любви, не узнает последней. Кто же, доверчивый, обратит свою последнюю Любовь к парфюмерному блюду Бальмонта? В ней ли отражение мужественной души сегодняшнего дня?

Кто же, трусливый, устрашится стащить бумажные латы с черного фрака воина Брюсова? Или на них зори неведомых красот? Вымойте ваши руки, прикасавшиеся к грязной слизи книг, написанных этими бесчисленными Леонидами Андреевыми.

Всем этим Куприным, Блокам, Сологубам, Ремизовым, Аверченкам, Черням, Кузьминым, Буниным и проч. и проч. нужна лишь дача на реке. Таковую награду дает судьба портным.

С высоты небоскребов мызираем на их ничтожество!...

Мы приказываем чтить права поетов:

1. Не увеличение словаря в *его объеме* произвольными и произвольными словами (словоновшество).

2. На непреодолимую ненависть к существовавшему до них языку.

3. С ужасом отстранять от гордого чела своего из банных веников сделанный вами венюк грошовой славы.

4. Стоять на глыбе слова “мы” среди свиста и негодования. И если *пока* еще и в наших строках остались грязные клейма ваших “Здравого смысла” и “Хорошего вкуса”, то все же на них уже трепещут *впервые* Зарницы Новой Грядущей Красоты Самоценного (Самовитого) Слова.

У галасі цього “літературного ярмарку на площі” в літературне життя входять нові величні постаті. Серед них були видатні майстри, кожний зі своїм неповторним світом думок, смаків, образів, почуттів. Це були Б. Пастернак, С. Єсенін, Г. Ахматова, М. Цветаєва, О. Толстой, М. Зенкевич, В. Нарбут, Г. Іванов та ін.

Творчість блискучої плеяди вітчизняних літераторів означеного періоду дала підстави назвати цей час “срібною добою” російської поезії.

Різноманітним, насиченим було в означений період літературне життя в нашому регіоні. З Півднем була пов’язана літературна діяльність багатьох більш чи менш відомих письменників, поетів, журналістів, видавців. На місцеву літературу помітно впливали традиції, закладені свого часу Т. Шевченко. З великою повагою до українського Кобзаря, його творчості ставилися багато з одеситів. Ще за життя поета жваве листування з ним вели друзі по заслання, зокрема польський революціонер А. Венгжиновським, який оселився в Одесі. Тут жили також близькі друзі Т. Шевченка В. Репнін та А. Лизогуб, вони всебічно намагались полегшити важкі умови заслання поета, надсилали йому новинки літератури. Після видання в 1876 р. царського закону щодо заборони друкування українських видань, який не поширювався на Херсонську губернію, в Одесі було видано декілька десятків творів Т. Шевченка. Тільки в одній зі збірок — “Проліски”, виданій у 1893 р., було вміщено 14 віршів поета.

Помітний внесок в культурне життя краю зробив активний член Одеської громади, поет, перекладач, педагог та композитор П. Ніщинський. Він також займався збиранням народних пісень, був хормей-

стером та помічником таких театральних діячів, як М. Кропивницький та М. Старицький. 20 грудня 1872 р. у бенедісії М. Л. Кропивницького в одному з одеських театрів, коли ставилася відома п'єса Т. Шевченка “Назар Стодоля”, вперше хор аматорів в антракті виконав знамениту ораторію “Закувала та сива зозуля”, диригентом був сам П. Ніщинський. У 1883 р., працюючи вчителем Ананівської гімназії, П. Ніщинський видав в Одесі свій переклад українською мовою трагедії Софокла “Антигона”. У 1885 р. вийшов у світ український альманах “Нива”, в якому були вміщені твори Б. Грінченка (В. Чайченко) та переклад українською мовою шостої пісні “Одисеї”, зроблений П. Ніщинським, який обрав собі псевдонім Петро Байда. Перекладацька діяльність П. Ніщинського була високо оцінена І. Франко. В останні роки свого життя митець працював над перекладом українською мовою поеми Гомера “Іліада”, він переклав на грецьку мову “Слово о полку Ігоревім”. Одеса стала місцем зустрічі П. Ніщинського з основоположником української класичної музики М. Лисенком, який включив у репертуар свого хору багато з пісень, музичних наробок колеги.

Деякі видатні письменники відвідали ті чи інші міста, поселення краю. Наприклад, в Акермані в 70-х рр. ХІХ ст. досить часто бував відомий український письменник І. С. Нечуй-Левицький, він обрав місто місцем дії героїв своїх повістей “Микола Джеря” та “Над Чорним морем”.

У 1888 та 1891 рр. у цих краях побувала Леся Українка. Винесені нею враження відбилися в ліричному циклі “Подорож до моря” та листуванні з рідними. Своє почуття від зустрічі з морем вона втілила в таких поетичних рядках:

Огні незліченні,
Мов стрічки огненні
До моря спускаються з міста,
А в пристані грає,
Огнями сіяє
Корабликів згряя барвиста.

За час, за годину
Тебе покину я,
Величнее море таємне!
І знов мене прийме,
Огорне, обійме,
Щоденщина й лихо наземне.

І в рідному краю
Не раз спогадаю,
Часини сі любі та милі!
Прощай, сине море,
Безкрає, просторе, —
Ви, гордії, вільнії хвилі!

У другий приїзд поетеси відвідав тут великий український композитор М. Лисенко.

В черговий раз побувала Леся Українка у нашому краї в 1903 р. Того ж року в Одесі вийшов альманах “З-під хмар і з долин”, де опубліковані вірші поетеси “Ритм” і “Єврейські мелодії”. Крім того, в журналі “Южные записки” в січні 1905 р. надруковано її оповідання “Мить”. Леся Українка підтримувала тісні творчі зв’язки із М. Ф. Комаровим, членами його родини. В гостинному домі М. Ф. Комарова часто бували П. Ніщинський, Чайка Дніпровою, М. Кропивницький, М. Коцюбинський.

Влітку 1892 р. та 1894 р. в Рені побував видатний український письменник М. М. Коцюбинський. Проживаючи певний час в місті, спілкуючись з його жителями, письменник започаткував тут низку своїх творів з побуту молдаван.

У 1909 і 1912 рр. в Одесу приїздив І. Франко, деякі твори якого і до того публікувались в місцевих газетах та журналах. Так, газета “Одесский вестник” 23 червня 1883 р. опублікувала оповідання “Шкільний рік Грицька”, а в декількох номерах журналу “Жизнь Юга” за 1897 р. були опубліковані його твори “Маленький Мирон”, “Урок чистописання”, “Листи з Галіції”, в журналі “Южные записки” — оповідання “До світла”.

З Одесою пов’язана певна частина життя ще одного видатного діяча української літератури — Івана Липи, який у 1900 р. почав тут свою лікарську практику. Деякі свої оповідання і казки-притчі від друкував в місцевих газетах, в журналі “Українська Хата”, в “Літературно-науковому віснику”. І. Липа видав альманах “Багаття” (1905), у 1913 р. з’явилася його повість “Нові хрести”.

У місті біля моря пройшли роки навчання, а з середини 1880-х рр. і літературної діяльності народної вчительки, яка прославилась збиранням українського народного фольклору, — Чайки Дніпрової (Л. Березиної, по чоловікові — Василевської — Ф. С.). Тут вийшла її книга “Знахарка”, в альманахах, журналі “Правда” та ін. побачили світ інші її твори. Під впливом місцевих вражень письменниці написаний цикл “Морські малюнки” (1900).

Влітку 1891 р., подорожуючи по Росії, в Одесу, Ізмаїл, Акерман заїжджав О. М. Пешков (М. Горький). Вважається, що в основу його раннього оповідання “Старуха Ізергіль” покладено легенду, почуту саме в цих краях. Того ж року письменник певний час працював в одеському порту серед “драних, спітнілих, отупілих від втоми, шуму та спеки людей”, які і стали персонажами його ранніх творів “Челкаш”, “Омелян Пиляй”, “Не сам”. Через п’ять років М. Горький став кореспондентом “Одеських новостей” на Всеросійській промисловій виставці в Нижньому Новгороді. З травня по жовтень 1896 р. він надіслав в Одесу десять статей, нарисів. В журналі “Жизнь Юга” М. Горьким були опубліковані оповідання “Ванька Мазін”, “Щербина”, “Зазубрина”, “У степу”.

Декілька раз, починаючи з 1889 р., Одесу відвідував А. П. Чехов. Вперше він побував тут влітку 1889 р. на запрошення акторів московського Малого театру, які гастролювали в місті. Саме в Одесі у нього виник план подорожі на о. Сахалін. В Одеському міському театрі була здійснена постановка декількох чеховських п’єс. Востаннє А. П. Чехов побував в Одесі у 1901 р.

З 1896 р. до Одеси щорічно приїздив І. Бунін. З містом тісно пов’язана історія написання ним цілої низки творів: повісті “Село”, оповідань “Сила”, “Я все мовчу”, “Святочне оповідання”, ліричних віршів. Серед знайомих І. Буніна були як місцеві літератори, так і близькі письменнику художники П. Нілус і Є. Буковецький. Одним із перших, з ким познайомився Бунін в Одесі, був відомий на той час літератор О. М. Федоров, його будинок, як і квартира Є. Буковецького, стала місцем творчого спілкування письменника з представниками інтелігенції, гостями з інших міст краю.

В Одесі неодноразово бував О. Купрін. Тут він познайомився з авіатором С. Уточкіним, борцем І. Заїкіним, які стали героями його нарисів і оповідань, тут ним були написані повісті “Гранатовий браслет”, “Поєдинок” і знамениті оповідання “Гамбринус” та “Смарагд”. В Одесі О. Купрін зустрічався з І. Буніним, в 1897 р. вони разом відпочивали у заснованому німцями-колоністами і розташованому в затишному, мальовничому куточку узбережжя — Люстдорфі.

До міста приїздив і відомий письменник В. Г. Короленко. Вперше він прибув в Одесу в жовтні 1893 р. і з того часу часто приїздив сюди — тут жила близька йому родина двоюрідного брата В. К. Туцевича.

В Одесі жив і працював внучатий племінник одного із засновників міста Й. Дерібаса, краєзнавець, журналіст і бібліограф О. Дерібас.

Тривалий час він збирав, систематизував, літературно обробляв матеріали з історії міста. Підсумком цієї роботи став вихід у світ у 1913 р. його книги нарисів “Старая Одесса”.

В нашому місті пройшли дитячі та юнацькі роки талановитого письменника М. Г. Гарина-Михайловського. Одеські враження лягли в основу його автобіографічних повістей “Дитинство Тьоми”, і “Гімназисти”. Ці ж сюжети були продовжені в повістях “Студенти” та “Інженери”.

З Одесою тісно пов’язана доля вже згадуваного відомого російського сатирика, журналіста і публіциста Власа Дорошевича. Будучи в 1893 р. співробітником “Одесского листка”, він надрукував декілька гостро критичних матеріалів на адресу місцевої влади, за що у 24 години був висланий з міста. У 1894 р. він повернувся в Одесу й успішно працював у місцевих газетах. Фейлетони Дорошевича того періоду увійшли в книгу “Одесса, одесситы и одесситки”.

Одеса благодійно вплинула на світогляд і талант вірменського поета А. Ісаакяна, який у 1898 р. відбував тут політичне заслання. Морська стихія бурхливо вривається в його поетичні твори.

Політичні переслідування привели в Одесу вірменського літератора О. Шірванзаде (О. М. Мовсисяна). Тут він працював над повістю “Меланья”, романом “Вардан Айрумян” і повістю “Артист”, в якій широко використав свої одеські враження.

В Одесі жили і творили класики єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорім і відомий прозаїк-реаліст Шолом-Алейхем. Основоположник нової єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорім жив в Одесі з 1881 р. по 1917 р., тут і помер. В його творах майстерно змальовано життя єврейської бідноти з її маленькими людськими радощами, бідністю, і в той же час, з гумором, великими щирими почуттями і гіркою втрат. Це вміння простою, доступною мовою переконливо і яскраво розповісти про митарства, бідкування знедолених людей притаманно було і творчості відомого прозаїка-реаліста Шолом-Алейхема, який жив в Одесі з 1890 р. до 1903 р. Саме тут він задумав і розпочав роботу над “Тев’є-Молочником”, написав російськомовні “Стихи в прозе”, “Типы малой биржи”. У 1910 р. він пішов на досить сміливий для свого часу крок — опублікував оповідання “Шістдесят шість”, в якому описав безпорадність місцевих властей в особі мракобіса і чорносотенця градоначальника І. Толмачова в період чергового спалаху холери в Одесі. Одеські мотиви зустрічаються в багатьох його творах, в т. ч. у знаменитому романі “Мандрівні зорі”.

В Одесі народилися, прожили певний час відомі в подальшому письменники і поети: Ісаак Бабель, Ілля Лєф та Євген Петров, Костянтин Паустовський, Едуард Багрицький, Юрій Олєша, Ганна Ахматова (Горєнко), Юрій Липа. Спогади дитинства про колоритну “одеську дійсність” тією чи іншою мірою вплинули на їх творчість, відбилися в ній.

У 1901 р. в Одесі розпочинав свою творчу діяльність видатний майстер дитячої літератури, поет-перекладач, вчений-філолог К. І. Чуковський. Його дитинство і юність пройшли в Одесі, тут він друкувався в газеті “Одесские новости”. Якось в порту у незнайомого моряка К. Чуковський випадково придбав книгу віршів американського поета Уолта Уїтмена, до того невідомого в Росії. З цієї книги почалося його захоплення мистецтвом перекладу. Письменник був свідком революційних подій 1905 р. в Одесі. Разом з іншими репортерами побував на повсталому панцирнику “Потьомкін”. Пізніше в своїх мемуарах “1905, липень” він детально розповів про ті драматичні події. У березні 1912 р. місцеві газети повідомляли, що скоро в рідне місто знову повертається К. Чуковський, який 7 квітня у залі “Уніон” (Троїцька, 43) прочитає лекцію про Оскара Уайльда — “Релігія краси й страждання”.

Революція 1905-1907 рр. торкнулась творчих доль багатьох одеських літераторів. Відразу по гарячих слідах в Петербурзі вийшла книга Л. Кармена “Потьомкінські дні”, в “Одесском листке” за 26 грудня 1906 р. було надруковано його нарис “Межовий”. Оповідання О. Кіпєна “У жовтні” — перший художній твір про участь одеситів в Жовтневому всеросійському страйку. У 1908 р. в альманасі “Шиповник” було опубліковано оповідання Л. Андрєєва “Розповідь про сімох повішаних”, де прототипом головного героя Вернера був одесит, особистий знайомий письменника випускник Новоросійського університету Всеволод Лебединцев, активний учасник революції, пізніше страчений.

В літературному житті Одеси тієї пори чималу роль відігравала публікація літературно-критичних статей і заміток відомого більшовика В. В. Воровського, який проживав в Одесі у 1907 — 1912 рр. В його творчому доробку одеського періоду — “В ніч після битви”, “Базаров і Сомін”, збірка “Літературний розпад”. В газетах “Наше слово” та “Одесское обозрение” В. Воровський публікувався під псевдонімами П. Орловський, “Мухомор”, “Профан”. Лише з грудня 1907 р. по жовтень 1909 р. ним було надруковано понад 200 статей, а за підписами

“Фавн” та “Кентавр” — понад 150 маленьких фейлетонів, рецензій, памфлетів.

У місті народився і прожив перші 18 років свого життя знаменитий письменник, драматург, перекладач, громадсько-політичний діяч Володимир Жаботинський. Корній Чуковський згадував про нього: “Він здався мені світлоносним, життєрадісним, я пишався дружбаю з ним і був певен, що перед ним широка літературна дорога. Але ось вибухнув погром у Кишиневі. Володя Жаботинський змінився зовсім. Він почав вивчати рідну мову, порвав зі своїм теперішнім середовищем, незабаром перестав брати участь у спільній пресі...” Виступаючи проти великодержавного шовінізму та русифікаторської політики царської влади він закликав і український, і єврейський народи до створення єдиного фронту в боротьбі за свої національні інтереси, за власну державність. Саме тому він підтримував Українську Народну Республіку, контактував з багатьма її керівниками.

У січні 1914 р. Одесу відвідали поети-футуристи Давид Бурлюк, Василь Каменський і Володимир Маяковський. Місцева преса так повідомляла про цю подію: “У Москві та Харкові “футуристичні” вечори закінчилися мордобоем. В Одесі публіка, яка 16 січня переповнила Російський театр, поставилася до молодців, які іменують себе пророками та скотопромисловцями, значно поблажливіше. Вона тільки сміялася. Вона заливалася від цих “смеяльных смехачей”, від каналізаційних труб, призначених замінити флейту, від поета, що готує себе “на забій”, від розмальованих фізіономій співаків, “шкандибаючого місяця” й сміливців, які називають Лувр кладовищем мистецтва. Було весело. Все, що більш за все нагадувало марення вихідців з жовтого будинку, зустрічалося громом овацій. У залі ніде було яблуку впасти. Бум та надії на скандал зробили свою справу. Невдоволенням лишився один лише “смехач” п. Маяковський. Публіка нікого не освистала. Є від чого у відчай прийти. Маяковський з дуже хвалькуватим фразерством, чіпляючись за громадянські мотиви, фабричну кіптяву й грубі руки робочих, говорив про те, що Пушкін був потрібний, коли Росія повзала рачки. А тепер потрібні й прийшли “МИ””.

Однак для В. Маяковського відвідини Одеси не пройшли безслідно: під впливом вражень від зустрічі з одеситкою Марією Денисовою він написав поему “Хмара у штанах”, в якій вона стала прообразом героїні поеми.

Попри всі ідейні розходження, одеська творча інтелігенція об’єднувалася в різні товариства. Найбільш відомим з них було утворене

в 1897 р. Одеське літературно-художнє, а пізніше — Літературно-артистичне товариство, з 1909 р. — клуб. Більш представницьким був гурток “Зелена лампа”, який проіснував з 1910 до початку 20-х років. В різні часи в нього входили Едуард Багрицький, Олександр Блок, брати Борис та Ісідор Бобовичі, Анатолій Гамма, Володимир Дітріхштейн, брати Георгій і Вадим Долікови, Валентин Катаєв, Леонід Нежданов, Емілія Немировська, Юрій Олеша, Софія Соколова, Анатолій Фіолетов, Зінаїда Шишова. Пізніше до гуртка приєдналися Олексій Толстой та його дружина Наталія Кразівська.

Творча молодь Одеси гуртувалась навколо молодіжного літературного об’єднання “Гурток молодих поетів”, організатором якого влітку 1914 р. став журналіст і критик Петро Пільський. Гурток залишив по собі добру пам’ять в літературному житті міста. Організовані ним літературні вечори часто перетворювались у справжні свята. Перший “Вечір поетів”, в якому взяли участь Багрицький, Баткіс, Гольденберг (Яго), Давидов (Жгут), Фіолетов та ін., відбувся 15 червня неподалік Хаджибеївського лиману. В захопленні була і публіка, і преса. Через день по тому репортер “Южной мысли” писав з цього приводу: “...це був вечір несподіваностей. Публіка не чекала, що в Одесі є дійсно талановиті поети, а поети не сподівались, що в Одесі знайдеться чуйна, хороша публіка! Однак, знайшлося і те, і інше!”

Успіх окрилив П. Пільського, і він влаштував другий “Вечір поетів”. 1 липня того ж року у Театрі Лігіної вірші читали Едуард Багрицький, Олександр Блок, Ада Володимирова, Яків Гольденберг (Галицький, пізніше відомий режисер — Ф. С.), Валентин Катаєв, Семен Кассельман, Анатолій Фіолетов, Георгій Цагарелі та ін.

Але було й декілька письменників, які з тих чи інших обставин не розвинули, не реалізували свої таланти. Про творчість цих письменників навіть не згадується в шкільних програмах з курсу вітчизняної літератури, але ті, хто цікавиться історією рідного краю, повинні знати їхні імена. До таких непересічних майстрів слова належить випускник Новоросійського університету О. Недолін (Олесій Йосипович Благоразумов — 1869-1901). Письменник з сумом, засудженням писав про те, як люди змушені розставатись із своїми ідеалами й пристосовуватись до життєвих обставин, як вони йдуть на зраду своїх мрій заради ситого життя. Ці роздуми майстерно втілені в його оповіданнях “Без вороття”, “Пристосувались”.

Письменником-самоуком був інший місцевий письменник — М. Змієнко. Син дрібного торговця фруктами, він перемінив чимало

професій: служив офіцером, управляючим заводом, торгував виробами з рогу, мереживами, подорожував по Росії, Німеччині. Його оповідання написані добrotною літературною мовою, проте були пронизані почуттями страху перед непередбачуваністю, складністю тогочасної дійсності. “Він був талановитою людиною. Шкода його”, — відзначав А. П. Чехов після прочитання оповідань М. Змієнка.

Виразником настроїв маленьких, бідних, придушених життям людей був письменник А. Ловенгардт. Обдарованим побутописцем умов існування одеських босяків, тих, хто виявився викинутим на дно життя, був Кармен (Л. Корнман). Не шукаючи глибоко коріння соціального зла, не нав’язуючи читачеві своїх висновків, письменник виразно, переконливо викрив болючі явища сучасного йому суспільства. За словами самого Л. Корнмана, він писав, щоб “допомогти людям, бідним, нещасним людям, звернути увагу на всі жахи життя..., що творяться навколо...” Глибоким співчуттям до тяжкої долі босяків пронизані його кращі оповідання: “В цукровому вагоні”, “Смерть біля ненажерки”, “Портові горобці” та ін.

Таким чином, літературне життя краю, і в першу чергу Одеси, відрізнялось багатством течій і творчих об’єднань, контактів, зв’язків, воно віддзеркалювало всю різноманітність і складність духовної культури міста, смаки і запити, уподобання і звички одеситів.

ТЕАТР ТА СУСПІЛЬСТВО

Історія російського театру кінця XIX — початку XX ст. складна, повна глибоких протиріч, творчих пошуків та вражаючих успіхів. Театр, його проблеми привертала пильну увагу громадськості. Про театр багато писали. Значний резонанс отримали книги: Д. Коров’якова “Вокруг театра” (1894); І. Щеглова “О народном театре” (1895); В. Мейєрхольда “Статьи о театре” (Т. 3, 1907); С. Волконського “Человек на сцене” (1912); Н. Євреїнова “Театр как таковой” (1912) та ін. У 1897-1918 рр. видавався один із кращих російських журналів “Театр и искусство”.

Проблеми театрального життя часто ставали предметом гострих дискусій. Такий полемічний характер носили збірки статей: “Театр. Книга о новом театре” (1908), в якій про театр з позицій символізму писали В. Брюсов, Ф. Сологуб, А. Білий. Значний резонанс мала збірка статей “Криза театра” (1908) та стаття критика Ю. Айхенваль-

да “Отрицание театра” (1914). В останній стверджувалось, що театр переживає не просто кризу, а справжній кінець. В той же час К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, М. Єрмолова, О. Южин-Сумбатов виступили проти такого твердження. У 1914 р. театральний критик С. Плаголь (справжнє прізвище — Голоушев) надрукував статтю “Да здравствует театр!” (збірка “В спорах о театре”, 1914).

Загальна ситуація в країні відбивалася на репертуарах театрів, навіть гри акторів. Переміни стали проявлятися ще з кінця 1890-х — початку 1900-х рр. Їхні прояви були різноманітні. Колишнє маловідоме “Товариство надання допомоги сценічним діячам”, що мало переважно філантропічний характер, перетворилося у Російське театральне товариство (1894). Перший Всеросійський з’їзд сценічних діячів у Москві (1897), скликаний цим товариством, обговорив нагальні питання театральної справи в Росії. На з’їзді затвердили текст типового договору, яким регулювалися взаємовідносини, права та обов’язки акторів та антрепренерів (власник, орендар приватної видовищної установи — театру, цирку — Ф. С.). Перетворене Російське театральне товариство сприяло найманню на роботу акторів, відстоювало театральні інтереси перед цензурою, надавало матеріальну допомогу акторам, що її потребували. Протягом більше двох десятиліть років (1894-1915) товариство очолювала видатна російська актриса М. Савіна. У 1902 р. товариство нараховувало близько 3300 членів, у 1917 р. — понад 6000.

На початку ХХ ст. виникли нові об’єднання: Союз драматичних та музичних письменників (1903); Всеросійський союз сценічних діячів (1906) при Російському театральному товаристві. В умовах назрівання революції взимку 1904-1905 рр. була розроблена та опублікована записка “Нужды русского театра”. Це був перший громадський виступ акторів, що мав політичний характер. Під запискою стояли прізвища видатних акторів: В. Комісаржевської, К. Корчагіної-Александровської, О. Яблочкіна, М. Садовського, М. Ходотова. Після опублікування у лютому 1905 р. записки в газеті “Слово” до неї приєдналися В. Немирович-Данченко, К. Станіславський, В. Качалов та багато інших театральних діячів.

Студентам треба знати, що межа століть ознаменувалася появою нових театрів, багато з яких вже своєю назвою бажали відзначити своє демократичне призначення: “Розвага та користь” О. Алексеева-Яковлева, “Московський Художній загальнодоступний театр” К. Станіславського та В. Немировича-Данченка, “Загальнодоступний театр”

П. Гайдебурова, “Вільний театр” К. Марджанова. Найбільш відомим з нових театрів був Московський Художній загальнодоступний театр. Створюючи його, К. Станіславський відзначав: “Програма започаткованої справи була революційна. Ми протестували проти старої манери гри, й проти театральності, й проти неширокого пафосу, декламації, й проти акторського награву, й проти поганих умовностей постановки, декорацій, й проти прем’єрства, яке псувало ансамбль, й проти репертуару тодішніх театрів”. Які драматичні твори йшли на сцені Художнього театру? Це комедії та драми Островського, Гоголя, Грибоедова, Писемського, трагедії Пушкіна та Ол. Толстого, трагедії та комедії Шекспіра, фарс Мольєра і, звичайно, деякі сучасні п’єси як російського, так і західного репертуару. В перший період своєї історії (1898-1905) Художній театр постав перед глядачем як театр сучасної драматургії. Головними подіями його життя стали постановки п’єс А. Чехова, М. Горького, частково Л. Толстого. Г. Гауптмана та Г. Ібсена.

Пошуки нового репертуару — значного, злободенного, потрібного для висвітлення та вирішення живих, наболілих питань життя, були в той же час пошуками шляхів до нового глядача, подалі від “поважної, заможної публіки” й театралів з буржуазних верств. Не випадково К. Станіславський, звертаючись до акторів у перший день збору молоді трупи, відзначив: “Не забувайте, що ми намагаємося освітити темне життя бідного класу, дати їм щасливі естетичні хвилини серед тої тьми, яка покрила їх”. Фабричні робочі, учнівська молодь, дрібні службовці — ось глядачі, яких хотів мати молодий театр.

Крім драматичних творів означених вище авторів ставились нові п’єси С. Найденова та О. Южина-Сумбатова. Постановка “Дітей Ванюшина” Найденова у театрі Корша у 1901 р. викликала живий інтерес громадськості. Після Москви п’єсу грали в багатьох театрах країни. Великий успіх мали також постановки драматичних творів видатного актора та театального критика Южина-Сумбатова “Джентльмен” (1897), “Захід” (1899), “Зрада” (1903), “Невід” (1905).

Студенти мають враховувати, що на сценах російських театрів ставили й п’єси легковажні, які, проте, користувалися популярністю певних прошарків суспільства. Серед драматургів цієї групи слід відзначити В. Крилова, П. Гнедича, І. Шпажинського, О. Суворіна, І. Щеглова (Леонтєва). Плодовитий драматург та театральний діяч В. Крилов, багато творів якого йшли на сценах російських театрів з великим, навіть шумним успіхом (наприклад, “Горе-злощастя”, “Не до двору”, “У глушині Сибіру”, “Дівочий переполох”), поставляв зо-

вні цікаві, але пусті п'єси та комедії, часом просто переробки творів іноземних авторів.

З'явилося навіть іронічне слово “криловщина”, ним критики позначали легковажний репертуар, театральну рутину. Ходові комедії, фарси, водевілі жваво писали В. Ришков, І. Мясницький (справжнє прізвище Баришев).

Готуючись до виконання завдань, передбачених темою 7, студентам слід знати, яку роль відігравали імператорські театри. Справа в тому, що в Росії протягом 80 років (1803–1882) існувала монополія так званих імператорських (казенних, державних) театрів. Згідно монополії в столицях приватні театри не дозволялись. Дирекція цих театрів підпорядковувалась міністру Двору. Саме він контролював репертуар Великого та Малого театрів у Москві, Олександрінського, Маріїнського та Михайлівського театрів у Петербурзі. Цей жорсткий контроль зумовлював те, що акторські таланти прекрасних труп не реалізовувалися повною мірою. У Малому театрі мистецтво видатних акторів М. Ермолової, О. Ленського, О. Южина-Сумбатова, О. Садовської орієнтувалося головним чином на класичний репертуар, що значно знижувало їхню популярність у демократичної публіки.

Прекрасні постійні актори Олександрінського театру М. Савіна, В. Давидов (справжнє прізвище — Горелов), К. Варламов, В. Комісаржевська залежали від жорсткого казенного статуту, від влади чиновників, цензури. В театрі на межі століть з успіхом йшли постановки класичного репертуару — Гриб'єдова, Гоголя, Сухово-Кобиліна, Островського, Тургенева, Шекспіра та Шиллера. В той же час з'являлися й історичні п'єси П. Гнедича. Казенний театр повинен був ставити й ура-патріотичні п'єси до 200-річного ювілею Полтавської битви, 100-річного ювілею Вітчизняної війни 1812 р., 300-річчя Дому Романових. В цілому імператорські театри в означений час лишилися на узбіччі творчих пошуків. Здійснена у 1898 р. спроба створити у Москві Новий імператорський (Арбатський) театр успіху не мала. Ініціатива талановитого актора О. Ленського, який очолив театр, створити більш демократичну глядацьку аудиторію (знижені ціни на входні квитки), відкритість трупи для молодих талановитих акторів, суворий відбір репертуару успіху не мали. Такі принципи були неприйнятні для дирекції імператорських театрів. У 1907 р. Новий імператорський театр закрили.

Одночасно з існуванням імператорських існували й приватні театри, пов'язані в першу чергу з іменами К. С. Станіславського, В. І. Не-

мировича-Данченка, В. Ф. Комісаржевської. Основна, провідна лінія в розвитку естетики сценічного реалізму була вироблена видатним діячем театру К. С. Станіславським (справжнє прізвище — Олексєєв — виходець із купецького середовища Москви). Принципи цієї естетики формувалися в акторській практиці самого Станіславського, в процесі керівництва ним трупю Художнього театру. Так поступово склалася “система Станіславського”. Коли його питали, що значить ця “система”, він відповідав: “Саме життя!” Виключна роль у житті Художнього театру та й у формуванні “системи Станіславського” належала А. П. Чехову та М. Горькому.

Новаторська, зовсім своєрідна драматургія Чехова — драматургія підтексту, глибинного “другого плану”, нарочите небажання автора щось видавати “крупним планом”, драматургія думки, як правило, не висловленої прямо, — складала чимало складнощів при втіленні на сцені його творів. Наприклад, постановка “Чайки” в Олександринському театрі не мала успіху.

П’єси Горького “Міщани”, “На дні”, “Дачники”, “Діти сонця”, “Вороги”, “Варвари” викривали бездуховність міщанства, безплідність індивідуалістичного протесту, несправедливість капіталістичної експлуатації. Сценічні постановки п’єс Горького в Московському Художньому театрі ставали по-справжньому подіями суспільно-політичного та культурного життя. Спектаклі нерідко супроводжувалися політичними демонстраціями, мітингами; інколи доходило до втручання поліції. П’єси Горького ставилися лише у приватних театрах. В імператорських театрах жодного драматичного твору Горького за увесь дореволюційний період не було поставлено.

Досить успішним був “Драматичний театр. Дирекція В. Ф. Комісаржевської”, заснований у 1904 р. у Петербурзі. Не тільки горьківські п’єси, але й увесь репертуар даного театру був звернутий до демократичного глядача.

Найпопулярнішим у сфері відверто буржуазного мистецтва був театр Літературно-художнього товариства, чи Суворинський (1895). Налезав театр О. С. Суворину — відомому видавцю, письменнику, публіцисту, драматургу, який на початку ХХ ст. займав консервативні позиції. Спочатку на сцені театру ставили серйозні п’єси російського та західноєвропейського класичного репертуару. Але поступово театр перетворився у приватновласницький розважальний заклад, де ставилися п’єси для “ситої публіки” — “веселі”, пусті комедії. Майже такий характер мав і приватний театр Ф. Корша у Москві (1885).

Реалістичний напрямок у театральній справі піддавався критиці представниками модерністських течій у літературі, поезії. Першим маніфестом літературного символізму в питаннях театру можна вважати статтю В. Брюсова “Ненужная правда”, надруковану в журналі “Мир искусства” (1902). Виявляється, всього лише непотрібну правду явила петербурзьким глядачам трупа Московського Художнього театру. В подальших виступах — лекції “Театр майбутнього” (1907), статті “Реалізм та умовність на сцені” (1908) Брюсов стверджував, що реалістичний театр втратив відчуття “духу часу”, відстав від епохи, не є справжнім мистецтвом. Тодішній вождь модерністів ратував проти “побути на театральній сцені”, виступав за театр умовний, за театральне мистецтво символів, алгорій, іносказань.

Складні процеси відбувалися у театральному житті Росії в період після поразки першої російської революції. У деяких театрах йшли п'єси, густо приправлені “проблемами статі”, усіякими пристрастями та жахами: “Усі ми бажаємо любові”, “Мрія любові”, “Танок життя”, “Комедія смерті”, “Клуб самогубців” й т. п. Не обійшла мода на таку тематику й Московський Художній театр. На його сцені довго йшла п'єса І. Сургучова “Осінні скрипки”, в якій удавана психологічна проблемність лише трохи прикривала еротизм. У Петербурзі один із театральних ділків відкрив Ливарний театр (1909) у душі відомого паризького “Театру жахів”. Театр спеціалізувався на постановках, повних вбивств, отруєнь, самогубств, тортур.

Виникли та множилися театри та дійства малих форм — фарс, мініатюри, сатира — театральні кабаре “Летюча миша”, “Бродяча собака” та ін. В акторських трупах з'явилося нове, досить модне амплу неврастеніка. Часто таким неврастенікам надавалися риси еротоманів. На естрадах нічних ресторанів запанували безсоромні танці, вульгарні шансонетки та просто повії. Ресторан “Яр”, театр Омона, Салон-Вар'єте, “Акваріум” у Москві, “Казино-електрик”, “Вілла Роде” та ін. у Петербурзі щоденно та щоночі пропонували подібне “мистецтво” російським товстосумам.

В роки Першої світової війни на сценах багатьох театрів ставили поспішно написані ура-патріотичні п'єси, на зразок “Ганьба Німеччини” М. Дальського; “Король, закон та свобода” Л. Андрєєва. В цирках ставили пантоміми “Російські генерали в Карпатських горах”, “Затоплення Бельгії”.

Якщо вести мову про розвиток російського, то слід відразу зазначити, що кінематограф цілого світу народився саме в Одесі, на вул.

Преображенській, 24, у двоповерховому будинку навчально-експериментальних майстерень Імператорського Новоросійського університету. Цей будинок побудував на власні кошти механік університету, чудовий винахідник Йосип Андрійович Тимченко.

Хто ж він був такий — Йосип Андрійович?

Йосип Тимченко народився 15 квітня 1852 р. в селі Окоп на Харківщині в сім'ї кріпака. Скасування кріпосного права погіршило й без того скрутне матеріальне становище багатодітної родини. На старшого сина Йосипа, який з успіхом закінчив трикласну початкову сільську школу і з дитинства проявляв виняткові здібності до ремесла, поклалися великі надії, тому батьки вирішили відпустити Йосипа “в науку”, “в люди”. За протекцією свого дядька п'ятнадцятирічний юнак влаштувався учнем в майстерню Харківського університету. Нелегко доводилось робітникам й учням майстерень: жили в одному приміщенні, спали на нарах, їли з однієї миски, працювали по 14 годин на добу.

Поворотним моментом в його житті послужили такі події. Майстерня отримала замовлення від воєнного відомства на велику партію точних кутомірних інструментів — астролябій. Ця робота вимагала від виконавця великої майстерності. Замовлення виконали, здали замовнику багато астролябій. Але при випробуванні лише п'ять з них були визнані бездоганними. Всі вони були зроблені руками Йосипа Тимченка. З цього часу Йосип стає одним із кращих майстрів механічного відділу Харківського університету. Тому не випадковим стало доручення саме йому представляти експонати майстерень на промисловій виставці в Москві.

За чотири з половиною роки роботи в майстерні механік-самоучка опанував майстерністю виготовлення оптичних, математичних, фізичних, геодезичних, хірургічних та терапевтичних інструментів та знарядь. На початку 70-х років XIX ст. багато молодих людей захоплювались народницькими ідеями. Чимало з них взяли участь у “ходінні в народ”, утворювали комуні. Не обійшло захоплення цими ідеями й молодого Йосипа. В Харкові створилась група молодих людей, які бажали втекти від несправедливостей існуючого в Росії ладу, мріяли знайти справжню волю в далекій, таємничій Океанії, організувати там невелику комуну й жити без гноблення, насильства і свавілля. Шлях до Океанії лежав через Одесу. Так опинився Й. А. Тимченко зі своєю молодою дружиною в Одесі. Але утопічна спроба “втечі” провалилася. Не було грошей, не знайшли й вільного острова в Океанії. Група розпалася.

Опинившись у незнайомому місці, Йосип почав шукати роботу. Це було нелегкою справою, але, нарешті, в січні 1874 р. йому вдалося знайти місце на заводі Російського товариства пароплавства і торгівлі із заробітком 99 коп. на добу.

Як колись у Харкові, так тепер і в Одесі, Йосип Андрійович досить швидко проявив себе. Він сконструював прилад для перевірки манометрів пароплавних котлів. Раніше ці прилади надсилали для перевірки і ремонту в Англію, що коштувало чималих коштів. Винахід Й. А. Тимченка прийняли й відразу перевели на вищу посаду і збільшили плату до 3 руб. на добу.

До цього часу відноситься й перший винахід молодого Йосипа Тимченка — він створив особливий електричний годинник оригінальної конструкції. Градоначальник подарував електричний годинник царю Олександрю II, який проїжджав через Одесу в Крим. Слава про талановитого винахідника й чудового механіка дійшла до Імператорського Новоросійського університету. За клопотанням вчених-фізиків він був запрошений на посаду університетського механіка. В цей час в університеті працювали такі видатні вчені, як Ілля Ілліч Мечников, Іван Михайлович Сеченов, Олександр Онуфрійович Ковалевський, Федір Никифорович Шведов, Олександр Вікентійович Клоссовський та багато ін. Ці чудові, творчі люди науки відіграли видатну роль у житті та Й. А. Тимченка. Вони включили його в орбіту своїх наукових інтересів як учасника блискучих експериментальних робіт, як непересічного механіка, що прагне до наукової творчості.

Саме завдяки клопотанню вчених цього рівня Йосип Андрійовича було запрошено на посаду механіка з винагородою в 200 руб. на рік. На цій посаді він пропрацював понад сорок років. Першочерговою справою Й. А. Тимченка вважав будівництво та обладнання університетської механічної майстерні. Бажаючи створити першокласні майстерні, винахідник пішов на великий ризик — він позичив під великі проценти 15 тис. руб. для створення майстерні. Цей підрозділ університету почав діяти в жовтні 1886 р. Все обладнання та верстати Йосип Андрійович, обмеживши до мінімуму витрати на утримання своєї сім'ї, купив на власні кошти. Марка “Й. А. Тимченко — механік Новоросійського університету” незабаром з'явилася на багатьох приладах як в Росії, так і за її межами. Деякі з цих приладів й сьогодні зберігаються й виставлені в експозиції Одеського історико-краєзнавчого музею.

Матеріали з фондів Одеського обласного державного архіву свідчать про широке визнання заслуг Йосипа Андрійовича. На багатьох виставках створені ним прилади відзначалися золотими та срібними медалями: Москва, 1882 р. — срібна медаль; Одеса, 1884 р. — золота медаль; Кишинів, 1886 р. — золота медаль; Париж, 1889 р. — срібна медаль; Нижній Новгород, 1896 р. — золота медаль; Париж, 1900 р. — золота медаль; Петербург, 1902 р. — срібна медаль.

Серед багатьох оригінальних приладів, створених Й. А. Тимченком був і такий, в якому використовувався стрічкоподібний ефект. Справа в тому, що дивлячись на серію послідовних зображень стрибаючої людини, змінюючи картинку в швидкому темпі, ми побачимо, що людина робить плавний стрибок.

Над створенням стробоскопів працювали найвидатніші представники наукової й технічної думки. Проте недоліком приладів було те, що під час короткого проміжку розглядування картинки вона продовжувала рухатись, чим погіршувалась чіткість видимості. Для цього потрібно було, щоби рух, — який переміщує картинку, був не безперервним, а стрибкоподібним. Для цього безперервний рух певного валу треба було перетворити в рух круговий, але переривчастий, який складається із зупинок, що продовжуються деякий час, і порівняно швидких перескоків. Ці слова передають ідею сучасного кінематографа. Й. А. Тимченко створив спеціальний прилад, який було продемонстровано на засіданні фізичної секції IX з'їзду природознавців та лікарів у Москві у січні 1894 р. Безумовно, створене Тимченком пристосування набагато простіше того, яке згодом придумав для тієї ж мети Люм'єр, але все-таки Йосипа Андрійовича по праву можна вважати одним із винахідників кіно, який створив перший кінетоскоп, прообраз сучасного кіноапарату.

Це був перший сеанс, показаний глядачам, які побачили коротенькі стрічки про металників списів та кавалеристів. Однак винахід Й. Тимченка залишився непоміченим і демонстрації перших платних публічних показів фільмів у Петербурзі, Москві, Одесі, які відбулися у 1896 р., здійснювалася саме апаратами Люм'єрів. Це були фільми “Вихід робітників з заводу Люм'єр”, “Прибуття потягу на вокзал Ла Сіота”, “Руйнування стіни” та ін. Публіка була в захваті, дехто не міг отямитись від здивування і, захопившись, дивився програму декілька разів підряд.

Спочатку сінематограф, як його тоді називали, був “мандруючим”. Чимало підприємців купували за кордоном апарати, кінока-

ртини і роз'їжджали по містах, показували ці фільми на ярмарках, тому що утримання стаціонару коштувало дуже дорого. Незабаром кіно стали показувати у дорогих магазинах у центрі міст. Заплативши 15 коп., можна було, стоячи подивитись кіносеанс, який тривав 15 хвилин. Потім з'явилися перші стаціонарні кінотеатри-ілюзії, кіно показували і при деяких кафешантанах, інших подібних розважальних закладах, в яких під рубрикою “Тільки для чоловіків!” показували фільми тривіально-пікантного змісту — “Нескромна блудниця”, “Ложе молодих”, “Донька занепакої”, “Похітливність”, “Венера у хутрі” й т. п.

“Мандрівний” і стаціонарний кінематограф співіснували досить довго. Якщо раніше, апарати і фільми закупувалися за кордоном, або у представників зарубіжних фірм, то з 1907 р. в деяких містах почала діяти система кінопрокату.

При підтримці меценатів з'являються перші кінозали, їх називали електротئاتрами. Їхня кількість зростає казково швидкими темпами. В роки першої російської революції у Петербурзі на одному Невському проспекті діяло до ста ілюзійнів. У Москві, на Тверській вулиці та її провулках — приблизно стільки ж. У 1904 р. найуспішніший кінопідприємець О. О. Ханжонков відкрив першу вітчизняну контору з продажу кінообладнання. Деяко пізніше він налагодив роботу самої великої та той час кінофабрики, затим організував акціонерне товариство “О. О. Ханжонков”. З'явилися й інші російські фабрики фільмів — Тімана та Рейнгардта, Ермолаєва, Харитонова. У 1908 р. на екрани вийшов перший російський ігровий фільм “Понизова вольниця” (сценарій був по відомій пісні про Степана Разіна та персидську княжну). Демонстрація його викликала живий інтерес громадськості. У Москві фільм демонструвався у величезній залі Манежу. Показ здійснювався під спеціально написану композитором М. М. Іпполітовим-Івановим музику. За 1908-1917 рр. на екрани було випущено близько 2 тис. ігрових кінокартин вітчизняного виробництва. Екранізувались класичні та сучасні літературні твори, відомі письменники запрошувались до написання сценаріїв. Велике враження на глядачів мали картини: “Мертві душі”, “Дворянське гніздо”, “Ідіот”, “Біси”, “Війна та мир”, “Пікова дама” та ін. Але фільми ці були короткометражними: демонстрація “Мертвих душ” тривала всього 8 хвилин, а “Ідіот” йшов протягом 18 хвилин.

Одним із перших кінематографістів України був одеський фотомайстер М. Гросман, який відкрив невелику лабораторію для вигото-

влення фільмів і в 1907-1908 рр. взявся за освоєння операторського мистецтва. Почав він з хронікальних зйомок, з'являються його кіно-репортажі: "Урочистий молебень всіх народних училищ м. Одеси на Соборній площі" і "Автомобільні перегони в Одесі 22 червня 1908 р." У 1912 р. М. Гросман організує кіноательє "Мирограф" з виробництва ігрових фільмів. Першою його картиною стала комедія "Жилець з патефоном". Невдовзі М. Гросман переносить зйомки фільмів на свою дачу на Французькому бульварі, де для цього було збудовано спеціальний павільйон. Після революції 1917 р. "вілла" М. Гросмана стала часткою території Одеської кінофабрики. Того ж року товариством "Мирограф" була випущена повнометражна драма в 3-х частинах "Одеські катакомби". Ця подія і вважається початком виробництва художніх фільмів в Одесі. Однак можливості фірми М. Гросмана були обмеженими. У 1913 р. вона передала в прокат два фільми, в 1914 р. — три. З початком Першої світової війни "Мирограф" припинив свою діяльність і відновив її лише у 1918 р.

В умовах ринкової стихії кіно-справа часом зазнавала чималих труднощів. Так, у 1908-1910 рр. прокатна політика кіно-власників призвела до кризи. З різних причин відвідуваність кінотеатрів суттєво зменшилась, почастишали випадки продажу нерентабельних ілюзіонів. Це змусило чимало підприємців повернутися до старого, вже майже позабутого — до балагану. В багатьох кінозалах з'явилися атракціони. У трактирах для заохочення відвідувачів почали давати кіносеанси, ілюзіони мало-помалу втрачають свій колишній характер і перетворюються в форму цікавих театрів-кабаре. Репертуар цих "закладів культури" складався з невеликих шаржів, водевілів, пародій, а також сольних номерів та кінокартин, що справляло найкраще враження на глядачів. Зміст багатьох кіносеансів настільки наближався до програм кабаре, що власники кафешантанів почали включати у свої репертуари кінокартини, а хазяї кінотеатрів широко залучати до виступів у своїх закладах субреток, шантанних співачок і куплетистів, причому часом з номерами досить непристойного змісту. Громадськість небезпідставно звинувачувала кіно-підприємців у поширенні безідейності, песимізму, безнадійності. Дійсно, у 1912-1915 рр. екрани заповнили італійські кіно-бойовики та фільми жаків, "фільми-вбивці". Поступово, з ростом змістовності і популярності фільмів власники кінотеатрів відмовились від атракціонів. У 1916 р. в країні діяло близько 4 тис. кінотеатрів, щоденна відвідуваність складала 2 млн. глядачів.

Звичайно, випускалося багато чисто комерційних, касових ігрових фільмів за творами модних письменників того часу — А. В. Амфітеатрова, А. О. Вербицької, М. П. Арцибашева, й навіть авторів бульварної літератури — О. Пазухіна, М. Брешко-Брешковського. Найпопулярнішим фільмом напередодні Першої світової війни став величезний як на той час (у двох серіях, які тривали аж чотири години) “Ключі щастя” по роману письменниці, авторки сімейних романів А. Вербицької. У кіно стали зніматися видатні актори театру: В. Гардін, М. Чехов, В. Мейерхольд, навіть сам Ф. Шаляпін. З’явилися й улюбленці глядачів, перші зірки екрану — І. Мозжухін, Віра Холодна, В. Максимов, В. Полонський.

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА

При розгляді теми, присвяченій розвитку музичної культури Росії, слід мати на увазі, що у своєму розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст. музика, як і інші елементи російської художньої культури, була тісно пов’язана з усім ходом суспільно-політичного та культурного життя країни цього часу. На наш погляд, можливо виділити два періоди в музичному житті означеного періоду: приблизно від 1893 р. до 1907 р. й у міжреволюційні роки (1907-1917). Відомий історик російського музичного мистецтва, професор Московської консерваторії Ю. В. Келдиш писав: “Революція 1905-1907 рр. стала важливою межею у розвитку всієї російської художньої культури, у тому числі й музики”.

У міру наростання революційного руху все відчутнішими стають **ідейні протиріччя в музиці**. З’являються музичні твори, які стали як би безпосередніми відгуками на поточну політичну боротьбу — “Эй, ухнем!” (1905) О. К. Глазунова, “Дубинушка” (1905) М. А. Римського-Корсакова та його викривально-сатирична відносно анахронічного самодержавства опера “Золотий півник. Небилиця в особах”. Дві названі пісні вперше були виконані у концерті 5 листопада 1905 р. Прогресивна “Русская музыкальная газета” вітала “перший відгук справжніх художників” на “настрої, що охопили російське суспільство у дні, що воно переживало”. “Про овації, що випали на долю двох майстрів, годі й говорити. Заключний такт “Эй, ухнем!” зливався з гігантським гулом вигуків та аплодисментів публіки, яка таким чином вітала цей маленький шедевр. Цю народну пісню бурлаків Глазунов обробив для хору й оркестру на прохання О. І. Зілоті, керівника ві-

домих “Концертів Зілоті”. Останній мав намір у обстановці революційного року цією піснею відкривати свої концерти, замінивши нею обов’язкове виконання державно-національного гімну “Боже, царя борони”. Оперу “Золотий півник”, написану у революційні роки, цензура не допустила до постановки. Вперше вона прозвучала для публіки тільки у 1909 р. й те із значними цензурними скороченнями. Приголомшила слухачів і “Поема екстазу” (1905-1907) О. М. Скрябіна. За власним визнанням композитора, цей музичний твір був створений під впливом революції.

Після поразки першої російської революції демократичні настрої, **тяжіння до народних мотивів** не згасли, але в музичному житті більш відчутними стали модерністські віяння. Щоправда, в музичній пресі мова про “декадентів” часом йшла ще з 90-х рр. XIX ст. Але при вживанні цього слова малися на увазі тенденції у сфері літератури, живопису, певною мірою у театральному житті. Під цим словом у музичній критиці позначали просто все нове, незвичне, яке часто зовсім не протистояло реалістичним традиціям, які склалися ще у 1860-ті рр. Студенти вже ознайомилися з модерністськими пошуками відносно літературного, театального життя, кіномистецтва, це допоможе зрозуміти й характер тих процесів, які мали місце в музичній творчості. Значно сильніше, ніж було раніше, відчувався у це десятиліття прямий вплив на маси музичними засобами негативних сторін російського капіталізму: посилювався кафешантанний дух у романсах того часу, популярності набула поверхово-народна “циганщина” різних хорів, ансамблів, зросла популярність естрадних виконавців. Широко у побут міщанства, навіть більш-менш заможних сільчан увійшов грамофон. За перші п’ять-шість років XX ст. у Росії було продано до 500 тис. грамофонів. Виробництво платівок із записами “музики для народу” швидко зростало. Декілька фабрик виробляли у середині другого десятиліття щорічно до 20 млн. грамофонних платівок. Міністерство внутрішніх справ розглядало навіть питання щодо ведення цензури платівок. У сатиричному фейлетоні “На перемогу над грамофоном. Ода” письменник О. В. Амфітеатров висміяв цю затію властей:

Внебрачный правнук аристона
(механичний музичний інструмент I пол. XIX ст.)
Синематографа кузен,
Под мрачной формой грамофона
Россию взял в крамольный плен.

Безумовно, грамофон, платівки зробили загальнодоступними для широких мас співи й гру високих майстрів. Але, на жаль, намагаючись задовольнити попит, і тим самим отримати прибуток, виробники випускали величезну кількість платівок із вульгарною, шантанно-розважальною “музикою”.

Про ступінь розвитку музичної культури свідчив **рівень музично-критичної думки**. Питання музики, творчості композиторів, музичних театрів — оперних, балетних, концертне життя, гастролі вітчизняних майстрів за кордоном, виступи зарубіжних артистів у Росії — все це жваво обговорювалось в музичній літературі та критиці, а інколи й у печаті широкого профілю. На зміну двом крупним художньо-музичним критикам (до речі, антагоністам за поглядами) В. Стасову (помер у 1906) та Г. Ларошу (помер у 1904) висунулися декілька талановитих знавців та цінувальників музики, у першу чергу серед них слід згадати В. Каратигіна. Писав останній емоційно, часом висловлюючи суб’єктивні думки, ігноруючи необхідність дотримуватись об’єктивних критеріїв оцінки того чи іншого твору. Але внесок цього автора у пропаганду творчості молодих композиторів О. М. Скрибіна, С. С. Прокоф’єва, І. Ф. Стравінського безсумнівний. В той же час слід відзначити явно неприязне, вкрай несправедливе ставлення Каратигіна до творчості Рахманінова. Продовжив свою музично-критичну діяльність професор Московської консерваторії М. Д. Кашкін. Його праці, присвячені Глінці, композиторам “могутньої кучки”, Чайковському спрямовані були на захист, відстоювання основ російської класичної музики. Але нові тенденції в музичному житті його засмучували, здавалися недоступними. Дещо пізніше почали вступати у печаті визначні музикознавці та композитори Б. В. Асаф’єв та М. Я. Мясковський.

Обширна **проблематика російської музичної періодичної печаті** — один із проявів та показників рівня російської музичної культури. У 1894–1918 рр. видавалась “Русская музыкальная газета”. Спеціальні її номери присвячувались композиторам-класикам — Мусоргському, Бородину, Рубінштейну, Глінці, Чайковському, Баху, Моцарту, Брамсу та ін. У цій газеті широко висвітлювалося поточне музичне життя, зарубіжні гастролі, музична хроніка, бібліографія, нотографія. Її засновником та редактором-видавцем був відомий російський музикознавець, автор багатьох праць про видатних вітчизняних та зарубіжних композиторів (наприклад, однієї із перших книг про творчість Рихарда Вагнера) М. Ф. Фіндейзен. Осереддя музичної думки і крити-

ки був солідний московський журнал “Музыка” (1910-1916). У роки Першої світової війни у Петрограді виходив ще один орган прогресивної печаті “Музыкальный современник. Журнал музыкального искусства” (1915-1916). Програмні установки цього видання були більш врівноваженими, спокійними у ставленні до творчої спадщини російських композиторів-класиків. Поряд з цими провідними критично-теоретичними органами печаті видавалося багато навчального призначення посібників з хорового та сольного співу, гри на гітарі, балалайці, гармоніках. Чимало видань було присвячено й церковному співу, релігійній музиці.

Необхідність зближення високопрофесійної музики й народної музичної традиції певною мірою вирішувалась у зазначений час заходами у сфері **музичної освіти**, збирання, вивчення та популяризації народної музичної творчості. Студентам слід мати уявлення й про навчальні заклади музичного профілю. Вища музична освіта наприкінці XIX — на початку XX ст. була представлена Петербурзькою та Московською консерваторіями, які виникли ще у 60-х рр. XIX ст. Консерваторії, як і організоване ще у 1859 р. Російське музичне товариство, мали свої училища, які підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Головна дирекція Російського музичного товариства контролювалася Міністерством Двору. Напередодні Першої світової війни музичні училища у Києві, Одесі, Саратові були перетворені у консерваторії. На правах консерваторії діяло ще з 1883 р. музично-драматичне училище Філармонічного товариства у Москві. Його вихованцями були знаменитий тенор Л. Собінов, композитор В. Калинников, актори І. Москвін та О. Кніпер-Чехова. Ще у 1887 р. композитор А. Г. Рубінштейн виступив із проектом запровадження обов’язкової дитячої музичної освіти. На фоні тих проблем, які були в Росії у сфері загальної початкової освіти, про що мова йшла вище, студенти самі зроблять висновок про нереальність цієї пропозиції. Музична освіта для дітей існувала, але переважно у привілейованих навчальних закладах.

Краще йшла справа з громадською та приватною ініціативою в музичному житті. Були відкриті декілька приватних музичних шкіл у Петербурзі та Москві. Найбільш відомою була школа сестер Євгенії Фабіанівни та Олени Фабіанівни Гнесіних (1895), про діяльність яких студентам рекомендовані у списку джерел спогади сучасників про цих видатних педагогів. Подібні школи існували у Києві, Харкові, Одесі, Тифлісі, Ростові-на-Дону. У 1894 р. виникло Санкт-Петербур-

зьке товариство музичних зборів, яке активно пропагувало музичну спадщину як російських, так і зарубіжних композиторів. Невдовзі у Москві подружжя Керзіних організували “Гурток любителів російської музики”, який проіснував 10 років. За цей час гуртківці дали 64 концерти, виконали твори 54 авторів, знайомили слухачів із вітчизняною фортепіанною та вокальною музикою.

Велике просвітницьке значення мали концерти (з 1903) учня М. Г. Рубінштейна та Ф. Ліста О. І. Зілоті — піаніста зі світовим ім’ям, який виступав у Москві, Петербурзі, провінційних містах країни. Він знайомив слухачів із творами С. В. Рахманінова, О. К. Глазунова, С. І. Танеєва, заново відкривав музичній громадськості Й. С. Баха. В його концертах брали участь Ф. І. Шаляпін, Л. В. Собінов, В. Ф. Комісаржевська, композитори С. В. Рахманінов, О. М. Скрябін. Багато зробив у сфері музичної освіти петербурзький гурток “Вечори сучасної музики” (1901-1912). На одному з вечорів у грудні 1908 р. вперше публіці були представлені юні С. С. Прокоф’єв та М. Я. Мясковський.

Чимало було зроблено у справі **збирання та вивчення народної музики**, у пропаганді музики шляхом організації концертів, літературно-музичних вечорів й т. п. При Російському географічному товаристві у Петербурзі з 1884 р. функціонувала спеціальна Пісенна комісія. У 1901 р. була створена Музично-етнографічна комісія при Московському університеті, вона активно займалася збиранням та пропагандою народних пісень. Плідно працювали на цій ниві Є. Линьова, М. П’ятницький, В. Пасхалов, Ю. Енгель. Одна з пропагандистів народної пісні, відома співачка Є. Е. Линьова з 1897 по 1910 р., користуючись фонографом, збрала та записала багато сотень російських та українських народних пісень. Великою заслугою Линьової стало наполегливе вивчення нею народного хорового багатоголосся.

Помітним було посилення виконавчої пропаганди народної пісні. Зростала популярність співецьких хорових капел, організовувалися нові капели. Кращі композитори створювали твори для хорового співу. Крім давно існуючої придворної співецької капели, у 1886 р. у Москві було відкрито синодальне училище хорового співу. Там же виникло Російське хорове товариство, яке з успіхом влаштовувало концерти світської та духовної музики. З 1911 р. почав виступати в Росії, а потім і за кордоном воронезький селянських хор під керівництвом М. П’ятницького. З гуртка любителів гри на балалайці, на чолі якого стояв віртуоз В. Андреев, виріс перший оркестр російських народних інструментів, у 1896 р. він отримав назву Великокоруського оркестру.

Саме для цього колективу у 1905 р. О. К. Глазунов написав “Руську фантазію”, з цим оркестром неодноразово виступав Ф. І. Шаляпін.

З 1898 р. у Петербурзі здобули широку популярність так звані загальнодоступні народні концерти під керівництвом графа А. Д. Шереметьєва. Сам він був великий шанувальник музичної творчості, інколи граф і сам виступав як диригент. Білети на ці концерти коштували дешево, якість виконання була посередня, але програми концертів були дуже продуманими: виконувались класичні твори — одна з мес Баха, ораторії Генделя, Гайдна, Ліста, Франка, часто і з великим успіхом виконувались твори П. І. Чайковського. У Москві діяло й Товариство сприяння проведенню загальнодоступних народних розваг. На початку ХХ ст. популярним був і хор при Пречистенських робітничих курсах у Москві. А у Петербурзі сумнозвісний поп Гапон інколи влаштовував музичні вечори для фабрично-заводських робітників з виконанням духовних співів та гімнів.

У 1906 р. у Москві та Петербурзі були створені так звані народні консерваторії, в яких безкоштовно готували вчителів музики та співу. У Хорових класах Московської Народної консерваторії навчалось понад 600 людей.

Серед завдань, які мають бути готові виконати студенти згідно Змістовного модулю 2, є й питання **про російських композиторів кінця ХІХ — початку ХХ ст.** Останнім представником “могутньої кучки” був композитор М. А. Римський–Корсаков. Нові його оперні твори “Садко” (1896-1897); “Царська наречена” (1898-1899); “Казка про царя Салтана” (1900); “Кашей безсмертний” (1902); “Золотий півник” (1907-1909) стали зразками народних музичних драм, опер-казок, го-стрих музичних сатир, що мали великий громадський резонанс. Перші постановки “Кашей безсмертного” та “Золотого півника” супроводжувалися антисамодержавними висловлюваннями, коментарями частини глядачів.

Зусиллями Римського-Корсакова стали доступними для сценічного втілення “Хованщина” та “Борис Годунов”, які лишилися необробленими після смерті їхнього творця М. П. Мусоргського. Вплив Римського-Корсакова та Чайковського відчутно проявився у творчості композиторів А. С. Аренського, О. К. Глазунова, О. Т. Гречанинова. Благотворно вплинуло воно і на музику, з якою у 1890-і рр. почали виступати О. М. Скрябін та С. В. Рахманінов. Останній швидко став широковідомим не тільки своїми фортепіанними та симфонічними творами, але й як талановитий піаніст та диригент. Музика Рахмані-

нова продовжувала традиції російської класики ХІХ ст. Один із вітчизняних музичних критиків небезпідставно стверджував у 1913 р.: “п. Рахманінов — той стовп, навколо якого групуються всі поборники реалістичного напрямку, всі ті, кому дорогої основи, закладені Мусоргським, Бородиним, Римським-Корсаковим та Чайковським”.

У творах І. Ф. Стравінського та молодого С. С. Прокоф'єва досить сильно відчувався вплив нових течій зарубіжної музики, схильність до естетсько-формалістичних новацій. Блискучий майстер балетної, оперної та симфонічної музики — балети “Жар-Птиця” (1910); “Петрушка” (1911); “Весна священна” (1913) — Стравінський, починаючи з 1910 р., подовгу проживав за межами Росії. Він зблизився з відомими представниками західноєвропейської музики того часу, увійшов у дружнє коло таких композиторів, як Дебюссі, Равель, Мануаль де Фалья.

Розкішні, високохудожні постановки балетів Стравінського у Парижі під час відомих “Російських сезонів” (1908-1914), постановки, в яких брали участь такі видатні театральні діячі, художники, артисти, як С. П. Дягілев, М. М. Фокін, О. М. Бенуа, О. Я. Головін, К. О. Коровін, К. Ф. Юон, суттєво сприяли світовому визнанню Стравінського. Вже тоді він посідав видне місце в музичному мистецтві ХХ ст. В той же час його творчість не позбавлена була віянь імпресіонізму. Студенти мають усвідомити, що в той же час всі три знамениті перші балети Стравінського — балети з національно-руською тематикою, народно-казковою, історико-етнографічною та побутовою. У чарівній народній казці-балеті “Жар-птиця” перед сучасниками предстали з дитинства знайомі образи Царівни Ненаглядної Краси, Івана-Царевича, Кашея Безсмертного. В балеті “Петрушка” заблищали з усією яскравістю палітри Стравінського мотиви, ситуації російського міського побуту й фольклору — тут була і площа з ярмарком на ній, і балаганний “театр” лялькаря-Фокусника, і страхолюдний Арап, і сам незламний Петрушка. Балет “Весна священна” оживив стародавню язичницьку Русь, її обряди, ігри, ритуальні танці. У постановках балетів Стравінського на практиці, зримо було досягнуто синтез мистецтв — музики, живопису, хореографії, про який мріяли учасники, митці “Мира искусства” на межі ХІХ-ХХ ст.

Працюючи над темою, студенти не повинні обходити увагою питання про музичний театр. При цьому слід пам'ятати, що довгий час загальний характер постановок опер та балетів в імператорських казенних театрах певною мірою залежав від смаків придворних

аристократичних театралів. Зовнішня декоративність, помпезність, надмірна нарядність, феєрична парадність обтяжували постановки оперних і балетних спектаклів. Тон у таких театрах задавали верхи суспільства — в балеті передусім представники імператорського двору. Такого роду публіка дивилася зверху вниз на людей із художньої інтелігенції. Цікаві свідчення про пригоди представників знаті за кулісами, у акторських убіральных залишив директор імператорських театрів В. Теляковський. У своїх спогадах про міжлюдські стосунки, що панували наприкінці XIX ст. у театральному житті, він писав: “На артистів, художників та музикантів почали дивитися, як на лікарів, священників, інженерів чи начальників станцій, які випадково можуть бути інколи й корисні, але по вичерпанні в цих особах потреби й уплати відповідного гонорару двері знатних домів для них лишаються закритими”. Іншою, за спостереженнями того ж мемуариста, була картина у першопрестольній: “У Москві покровителями мистецтва й театру, замість колишньої російської родової знаті, поступово стали московські купці: Мамонтов, Станіславський, Третьякови, Морозов, Остроухов, Бахрушин та інші”. Чимало додаткової інформації з вищезазначеного приводу студенти можуть почерпнути також із мемуарів М. Ксешинської, зазначених у списку рекомендованої літератури.

Наприкінці XIX, а особливо на початку XX ст. стало помітно оживлятися **оперне й балетне мистецтво** у двох найбільших театрах — Великому у Москві та Маріїнському у Петербурзі. Серед нових співаків Великого театру зірками першої величини стали А. В. Нежданова та Л. В. Собінов. Два театральних сезони (1904-1906) у ролі керівника опери Великого театру виступав чудовий композитор, виконавець та диригент С. В. Рахманінов. Молоді кадри оновили життя на підмостках Маріїнського театру — довгий час там співали Ф. І. Шаляпін, І. В. Єршов, М. І. та М. М. Фігнери, а у балеті з постійним успіхом виступала талановита танцівниця М. Ксешинська; почали своє сходження на вершини блискучої майстерності Г. П. Павлова, Т. П. Карсавіна, В. Ф. Ніжинський, чудовий балетмейстер М. М. Фокін.

Нова реалістична **школа російського вокального мистецтва**, представлена Ф. І. Шаляпіним, Л. В. Собіновим, А. В. Неждановою, отримала світове визнання. Школу характеризувало талановите поєднання драматичної виразності з високою вокальною технікою. Цих майстрів цілком справедливо називали “співаючими акторами”. Граспів Шаляпіна у ролях Бориса Годунова, Івана Грозного, Мефістофеля, дона Базиліо; Собінова — в ролях Ленського, Лоєнгріна, Ромео;

Нежданової — в ролях Антоніди, Снігуроньки, Тетяни, Маргарити затвердили своєрідні традиції російської оперно-виконавчої школи у світовому мистецтві співу.

Шаляпін починав свій шлях великого російського співака у приватній опері у Москві. Приватні оперні театри, так само як і приватні антрепризи у балетному мистецтві, наприклад, того ж С. П. Дягілева, в багатьох відношеннях стояли наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. попереду сцен імператорських театрів. Особливої популярності набула московська приватна опера С. І. Мамонтова (1885-1896) та С. І. Зиміна (1896-1904). З приватною московською оперою, передусім оперою Мамонтова, пов'язані імена багатьох російських вокалістів того часу, композиторів (М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, М. Іпполітов-Іванов, С. Василенко), художників (брати В. М. та А. М. Васнецови, М. О. Врубель, брати К. О. та С. О. Коровіни, В. О. Серов та ін.). Душею московської приватної опери був великий промисловець, меценат та театральний діяч Сава Іванович Мамонтов (1841-1918), підтриманий художниками В. Д. Поленовим, І. Ю. Рєпіним та скульптором М. М. Антокольським.

Високу оцінку ролі Мамонтова й глибоку характеристику його особистості лишив багато років знайомий з ним К. С. Станіславський: “Це він, Мамонтов, провів залізну дорогу на північ, до Архангельська та Мурманська, для виходу до океану, а на південь — до Донецьких вугільних копалень... Й це він же, Мамонтов, меценатствуючи у сфері опери й даючи акторам цінні вказівки у питаннях гриму, костюму, жесту, навіть співу, взагалі у питаннях створення сценічного образу, дав могутній поштовх культурі російської оперної справи: висунув Шаляпіна, зробив за його посередництва популярним Мусоргського, створив у своєму театрі величезний успіх опері Римського-Корсакова “Садко” й сприяв цим пробудженню його творчої енергії й створенню “Царської нареченої” й “Салтана”, написаних для мамонтовської опери й тут уперше виконаних. Тут же, в його театрі, де він показав нам низку прекрасних оперних постановок своєї режисерської роботи, ми вперше побачили замість прийнятих ремісничих декорацій ряд чудових творінь пензля Васнецова, Поленова, Серова, Коровіна, які разом із Рєпіним, Антокольським та іншими кращими російськими художниками того часу майже вирости й, можна сказати, прожили життя в родині Мамонтова. Нарешті, хто знає, може бути, без нього й великий Врубель не зміг би пробитися нагору — до слави. Адже його картини були забраковані на Нижегородській всеросійській вистав-

ці, й енергійне заступництво Мамонтова не схилило журі до більш співчутливої оцінки. Тоді Сава Іванович власним коштом побудував цілий павільйон для Врубеля й виставив у ньому його твори. Після цього художник звернув на себе увагу, був багатьма визнаний й у подальшому став знаменитим”.

Після закриття приватної опери Мамонтова (через матеріальні складнощі) його справу продовжив оперний театр С. І. Зіміна.

Для характеристики російської музичної культури слід коротко відзначити й **виступи в країні зарубіжних музикантів**. На межі XIX–XX ст. в Росії гастролювали багато музичних та театральних знаменитостей з різних країн світу. У 1903 р. з величезним успіхом концертував уславлений угорський диригент Артур Нікіш. Починаючи з осені 1906 р. декілька разів приїздив до Росії французький ансамбль “Товариство концертів старовинних інструментів”. Концерти ансамблю дали можливість російським слухачам ознайомитися із звучанням старовинних музичних інструментів Західної Європи та її класичною музикою. З концертами в Росії виступали такі композитори й диригенти, як фінський композитор Ян Сібеліус, німецький композитор, органіст та диригент Макс Регер, професор Паризької консерваторії, композитор Габріель Форе, бельгійський скрипаль, професор Брюссельської консерваторії Ежен Ізаї, англійський диригент Альберт Коутс, іспанський віолончеліст Пабло Касальс, засновник музичного імпресіонізму, французький композитор Клод Дебюссі та ін. Ще у 1904 р. вперше побувала в Росії світова знаменитість з Америки, одна з засновниць школи танцю модерн “босоніжка” Айседора Дункан.

Популяризації вітчизняної музики за межами Росії багато допомогли **концерти російських виконавців, композиторів, диригентів**, які проводились у Парижі, починаючи з 1906, а також часті гастролі Скрябіна, Рахманінова, Стравінського в країнах Західної Європи та Америки. “Російські сезони” С. П. Дягілева у Європі потужно сприяли уславленню вітчизняної музики, балету, опери та живопису.

В нашому краї міцними, глибокими завжди були традиції музичної культури. У II половині XIX ст. в сільській місцевості переважала народна музична творчість. Високого рівня сягала виконавча майстерність народних піснярів–лірників. На Одещині функціонували, навіть, спеціальні школи, в яких готували народних музикантів. Такі школи існували в містечку Саврань, в селі Коси Ананьївського повіту (нині Котовського району). Вихованець останньої лірник Василь Мороз був відомий виконанням пісень антикріпосницького змісту та дум.

Не було на півдні Росії більшого центру професійної музичної культури, ніж Одеса. В численних театрах і концертних залах тут звучала музика — і класична, і народна, і естрадна. На гастролі в Одесу приїздили широковідомі музиканти, солісти, а на сцену Міського театру вважали для себе за честь потрапити артистичні трупи не тільки Петербургу та Москви, а й багатьох країн світу.

Видатних діячів музичної культури приваблювали не лише чудове місто, море, а й гостинність і темперамент одеської публіки, з її вибагливими, часом своєрідними художньо-естетичними смаками, любов'ю до високого мистецтва. Двічі відвідав Одесу і всесвітньо-відомий композитор П. І. Чайковський, вперше — проїздом в Аахен у липні 1887 р. Майже через шість років, удруге композитор прибув в Одесу на запрошення Л. Куперника — відомого юриста і музичного діяча, члена дирекції Одеського відділення Імператорського російського музичного товариства.

12 січня 1893 р. П. Чайковський знов відвідав Одесу. В той час в місті розпочалися гастролі 14-річного скрипаля-вундеркінда Костянтина Думчева. На третьому його концерті (17 січня) були присутні П. Чайковський, професор Петербурзької консерваторії С. Ментер та відомий піаніст й диригент В. Сапельников, який декілька разів гастролював в Європі разом з Петром Іллічем. Публіка тепло вітала талановитого юнака, а Чайковський подарував йому своє фото.

В Одесі Чайковський диригував своїми симфонічними творами, оперою “Пікова дама”. Одеська преса із захопленням повідомляла про успіх видатного музиканта, справжню естетичну насолоду слухачів. Від музичної громадськості міста, шанувальників творчості композитора йому подарували диригентську паличку із чорного дерева, прикрашену золотою рукояткою та мініатюрною золотою лірою з діамантом. Це був останній приїзд композитора до Одеси, скоро його не стало.

У січні 1894 р. місто відвідав знаменитий російський композитор М. Римський-Корсаков. Перший свій концерт він присвятив пам'яті П. І. Чайковського, диригував його увертюрою-фантазією “Ромео і Джульєтта”.

Декілька разів приїздив на гастролі до Одеси відомий співак Ф. Шаляпін. Вперше — у 1899 р., коли йому було 26 років і він ще не виступав на сцені московського Великого театру.

У 1902 р. Ф. Шаляпін і Л. Собінов в черговий раз відвідали Одесу, разом співали в опері “Князь Ігор” О. Бородіна. Це був двадцять че-

твертий виступ Шаляпіна в Миському театрі. В травні 1910 р. співак в останнє виступав перед одеситами.

До середини 1890-х рр. в місті панувала італійська опера. З другої половини 90-х рр. провідні позиції дедалі більш упевнено стали завойовувати вітчизняні виконавці. У листопаді 1896 р. в Одесу була запрошена відома українська співачка С. Крушельницька. На італійській і міжнародних театральних біржах одеський театр проходив першою категорією. В репертуарі С. Крушельницької були вже провідні партії в операх: “Фаворитка” Г. Доніцетті, “Сільська честь” П. Масканьї, “Фауст” Ш. Гуно, “Африканка” Д. Майєрберга, “Дочка кардинала” Ф. Гелеві, “Аїда”, “Трубадур”, “Отелло” Дж. Верді, “Тангейзер” Р. Вагнера та ін. Гастролю С. Крушельницької в Одесі продовжувалися до березня 1897 р. За цей період молода співачка (їй тоді було 23 роки) взяла участь у 35 спектаклях. Одеські любителі оперного мистецтва із захопленням приймали С. Крушельницьку. Газети “Новоросійський телеграф”, “Одесские новости”, “Одесский листок” в рецензіях і статтях давали дуже високу оцінку майстерності та голосу співачки. А після партії Дездемони до неї С. Крушельницької поклали срібну корону з написом “Талановитій артистці”, крім того на знак вдячності та поваги шанувальники її творчості підписали та піднесли співачці альбом із написом на золотій пластинці “Ідеальній Дездемоні”. Зворушливою була і зустріч неповторної Соломії з українською громадськістю міста. Тоді ж вона познайомилася з родиною відомого представника і захисника українства в Одесі М. Комарова. З нагоди 25-річчя сценічної діяльності М. Кропивницького в Одесі С. Крушельницька виступила з привітанням, а ювіляр разом з дружиною відвідали співачку, влаштували вечір, на якому було виконано багато українських пісень. Крім того, співачка неодноразово виступала з благодійними вокальними концертами. Це був початок справді золотого віку української національної опери на одеській сцені і в Україні в цілому.

Російська опера також поступово утверджувалась в Одесі. З 1898 р. вона фактично назавжди закріпилася в Одесі, хоча ще протягом майже десяти років тривала її конкуренція з італійською оперою. Десятий сезон російської опери в Одесі почався у вересні 1908 р. гастролями Товариства московських оперних артистів. Це була трупа добре відома в Росії і за кордоном. Склад солістів, декорації, виконані за малюнками художників В. Поленова, М. Врубеля, В. Васнецова, К. Коровіна, створювали справжні музично-сценічні шедеври. Сезон

відкрився оперою “Садко” М. Римського-Корсакова, потім пішли “Пікова дама” П. Чайковського, “Демон” А. Рубінштейна, “Борис Годунов” та “Хованщина” М. Мусоргського. Вперше на одеській сцені прозвучали опери “Дубровський” Е. Направника і “Орлеанська дівка” П. Чайковського.

У 1909 р. постановкою опери “Цар-тесля”, присвяченою 200-річчю Полтавської битви, розпочала своє існування одеська оперна трупа. З успіхом пройшли в Одесі у 1909 і 1911 рр. гастролі тоді вже відомої співачки А. Нежданової.

Подальші успіхи російської опери в Одесі пов’язані з диригентською діяльністю І. Прибіка, а потім О. Пазовського, які заклали традиції одеської диригентської школи. 20 жовтня 1912 р. на запрошення директора Одеського музичного училища В. Малишевського на відкриття в місті першого симфонічного зібрання Музичного товариства прибув широковідомий на той час композитор і диригент О. Глазунов. Декілька разів у 1910-1911 рр. до Одеси приїздив композитор і виконавець С. Рахманінов. В Одеському театрі йшли його опери “Алеко” і “Франческа де Риміні”, а в репертуарі солістів і музикантів були його романси, оркестрові п’єси.

Важливою подією в музичному житті не тільки Одеси й регіону, а й всієї країни, стало відкриття в місті 8 вересня 1913 р. консерваторії. Вона була заснована на базі музичного училища. Це була перша консерваторія в Україні, її ректором було призначено засновника одеської композиторської школи, всебічно обдарованого музиканта В. Малишевського: він вів клас композиції, а в оркестровому класі — мистецтвознавчу дисципліну. У 1913-1914 рр. симфонічний оркестр під його керівництвом вперше виконав ораторію Г. Берліоза “Дитинство Христа”.

У роки становлення Одеська консерваторія підтримувала особливо тісні зв’язки з двома консерваторіями — Петербурзькою і Віденською, хоча суттєвими були й її творчі контакти з колективами багатьох музичних навчальних закладів Москви, Праги, Варшави, Києва, Берліна, Мілана.

В Одеській консерваторії успішно працювали: випускник Віденської консерваторії Т. Ріхтер — органіст і піаніст, батько і вихователь славетного музиканта С. Ріхтера; П. Фідлер — музикознавець-теоретик, композитор і кларнетист, випускник Зальцбургського музичного училища; А. Гефельрінгер — органіст, піаніст і засновник в Одесі та Петербурзі школи гри на баяні. З самого початку в Одеській консе-

рваторії започатковується місцева скрипкова школа. Початок її формуванню поклали три відомі скрипалі: професори консерваторії І. Пермаль, Ф. Ступка, а також педагог І. Карбулька. Тут працювали й інші видатні музиканти: професор М. Рибицька, знаменитий піаніст В. Сапельников, оперна співачка О. Красулова та ін. Більшість студентів консерваторії навчались по класу фортепіано, однак готувались і вокалісти, існувала оперна студія.

У грудні 1913 р. музична громадськість Одеси відзначила 15-річний ювілей музично-педагогічної діяльності в місті фундатора місцевих музичних курсів П. С. Столярського. Помічений колишнім директором одеського музичного училища Мазаракі, П. С. Столярський, по наполяганню останнього, вступив до музичної школи, по закінченню якої зайнявся, одночасно з участю в оркестрі Міського театру, музично-педагогічною діяльністю. Як відзначала місцева преса “на цьому шляху ювіляр встиг зарекомендувати себе як один з видатних педагогів, який спеціалізувався, головним чином, у організації постановки музичного виховання дітей. На протязі останнього часу школа П. С. Столярського є осередком кращих учнів-скрипалів дитячого віку. Деякі з учнів П. С. Столярського займають вже в даний час провідні місця як учасники великих симфонічних оркестрів, викладачі музичних шкіл й т. п. Високі педагогічні якості ювіляра засвідчені, між іншим, атестаціями таких видатних представників музичного світу, як професор Ауер, Глазунов, Іванов, Ерденко, які засвідчили під час свого перебування в Одесі блискучу підготовку малолітніх скрипалів”.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ

Гострота соціальної та ідейно-політичної боротьби, характерна для російської дійсності кінця XIX — початку XX ст., не могли не відбитися в образотворчому мистецтві — живописі, графіці, скульптурі, декоративно-прикладному мистецтві, архітектурі. Поляризація художніх смаків, швидкі темпи розвитку різних шкіл, напрямків, течій та угруповань відрізняють цей період історії російської культури. Багато з художників та критиків у пошуках нових засобів виразності, краси й гармонії від повсякденності зверталися до казки, тяжіли до алегорії та символів. Одні шукали духовну опору в минулому, інші — у майбут-

ньому. “Будити... від дрібниць буденного величавими образами”, — таку задачу ставив перед майстрами мистецтва М. О. Врубель. Очевидна несправедливість існуючих порядків і в соціально-економічній, і в політичній сферах відчувалися багатьма діячами мистецтва, які розуміли, пророкували невідворотність майбутніх, як писав О. Блок у поемі “Відплата”, “нечуваних перемін, небачених заколотів”. Надзвичайно різноманітними були художньо-естетичні погляди художників, що належали до різних угруповань. Змінювались й погляди, смаки глядацької аудиторії. І. Ю. Репін писав з цього приводу: “Насправді помітно, що наші сучасники все більше виявляють схильність сприймати різного роду ідеї очами, через посередництво образотворчих мистецтв, й замість колишнього інтересу до книг у наші дні помітний зростаючий інтерес до картин”. Не слід приймати це твердження буквально, автор, людина, що часто-густо захоплювалася, мабуть, згустив фарби й дещо спростив дійсність — навряд чи для цього часу інтерес до картин запанував над тягою до книги. Але зростаючий інтерес до живопису, до ілюстрації, до малюнку на межі ХІХ-ХХ ст. мав місце, з цим слід погодитись.

Змінився, став більш демократичним і склад глядачів, відвідувачів виставок та музеїв. Показником розвитку, ускладнення художнього життя Росії зазначеного часу стала велика кількість художніх виставок: число їх досягло 10-15 на рік. Показово, що загальноросійського масштабу виставки стали проводити не тільки в столицях, але й на периферії — у Києві, Одесі, Харкові, Нижньому Новгороді, Казані, Саратові, Ризі та інших містах. У виставках брали участь художники різних шкіл, напрямків, об’єднань, гуртків, товариств.

Як і раніше, до середини 1890-х рр. провідне місце в організації виставок лишалося за уславленим, демократичним за своїми ідейними прагненнями Товариством передвижних художніх виставок. Поряд з цим виставкову роботу проводили й **Петербурзьке товариство художників**, з середини 90-х рр. ХІХ ст. — **Московське товариство художників, Товариство російських акварелістів**. Саме в цей час Академія мистецтв стала проводити щорічні “весняні виставки” у Петербурзі. У березні 1895 р. у Москві проходила перша тематична виставка історичного живопису. У 1896 р. на Нижегородському ярмарку відкрилася Всеросійська промислова і художня виставка. У будинку промисловця та видавця В. Полякова у лютому 1899 р. Московське товариство художників експонувало картини молодих: В. Мешкова, С. Малютіна, Ф. Рерберга, М. Шістьоркіна.

З початку 1899 р. у Петербурзі стали влаштовуватися щорічні виставки нового художнього товариства “Мир искусства”. Ці щорічні (з 1899 по 1904 рр., потім після перерви вони були продовжені з 1910 р.) покази творів членів товариства викликали великий інтерес й гострі дискусії. Але “Мир искусства” не обмежувався цими виставками. Завдяки цьому об’єднанню, й особливо особистій участі, активності члена гуртка С. П. Дягілева, виникло чимало виставок особливо роду: вітчизняних історико-художніх, декілька міжнародних виставок скандинавського та фінського мистецтва, робіт англійських та німецьких акварелістів.

Знаменною стала **поява так званих народних виставок**, спроб знайти глядачів із творчістю популярних майстрів. Перша така виставка була відкрита у кінногвардійському манежі у Петербурзі. Її відвідали майже 60 тис. осіб. У 1899 р. відбулася “народна виставка картин” у Москві, організована місцевим товариством художників. Навесні 1904 р. відкрилася виставка картин передвижників на заводі Нобеля у Петербурзі. У ній взяли участь близько 300 майстрів пензля. Серед них Г. М’ясоєдов (1835-1911), В. Маковський (1846-1920), К. Савицький (1844-1905), М. Касаткін (1859-1930) та ін. Більшість діячів культури вітали демократизацію художнього життя. Критик В. Стасов позитивно оцінював появу нових течій, гостру ідейну боротьбу в мистецтві. Він писав: “Дехто скаржиться, що у нас розплодилось надто багато художніх виставок. Мені, навпаки, здається, що сумувати тут нема чого... Мені здається, що чим далі, тим більше у нас буде зіткнень й різномумства, й смаків й апетитів у всьому. Хай різноманітні характери, вдачі, звички, вміння, здатність до помилок й відстоювання своєї думки міцніють, зростають, мужніють, звикають носити броню, вчать руку володіти надійною зброєю боротьби. Мистецтво, загальний рівень, остаточні результати всього художнього ходу й руху — тільки виграють”. Молодий М. Рерих у 1898 р. писав: “Чи давно минув час, коли дві-три картинні виставки були не тільки буденні й навіть обтяжливі, а зараз, чи не завгодно, за минулий сезон 1897-1898 року виставок було 16, та полюс до цього відкриття нового художнього музею, й крізь є публіка і в достатній кількості; цифри платних відвідувачів замість 6-10 тис. раніше сягають до 30 тис., не рахуючи безплатних і учнів”.

Слід зазначити, що наприкінці XIX — на початку XX ст. більш-менш регулярно стала участь художників не тільки у вітчизняних виставках, але й за кордоном, а також проведення багатьох виставок

західних художників у Росії. Ціла серія виставок французького мистецтва була започаткована у Петербурзі ще у 1888 р. В свою чергу, у 1900 р. на всесвітній виставці у Парижі російський відділ був представлений понад 400 творами; В. Серов, К. Коровін, П. Малявін отримали вищі нагороди. У 1906 р. великий успіх мала самостійна виставка російського мистецтва у Парижі. Вище ми згадували про повідомлення М. Рериха щодо відкриття нового музею. Це був знаменитий Руський музей (який почав діяти з березня 1898 р. і носив ім'я імператора Олександра III) у Петербурзі. В музей було передано багато творів із Академії мистецтв, Ермітажу, картин та скульптур із приватних колекцій. Названа подія була не поодинокую. Разом з тимчасово діючими виставками, які відбивали поточний рух, напрямки художнього життя, стрімко розвивалася музейна справа, створювалися постійні державні та приватні сховища, музеї, галереї, зростав фонд цінностей національного та світового мистецтва, доступного масовому глядачеві. Студентам не зайвим буде знати, що ще у 1872 р. Абрамцевський гурток видатних художників, що об'єдналися навколо мецената С. Мамонтова, зробив спробу відродити на професійній основі народне мистецтво. У 1885 р. неподалік Микитської брами у Москві відкрили музей кустарних ремесел Московського губернського земства. У 1892 р. відомий підприємець та меценат П. Третьяков подарував м. Москві власну художню колекцію та колекцію свого померлого брата С. Третьякова. Тим самим одне з найбільших зібрань творів вітчизняних художників, особливо передвижників стало національним художнім музеєм російського мистецтва. Двома роками пізніше на честь відкриття музею зібрався Перший з'їзд російських художників та любителів живопису. Третьяковська галерея стала одним із важливих центрів російської художньої культури.

У 1898 р. відбулася закладка будівлі **Музею красних мистецтв у Москві** (архітектор Р. Клейн), який урочисто був відкритий у 1912 р. Нині цей музей носить ім'я О. С. Пушкіна. Першим директором музею був визнаний вчений, фахівець у галузі античної історії І. Цветаєв, батько відомої в подальшому поетеси Марини Іванівни. Був побудований Радіщевський художній музей в Саратові (1883-1885). У 1897 р. розпочато будівництво Київського музею старожитностей та мистецтв. У 1890-ті рр. тільки у Москві існувало декілька приватних картинних галерей: Музей російських старожитностей П. Щукіна, галереї С. Щукіна, І. Цветкова, К. Солдатенкова, зібрання творів нового

французького та російського мистецтва І. Морозова, театральний музей О. Бахрушина та ін.

Для активізації громадської місії, функції мистецтва мали значення також різні ювілеї та вечори пам'яті. У січні 1893 р. Московське товариство любителів малярства провело вечір пам'яті П. Федотова. Через рік художня та музична громадськість відзначила 70-річчя В. В. Стасова, до ювілею було видано три томи його творів. У червні 1899 р. широко було відзначено 100-річчя з дня народження О. С. Пушкіна. Дехто з художників збагатив пушкініану новими творами: “Пушкін у парку”, “Пушкін у селі”, “Зимова дорога” В. О. Серова та “Пророк” М. О. Врубеля. У грудні 1899 р. Петербурзьке товариство заохочення мистецтв урочисто відзначила іншу ювілейну дату — 100-річчя від дня народження К. Брюллова. Декілька крупних живописних, скульптурних, архітектурних проєктів було здійснено до 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р.

Значну роль у піднесенні художнього життя відігравала **художня критика та періодика**. Поряд із В. Стасовим та І. Рєпіним, які досить часто й емоційно виступали із рецензіями-відгуками, відомими стають й нові прізвища істориків мистецтва. Найбільш яскравим з молодих були О. М. Бенуа (1870-1960) та І. Е. Грабарь (1871-1960), які надрукували низку глибоких статей на сторінках журналу “Мир искусства” (1898-1904). У 1898-1902 рр. у Петербурзі Товариством заохочення художеств видавався журнал “Искусство и художественная промышленность”, який дбав про збереження традицій передвижництва. На його сторінках друкували свої огляди, рецензії В. Стасов, В. Верещагін, М. Антокольський. З 1901 по 1907 р. у Петербурзі видавався щомісячний ілюстрований збірник “Художественные сокровища России” під редакцією О. М. Бенуа. Велику увагу громадськості й особливо художників привернули два видання: талановитого художника та критика, хоча часто занадто критично налаштованого відносно оцінки творчості передвижників — О. М. Бенуа “Русская живопись” (1901-1902) та фундаментальна, перша в історії російської культури багатотомна праця І. Е. Грабаря “История русского искусства” (тт. 1-6, 1910-1916).

Низка питань та завдань, що передбачені Змістовним модулем 2, пов'язані із характеристикою **реалістичного мистецтва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.** Слід враховувати, що чималі зміни, що відбувалися в художньому житті Росії, тематика, ідейні засади творчості митців пов'язані були з тим, що майстри пензлю все більше виходили

з-під опіки, контролю Міністерства Двору. Кількість різних художніх угруповань, об'єднань, виставкових організацій, гуртків зростала досить швидко. В той же час поряд із такими плюралістичними тенденціями мали місце і протилежні — намагання всіх художніх сил до об'єднання, зближення, спільного обговорення всіх нагальних питань про становище художників, роль мистецтва в житті суспільства тощо.

Професійна підготовка художників в означений період, як і раніше, здійснювалась у Петербурзькій Академії мистецтв; у Московському училищі живопису, ваяння та зодчества; у Строгановському училищі в Москві та ін. Для тих, хто мав на це матеріальні можливості, вчилися у приватних студіях Берліну, Парижу, Риму та ін. Збільшувалася кількість подібних студій і в самій Росії. У 1890-ті рр. приватні художні школи виникли у Києві, Одесі, Казані, Воронежі, Ростові-на-Дону та ін. З'явилися школи та художні майстерні М. І. Мурашко у Києві, І. Айвазовського у Феодосії, К. Юона, С. Коненкова та В. Машкова у Москві та ін. У 1912-1913 рр. на кошти графа В. Зубова у Петербурзі було відкрито Інститут історії мистецтв — дослідницький та навчальний заклад з чотирма факультетами. У квітні 1894 р. в художньому житті країни відбулася знаменна подія — у Москві в аудиторії Історичного музею урочисто був відкритий Перший з'їзд художників та любителів малярства. У грудні 1911 р. — січні 1912 р. проходив Другий Всеросійський з'їзд художників. У роботі з'їзду взяли участь близько 1200 осіб, серед них представники понад 30 організацій художників. Питання, що обговорювалися на цьому форумі, виходили далеко за межі проблем безпосередньо художнього стилю, манери письма, взагалі за рамки сфери образотворчого мистецтва. Більше уваги зверталось на зв'язок творчості художників з нагальними проблемами російської дійсності, суміжними видами мистецтва.

На початок 1890-х рр. Товариство передвижних художніх виставок багатьма, в тому числі і деякими членами Товариства, почало сприйматися як таке, що пережило пору свого творчого розквіту. В цей період передвижництво втрачає свою роль провідного і цілісного за своїми суспільно-ідейними та художніми особливостями напрямку в російському образотворчому мистецтві, яку воно відіграло у 70-80-ті рр. XIX ст. Побутові сюжети, темна колористична гама, певна ілюстративність живописних творів вже не відповідали вимогам часу. Найбільш відомі представники передвижництва увійшли з 1894 р. до складу академічної професури: І. Ю. Рєпін (1844-1930), В. Маковський (1846-1920), І. Шишкін (1832-1898), А. І. Куїнджі (1842-1910). Незважаю-

чи на те, що деякі картини передвижників все частіше сприймалися критиками молодим поколінням художників-авангардистів як суперечливі, ці твори продовжували експонуватися на щорічних художніх виставках в Петербурзі та Москві. У 1897 р. Товариство передвижників художніх виставок урочисто відзначило своє 25-річчя.

Реалістичні та демократичні начала у російському живописі означеного часу яскраво були представлені новими творами таких художників, як І. Ю. Рєпін, В. О. Серов, В. І. Суріков. Пізні роботи Сурікова “Підкорення Сибіру” (1895), “Перехід Суворова через Альпи” (1899), “Стенька Разін” (1907) гідно репрезентували подальший розвиток російського історичного живопису. Видатні художники-реалісти І. Ю. Рєпін та В. О. Серов у своїх картинах, етюдах, малюнках закріпили у пам’яті суспільства події російської революції 1905-1907 рр. Створене за участю учнів Рєпіна, Кустодієва та Куликова величезне полотно “Засідання Державної Ради”, картини та етюди, пов’язані з політичним протистоянням початку ХХ ст., увійшли в художню культуру свого часу. Ще у 1892 р. в Історичному музеї у Москві відкрилася персональна виставка Рєпіна. “Моя виставка викликає тут велике пошавлення. Народу ходить багато... Багато студентів, курсисток й навіть ремісників товпиться у двох залах й розсипається широкими сходами”, — повідомляв художник В. В. Стасову. Чотири роки по тому, у 1896 р., І. Ю. Рєпін виступив як ініціатор виставки художньої творчості у Петербурзі — ескізів, етюдів, малюнків російських та іноземних художників. Ця виставка дозволяла скласти уявлення про творчі пошуки молоді й про місце російського образотворчого мистецтва у світовому художньому процесі. “Шестидесятники” й молоді художники диспутовали, сперечалися, багато в чому розходились, однак в цілому продовжували мирно співіснувати.

Яскравий художній літопис межі ХІХ-ХХ ст. лишив В. О. Серов. Він до кінця життя (помер у 1911 р.) лишався вірним своєму ранньому кредо: “Хочу писати тільки відрадне”. Великий портретист створив галерею образів діячів російської та світової культури — своїх сучасників: артистів М. Ермолової, Ф. Шаляпіна, художників І. Рєпіна, І. Остроухова, К. Коровіна, письменників М. Лєскова, Л. Андрєєва та ін. Серовський портрет М. Горького, написаний напередодні революції 1905-1907 рр., найбільш експресивно, вірно відобразив вигляд, душевний стан видатного письменника. Серед шедеврів спадщини В. Серова й портрети двох італійських співаків Таманьо та Мазіні.

На десять років старше за В. Серова був М. О. Врубель. Але тільки наприкінці 1890-х рр. його твори стали привертати увагу громадськості, особливо на виставках “Мира искусства”, — художник охоче брав у них участь. Реалістичні сюжети поєднувалися у творчості М. Врубеля із фантастичним, казковим світом билин, сказань, міфів. Персонажі його картин та декоративних панно — “Суд Париса”, “Принцеса Греза”, “Царівна-Либідь”, “Пан”, “Мікула Селянинович”, “Богатир” були співзвучні мотивам та образам поезії символістів. З найбільшою силою таланту художник втілював свої мрії у двох картинах — “Демон (сидячий)” (1890) та “Демон повержений” (1902). М. Врубель лишив нам й цілу серію автопортретів, портрети сина, поета В. Брюсова, незвичний за гостротою характеристики та відчуттям трагічних передчуттів “Портрет С. Морозова” (1897).

Багато нового внесли у розвиток російського реалізму художники М. Нестеров, В. Васнецов, В. Полєнов, К. Коровін, А. Архіпов.

На полотнах та в малюнках художників тієї буремної пори з’явилися нові герої. Селяни й робітники були представлені на картинах С. Коровіна “На миру”, К. Савицького “Спір на межі” (1897), С. Виноградова “Обід артілі” (1894), А. Рябушкіна “Чаювання” (1903), М. Касаткіна “Шахтарі” (1894), “Дві робітниці” (1894), “Засуджений”, “Студент”, “Бідова”, С. Іванова “Розстріл”, А. Архіпова “По етапах” (1893) та “Прачка”. Жваві відгуки викликала картина учня І. Ю. Рєпіна І. Бродського “Червоні похорони” (1906).

У грудні 1901 р. в Москві відбулася виставка 36 художників. Серед них були такі відомі майстри, як М. Врубель, О. Головін (1863-1930), К. та С. Коровіни, О. Бенуа, К. Сомов, скульптор П. Трубецької. Газета “Русские ведомости” писала про характер нової виставки: “Порівняно з передвижниками учасники нинішньої виставки відрізняються більш широкими й більш свободними поглядами на мистецтво”. Й по тематиці, й по загальному характеру твори членів Союзу та його виставки були помітно демократичнішими дещо замкнених та підкреслено елітарних починань “Мира искусства”.

Виставка стала передднем організації великого творчого союзу художників-москвичів — Союзу російських художників (1904-1923). За час свого існування Союз влаштував 20 виставок у Москві, Петербурзі, Києві (1910), Казані (1914). Члени Союзу взяли участь у міжнародних художніх виставках у Парижі, Венеції, Мюнхені, Римі. Художник А. О. Рілов назвав виставки членів Союзу “виставками національного російського живопису”. Творчий почерк майстрів Союзу, який в ці-

лому продовжував традиції реалістичного живопису, разом з тим був помічений печаттю імпресіонізму. Багатьом художникам — членам Союзу притаманна була певна поетизація селянства. Вони виставляли полотна невеликих розмірів, часто писали на пленері, а не в майстерні. Картини їхні, як правило, вдало поєднували змістовну закінченість й одночасно етюдну свіжість, багатоколірність, святковість; в картинах щедро були представлені мотиви російського пейзажу.

Членами Союзу були видатні майстри пензлю — А. Є. Архіпов (1862-1930), С. Ю. Жуковський (1875-1944), С. В. Малютін (1859-1937), Ф. А. Малявін (1869-1940), К. О. Коровін (1858-1908), А. М. Ванснецов (1856-1933), В. В. Перепльотчиков (1863-1918), П. І. Петровичев (18874-1947), Л. В. Туржанський (1875-1945), “левітановці” К. Ф. Юон (1878-1958), А. О. Рілов (1870-1939), Л. Пастернак (1862-1945), І. Е. Грабар (1871-1960). Ядром Союзу були випускники Московського училища живопису, ваяння та зодчества. Підкреслена ліричність, поєднання колористичного пейзажного живопису з жанровим — були притаманні творчому почерку членів об’єднання.

Зрозуміти особливості художнього життя Росії зазначеного часу не можливо без визначення внеску, **пошуків та відкриттів модернізму в російському живописі та графіці початку ХХ ст.** Наприкінці ХІХ ст. в літературі, критиці часто стали говорити про символізм, про самодостатні цілі мистецтва. Саме в таких умовах у 1898 р. виникло велике й впливове об’єднання молодих російських художників, відоме під назвою **“Мир искусства”**. Літературно-критичним виразником поглядів цього об’єднання став журнал “Мир искусства” (1898-1904), редакторами якого були С. П. Дягілев, О. М. Бенуа, Д. В. Філософов. Об’єднання виросло з гімназичного, а потім студентського гуртка кінця 1880-х рр. У березні 1898 р. молоді засновники гуртка підписали видавничий договір. Меценатами гуртка були княгиня М. К. Тенішева та промисловець С. І. Мамонтов. Перший номер журналу вийшов у листопаді 1898 р., перша виставка, організована членами гуртка, була проведена у Петербурзі в 1899 р.

До членів об’єднання належали талановиті живописці, художні критики й історики мистецтва: О. М. Бенуа, І. Е. Грабар, М. К. Рерих, К. А. Сомов, Л. С. Бакст, М. В. Добужинський, Є. Є. Лансере та ін., Близьким до “Мира искусства” були М. О. Врубель та В. Е. Борисов-Мусатов. З видатних художників попереднього покоління близькими до них був В. О. Серов; відмовився співробітничати з ними В. І. Суїков. Вірне уявлення про зовнішність членів цього об’єднання дає

“Груповий портрет художників “Мира искусства”, на жаль, не закінчений Б. М. Кустодієвим — оригінальним, своєрідним російським художником, що сам належав до “мирискуссников”. Члени об’єднання виходили з того, що мистецтво покликано створювати складний, узагальнений образ, в якому поєднуються проточне, миттєве відчуття й загальне світосприйняття. Мистецтво повинно відходити від ілюстративності, звільнятися від оповідної сюжетної основи. Художник має бути захопленим живописним явищем, колористичними ефектами, не просто розповідати про життя народу, а творчо переосмислювати, переробляти характерні народні мотиви й образи.

Члени об’єднання прагнули синтезу мистецтв. Їм була чужа пряма соціальна тенденція, злободенна суспільна тематика. Щоправда, в роки першої російської революції деякі художники об’єднання (І. Я. Білібін, Є. Є. Лансере, М. В. Добужинський та ін.) зробили вагомий внесок у російську сатиричну графіку; активно співробітничали з тогочасними сатиричними виданнями.

Відроджений в російському художньому житті в 1910 р. “Мир искусства” організовував виставки значно більш широкого профілю, ніж виставки 1899–1904 рр. В цих виставках охоче брали участь художники П. П. Кончаловський (1876–1956), М. С. Сарьян (1880–1972), П. В. Кузнецов (1878–1968). На виставках об’єднання другого десятиліття ХХ ст. експонувалися твори М. Ф. Ларіонова та Н. С. Гончарової. На чолі “мирискуссников” стояв багато обдарований, тонкий художник та історик живопису О. М. Бенуа (1870–1960). Його естетичні принципи, художнє світосприйняття базувалося на теорії “мистецтво для мистецтва”. Серйозно цікавили молодого Бенуа проблеми форми, фарб, прийоми живопису. Ідейний, громадсько-значимий зміст праць художників переймали його значно менше. Смаки Бенуа були звернуті до дворянського життя, побуту, культури ХVІІ–ХVІІІ ст. Критичні судження, погляди Бенуа безумовно багато в чому визначили художнє кредо та практику членів “Мира искусства”. В їхніх картинах часто досить ідеалізовано, зі світлою радістю та ностальгічним смутком представлялося життя мешканців садів та палаців Версаля, Петергофа, Царського Села ХVІІІ ст., “галантний час” Людовика ХІV та Єлизавети Петрівни.

У 1907 р. частина членів Союзу російських художників відкрили у Москві свою виставку під назвою “Голубая роза”. Рафінована витонченість світлових рішень, хиткість образів, нюанси смутних настроїв, поглиблений психологізм були притаманні творчій манері художни-

ків — експонентів “Голубой розы”, послідовників В. Є. Борисова-Мусатова (1870-1905). І. Е. Грабар у журналі “Весы” твердо, навіть суворо критикував учасників виставки за занурення в містику, у світ вигаданих, надуманих образів. Він глузливо звертався до них: “Весна на дворі! Віддайте “дияволів” Мережковському, “янголів” — Розанову, а символіку — Метерлінку й не вірте, що є “ув’ядаюче сонце”. Ось воно дивиться мені прямо у вічі й сміється над вами!”. Серед учасників виставки виділялися П. В. Кузнецов, М. С. Сарьян, С. Ю. Судейкін (1882-1946), М. М. Сапунов (1880-1912). Подібно багатьом художнім угрупованням міжреволюційної доби “Голубая роза” виявилася об’єднанням недовговічним.

У другому десятилітті ХХ ст. виникали й після нетривалої, хоча й галасливої та бурхливої появи одна за другою зникали деякі художні групи, об’єднання та гуртки. Так, у 1910 р. у Москві у приміщенні літературно-художнього гуртка була відкрита виставка “**Бубнового валета**”. В ній взяли участь П. П. Кончаловський, І. І. Машков (1881-1944), М. Ф. Ларіонов (1881-1964), Н. С. Гончарова (1881-1962), А. В. Лентулов (1884-1943), Р. Р. Фальк (1886-1958) — представники лівого напрямку в образотворчому мистецтві. З осені 1911 р. “Бубновий валет” стає постійним художнім об’єднанням зі своїм статутом, збірками статей, світоглядною платформою. Молоді представники нового об’єднання відкидали смутне, туманне, таємниче, недомовлене в мистецтві, утверджували його предметність, прагнули наблизити зображення до народного лубка, іграшки, вивіски. Вони пропагували нарочитий примітивізм, підкреслену грубуватість образів та письма.

До “Бубнового валета” примикали **футуристи та кубісти**. На виступ кубістів О. М. Бенуа (у газеті “Речь” від 23 листопада 1912 р.) негайно відгукнувся статтею, сама назва якої відбивала ставлення критика до нового явища. Стаття називалася “Кубізм чи кукішізм?” Ларіонов організував спеціальні виставки “**Ослинный хвост**”, “**Мишень**”, став писати цілими серіями картини то “Риби”, то “Перукарі”, то “Турецькі сцени”. У 1913 р. він пише книгу “Лучизм” — маніфест абстрактного мистецтва. В ті ж роки творили перші справжні зачинателі абстракціонізму, його теоретики й практики — В. В. Кандинський (1866-1944), К. С. Малевич (1878-1935), В. Є. Татлін (1885-1953). Вони започаткували напрямок, який пізніше набув широкого розповсюдження в історії зарубіжного мистецтва 20-30-х рр. ХХ ст. Художник К. С. Малевич поклав початок **супрематизму** (від лат. *supremus* — вищий) з його гранично лаконічними, доведени-

ми до спрощенства прийомами живопису. Художник В. Є. Татлін з його ідеями про “культуру матеріалу”, про “палітру матеріалів”, якою він закликав замінити загальноприйнятї у живописі палітри фарб, з пошуками “беспредметничанья” й створенням нових художніх творів, об’ємних форм із заліза, скла, дерева, нарешті, з його відмовою від станкового живопису став основою **конструктивізму**. Художник В. В. Кандинський, який, щоправда, більшу частину життя провів поза межами Росії (у 1907-1914 рр. та з 1921 р. до кінця свого життя), став одним із головних засновників **абстракціонізму**, який на новому рівні віродився в зарубіжному мистецтві середини ХХ ст. При безперечній широті й внутрішній переконаності таких майстрів їхні творчі пошуки мали переважно формалістичний характер й в цілому були досить далекими від дійсно народного образотворчого мистецтва провідних майстрів російського реалістичного живопису та графіки. Відмова від зображення людей, реальних предметів та явищ суперечила демократичним традиціям художнього життя.

В зазначений період, начебто на противагу крайнім проявам авангардизму, виник живий інтерес до позабутого мистецтва Давньої Русі. У серпні 1913 р. було засновано Товариство вивчення давньоруського іконопису.

Строкатість, часом заради реклами галасливість й недовговічність існування багатьох художніх починань, об’єднань зазначеного часу певною мірою свідчили про кризові явища у сфері образотворчого мистецтва. Загальну обстановку напередодні Першої світової війни, на наш погляд, влучно охарактеризував О. М. Бенуа в одній із своїх художньо-критичних статей: “Ми живемо в такий час, який будуть чи піднімати на сміх, чи вважати за нещасний й прямо-таки трагічно-недоумкуватий час. Вже були такі смуги в історії культури, коли значна частина суспільства уходила в якісь лабіринти теоретизування й втрачала усяку живу радість. Але навряд чи можна порівняти одну з тих епох з нашою. Ось вже десять років, як посилюється якийсь кошмар у мистецтві, в цьому найвірнішому градуснику духовного життя суспільства”.

Розвиток живопису в нашому краї був важливим чинником і показником еволюції загальної культури, одним із джерел естетичного виховання його населення.

Головним центром художнього життя краю залишалась Одеса. У 1865 р. тут було створено **Товариство красних мистецтв**, в яке входили як художники, так і громадські діячі. Почесними членами Това-

риства були віце-президент Академії мистецтв князь Г. Гагарин, граф І. Толстой, академік М. Боткін, професор Новоросійського університету Н. Кондаков, архітектор О. Бернардацці, художники А. Куїнджі, В. Беклемешев та ін.

Переважно з їхньої ініціативи, а також за підтримки місцевої інтелігенції, купецтва, представників влади того ж року в Одесі була відкрита Школа малювання та креслення, в якій здобували художню освіту 200 дітей 9-14 років з усього краю. Діти з малозабезпечених сімей звільнялися від оплати за навчання. Становище Школи помітно зміцнилося у 1880-і рр. В цей час викладацький склад школи поповнився такими визнаними майстрами, як академік О. Попов, художники К. Костанді, Г. Ладиженський, скульптор Б. Едуардс. Це були митці всеросійського масштабу. Великий І. Ю. Репін, в листі до одного з найбільш відомих випускників школи — К. Костанді, дав таку оцінку його робіт: “Все, що ви тільки зображаєте, виповнене принадами й технічними звабами... Стоїш — і не хочеться розлучатися; утягуєшся в справжнє споглядання природи, такої її краси, яку лише й бачить митець... Ось воно, скромне велике мистецтво! Ось та частка Бога живого, яку він вкладає зображувачам його улюбленого світу — його краси...”

Одеса стає центром притягання художників інших міст краю. Завдяки їх зусиллям, підтримці громадськості Одеси в 1899 р. було відкрито Музей красних мистецтв в будинку, подарованому місту Г. Г. Маразлі.

У 1900 р. на базі **Малювальної школи і загальноосвітнього училища** було засновано Художнє училище з живописним, скульптурним і архітектурним відділеннями. Училище, яке отримало статус середнього художнього навчального закладу, як раніше і Школа, мало підтримку Академії мистецтв в Петербурзі: діяло за програмами Академії, яка, в свою чергу, здійснювала контроль за добором педагогічного персоналу училища, від 10 до 20 найбільш здібних випускників отримали право вступу в Академію без іспитів, лише на підставі місячного випробування у гіпсових класах. В різні роки в Одесі здобули художню освіту такі митці, як М. Бондаревський, І. Браз, Є. Буковецький, П. Нілус, Л. Пастернак, Ф. Рубо, Р. Судковський, Б. Едуардс та ін.

Одеська школа живопису була відома далеко за межами Росії. З випускників Художнього училища 1900-х років особливу увагу публіки, критики привертала творчість Б. Анісфельда, В. Баранова-Россіне, І. Бродського, Д. Бурлюка, М. Грекова, С. Колесникова та ін.

Художник Г. Головков (1863-1909) був корінним одеситом, навчаючись в Петербурзькій Академії мистецтв, захоплювався мариністикою, зазнав впливу експресіонізму. Пізніше став майстром пейзажу. Відомі його полотна “Вечір на Бузі”, “Сутінки після дощу”, “Рання весна”, “Відлига”.

Пейзажист Т. Дворников (1862-1922) часто відображав життя порту: “В Одеському порту” (1900), “Сутінки в порту” (1902), “Порт під снігом” (1902), “В порту” (1912) та ін. Якщо Г. Головков прагнув до панорамності в зображенні природи, то Т. Дворников, навпаки, відтворював затишні, безлюдні куточки.

Одним із найталановитіших одеських художників-жанристів був П. Нілус (1869-1943), улюблений учень К. Костанді, його творчість високо оцінювали В. Стасов, І. Рєпін. Велику увагу любителів мистецтва привернули його твори “Лакей” (1902), “У трактирі”, “Продавець газет”, “У парку” (1910), “По знайомих”, “Босяк”, “На бульварі”. Митець захоплювався і літературною творчістю. В 1914 р. побачила світ його збірка оповідань “На березі моря”.

З Одесою тісно пов’язана також творчість С. Колесникова (1879-1955) і П. Волокидіна (1887-1936), М. Алексаманті (1848-1917), В. Балъца (1864-1939), Б. Егіза (1869-1946), Д. Кузнецова (1852-1921), А. Стіліануді (1868-1948).

В Одесі продовжувало діяти організоване у 1890 р. **Товариство південноросійських художників** (ТПРХ). З 1902 р. головував у ньому К. Костанді. Членами товариства були М. Кузнецов, Г. Ладигенський, О. Попов, О. Розмарицин, Н. Скадовський, Б. Едуардс, Є. Бендель, І. Браз, Г. Гроссман, Т. Дворников, В. Коренев-Новоросійський, Н. Лепетич, О. Мартинович, А. Стіліануді, Р. Судковський, Н. Околович, П. Левченко, М. Пимоненко, С. Севостьянов та ін. На першій виставці членів Товариства виступив як мариніст визначний український графік А. Ждаха. Всього з 1890 до 1919 р. відбулось 29 художніх виставок. На них були представлені роботи 350 живописців. Члени ТПРХ брали участь у виставках у Парижі, Москві, Харкові, Кишиневі, Ростові-на-Дону, Миколаєві, Катеринославі. Товариство зробило значний внесок в художнє виховання одеситів, закріпило традиції одеської художньої школи.

Важливою подією в художньому житті Одеси була поява на виставках творів М. Рєріха. Вперше його картина “Ідоли” була виставлена у 1903 р. на виставці, організованій Південноросійським музично-драматичним товариством. Потім його твори експонувались в

Одесі на виставках “Мира искусства” в 1908, 1910 рр. Нині два його твори — етюд “Чаклун” і “Заморські гості” — знаходяться в зібранні Одеського художнього музею.

Помітне місце в образотворчому житті міста посів скульптор і педагог Л. Йоріні, італієць за походженням. Ним були створені статуї Меркурія і Цецери, встановлені на фасаді Старої біржі (тепер — приміщення міськради — Ф. С.), а також бюст одного з видатних українських істориків В. Б. Антоновича, який було піднесено вченому в 1895 р в Одесі, під час відзначення його ювілею.

Широкого визнання отримала творчість відомого скульптора, одесита за походженням В. Іздебського — організатора двох художніх національних виставок у Південній Пальмірі в 1909 і 1911 рр. в приміщенні Літературно-артистичного товариства. На цих “салонах Іздебського” були представлені твори передвижників та членів “Мира искусства”, московського “Союзу” та “Бубнового валета”, західного авангарду різних течій. Серед учасників першого салону були Л. Бакст, Д. Бурлюк, І. Грабар, Г. Нарбут, одесити Є. Буковецький, П. Волокидін, Т. Дворников, В. Заузе, Б. Едуардс, сам організатор, а з зарубіжних — П. Боннар, Ж. Брак, М. Дені, А. Матісс, А. Руссо. У другому “салоні” з’явилися нові імена, наприклад, знаменитого нині В. Кандинського (було представлено 54 його твори). Всього на цих виставках було показано понад 1300 творів 150 художників різних течій європейського мистецтва кінця XIX — початку XX ст.

Одеські художники часто відгукувались своєю творчістю на події в країні та місті. Так, у період революції 1905-1907 рр. багато з них звернулись до політичної сатири. В безцензурних журналах “Звон” та “Свисток” співробітничали художники М. Фармаковський (псевдонім “П. Пековський”), П. Нілус (псевдонім “Пан”), В. Заузе (псевдонім “Християнич”), а також М. Алексаманті, В. Бальц, Є. Буковецький, Б. Едуардс.

Неодноразово організовували в місті експозиції своїх творів члени Товариства передвижних художніх виставок. Ставлення одеситів, критики, преси до виставлених робіт було різним, але переважно позитивним, тому виставки активно відвідували як одесити, так і гості міста. Наприклад, у грудні 1913 р. в місцевій пресі повідомлялось: “За вчорашній останній день 41-у виставку “передвижників” відвідало чимало публіки. Виставка була відкрита в Одесі впродовж 5 тижнів і користувалася успіхом. У “передвижників” побувало близько 5 тис. людей платної публіки й, крім того, на виставку допуще-

но було безкоштовно понад тисячу учнів та учениць міських народних шкіл”.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. Одеса відіграла роль центру художнього життя краю, в розвитку естетичної культури його населення.

Пожевлення та помітний підйом архітектурної творчості й будівельної справи на початку XX ст. благотворно позначились на долях **російської скульптури**. Зодчі досить часто стали включати ліплення, барельєфи, горельєфи, майоліку в нові споруди, як громадського призначення (готелі, Народні доми, вокзали, банки, синематографи), так і житлові будинки (невеликі особисті, дохідні багатоквартирні будинки), а також культові будівлі (монастирські комплекси, окремі церкви, каплички). В російській скульптурі одночасно зі зближенням її з архітектурою спостерігається в багатьох випадках її поєднання з декоративно-прикладним мистецтвом (фаянс, порцеляна, різна кераміка, особливо майоліка), з віковими народними традиціями різьблення по дереву.

Три майстра лишили найбільш помітний слід у російській скульптурі кінця XIX — початку XX ст. — П. П. Трубецької (1866-1938), Г. С. Голубкіна (1864-1927) та С. Т. Коненков (1874-1971).

У творчості Трубецького й Голубкіної, особливо в їхніх ранніх творах початку XX ст., помітним був вплив імпресіонізму. Названі митці довгий час жили й навчалися в Італії та Франції. Голубкіна по закінченні Московського училища живопису, ваяння та зодчества працювала в майстерні видатного французького скульптора Огюста Родена в Парижі. Певний вплив Родена відчувався і у творчості Трубецького.

Син селянина Смоленської губернії Коненков отримав художню освіту у Москві. Його самобутня творчість розвивалася своїм унікальним шляхом й не зазнала імпресіоністських та модерністських впливів. Суттєвим моментом у житті та творчості обох скульпторів — Голубкіної та Коненкова було їхнє позитивне ставлення до вільного, зокрема робітничого, руху. Ще на початку свого творчого шляху Голубкіна створила узагальнюючий образ робітника (“Залізний”, 1897). Довгий час цей твір вважався за перше художнє втілення образу робітника у російській скульптурі. Наступні твори скульптора “Робочий”, (1900), “Йдучий” (1903) говорять про намагання автора зрозуміти й втілити у скульптурі образ російського робітника початку XX ст.

Знаменита робота Коненкова “Робочий-бойовик 1905 року Іван Чуркін” (створена по пам’яті у 1906 р.), його ж портрет “Атеїста” (1906) продовжили у творчості майстра лінію, яка ясно позначилися вже у першому його значному творі “Самсон, що розриває узи” (1904). Постійне звертання до класики, до давньогрецької архаїки й не менш постійна тематика зі світу народних російських переказів й народного побуту (статуї “Великосил”, “Стрибог”, “Старичок-польовичок” та ін.), звернення до різьблення по дереву тісно пов’язують Коненкова з національними й демократичними тенденціями російської скульптури XIX ст.

Найбільш характерними творами Трубецького, які увійшли у скарбницю російської скульптури початку XX ст., стали невеличкі за розмірами бронзові портрети Л. М. Толстого (бюст 1899; “Лев Толстой на коні”, 1900), І. І. Левітана (1899), Ф. І. Шаляпіна (1899–1900), С. Ю. Вітте (1901), С. С. Боткіна (1906). Значним твором Трубецького став відлитий у бронзі й встановлений на Знаменській площі у Петербурзі пам’ятник імператору Олександру III. Пам’ятник, який поєднав у собі реалістичну правдивість із сатиричною трактовкою, став символом царя-богатиря, який всі свої сили спрямував на зміцнення самодержавного ладу в країні.

Огляд процесів та явищ у розвитку пластичних мистецтв на межі XIX–XX ст. свідчить про тісні та багатогранні зв’язки живопису, графіки, архітектури з іншими сферами російської художньої культури — в першу чергу літературою, театром, печаттю, а також наукою та технікою.

Графіка, скульптура, живопис, знаходили нових любителів та цінителів. Демократизувався склад відвідувачів художніх виставок та музеїв. Питання пластичних мистецтв жваво цікавили передову російську громадськість.

Таким чином, гостра політична боротьба в країні, своєрідно переломлена, виявлялася у гострих політичних протиріччях, в надзвичайній кількості різних напрямків та шкіл у науці й громадській думці; течій, угруповань, гуртків у літературі й художній культурі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в **російській архітектурі**, як і в усій будівельній справі, в асортименті будівельних матеріалів з’являється багато нового. “Зростання торгівлі, фабрик, міст, залізниць зумовлюють попит на зовсім інші будівлі, несхожі ні за своєю архітектурою, ні за своїми масштабами на старовинні будинки патріархальної доби”. Архітектура більш прямо й відкрито, ніж інші види мистецтва, виконувала соці-

альне замовлення. Нові явища в російській архітектурі пов'язані були зі значним збільшенням населення міст, появою величезних промислових підприємств, зміною соціального складу населення міст, й, нарешті, змінами самого духу міста, образу життя, побуту городян.

Велике машинне виробництво несло із собою підвищення рівня інженерних рішень, будівельної техніки, освоєння нових будівельних матеріалів та конструкцій. Наприкінці XIX ст. в будівництві починають застосовувати залізобетон, металеві каркаси, облицювальну керамічну плитку, гранітну крихту й інші новації. Виявляючи й намагаючись оптимально використовувати технологічні й естетичні можливості цих матеріалів, створюючи відповідно потребам, запитам капіталістичного міста початку XX ст. криті ринки-пасажі, універмаги, великі готелі й типографії, електростанції й заводи, багатопверхові житлові будинки із ліфтами, телефонами, каналізацією, залізничні вокзали, біржі, банки, особняки мільйонерів, архітектори шукали й відкривали нові архітектурні форми.

Студентам слід знати, чим відрізнялись домінуючі тоді **архітектурні стилі — модерн, новоруський, неокласицизм**. Архітектурним кредо для багатьох зодчих того часу був синтез, органічне поєднання будівельного матеріалу, конструкції та форми. Архітектори відмовлялися від попередньої еkleктики у фасадах, осьових композицій, традиційної симетричності. Свобода й розкутість у композиції будинків, підпорядкованість функціональному призначенню визначають план, декор, кольорову гаму. Однак архітектурний вигляд будівель зумовлювався не тільки інженерно-технологічними міркуваннями, але й прагненням до синтезу мистецтв в їхньому оформленні, для чого широко використовуються елементи живопису та скульптури. Не випадково в архітектурі кінця XIX — початку XX ст. починають працювати такі маститі живописці та скульптори, як В. М. Васнецов, М. О. Врубель, О. М. Бенуа, І. Е. Грабар, С. В. Малютін, Г. С. Голубкіна. До таких зодчих-художників передусім належали Ф. Й. Шехтель (1859-1926), О. В. Щусев, художник С. В. Малютін (1859-1937).

Архітектурна думка, переживаючи певний підйом, спираючись на досягнення попередників, робила спроби наукового обґрунтування принципів містобудування, приділяючи при цьому увагу плануванню та благоустрою міст. З 1909 р. з'являється спеціальний друкований орган — журнал “Городское дело”. Виникають задуми реконструкції старих міст, у зв'язку з цим ставляться питання збереження пам'яток історії та культури, зароджуються проекти створення “міст-садів”.

Однак ці пошуки виявили загальну хаотичність у міських забудовах, різючі контрасти центрів міст та околиць, негативні наслідки “будівельної лихоманки” й особливо залізничного та промислового будівництва для вигляду та життя старих міст. У теорії та практиці містобудування вперше стали підніматися питання про організацію роботи міського транспорту, про підготовку та введення в життя правил регулювання вуличного руху. Вже у 1885 р. при Міністерстві внутрішніх справ створюється Техніко-будівельний комітет, який намагався (в основному безуспішно) здійснювати контроль планування та забудови міст усєї Росії.

У 1910 р. було підготовлено план упорядкування Петербурга (архітектори Л. М. Бенуа та Ф. Єнакієв), проект перепланування О. Голодая (“Новий Петербург”) (архітектори І. О. Фомін та Ф. І. Лидваль). У доповіді на IV з’їзді російських зодчих Ф. Єнакієв проголосив першочерговість для архітекторів та будівничих піклування, турботи про художньо-естетичний бік всякої (в даному разі мова йшла про міське будівництво) забудови: “Красота міста, будучи не тільки надбанням, але й гордістю всього населення, має велике життєве для нього значення, свідчить про сталу соціальну гармонію життя городян, красаота впливає на пом’якшення вдач”.

У великих містах виникають кооперативні й домобудівельні товариства у зв’язку з новим поняттям “житлова проблема”. Ці товариства, як і сама проблема, стимулюють подальші пошуки архітекторів. Основним видом споруд стають не приватні будинки, не культові будівлі, а громадські споруди.

Найбільш яскравими пам’ятниками архітектури зазначеного часу можна вважати: Третьяковську галерею (1900-1905, Москва) — В. М. Васнецов; прибутковий будинок Перцових (1903-1905, Москва) — С. Малютін, М. Жуков; Ярославський вокзал (1902-1904, Москва) — Ф. Й. Шехтель; Марфо-Мар’їнська обитель (1908-1912, Москва); будинок Державного банка (1910-і рр., Нижній Новгород) — В. В. Покровський (1871-1931). Всі ці будівлі зведені в національно-романтичному, новоруському стилі, основою якого було намагання поєднати нові функціональні задачі з духом, традиціями давньоруського зодчества, з притаманними йому пластичністю, барвистістю та свободою форм.

У новому стилі були побудовані Ф. Й. Шехтелем типографії газети “Утро России” (1900-і рр., Москва); Художній театр (1902, Москва), горельєф над входом — Г. С. Голубкіної; готель “Метрополь” (1899-1903,

Москва) — архітектор В. Ф. Валькотт; особняк М. Ф. Ксешинської (1904-1906, Москва) — А. І. Фон-Гоген та ін. Майже всі названі будівлі були прикрашені елементами живопису та скульптури. Національні мотиви кераміки розроблялися в абрамцевській майстерні М. О. Врубелем, О. Я. Головіним, К. О. Коровіним, О. Д. Полєновим ще з 1889 р. Пізніше подібна майстерня виникає під Смоленськом, в маєтку княгині М. К. Тенішевої. Нею керував художник С. В. Малютін.

Звертаються зодчі й до архітектурних традицій античності та епохи Відродження, творчо переосмислюючи класичні зразки відповідно вимог та смаків нового часу. Відбувається своєрідне облагороджування модерна класикою. Журнал “Мир искусства” в особі художників О. М. Бенуа, М. В. Добужинського, Г. П. Остроумовой-Лебедевої виступає пропагандистом неокласики. В цій манері будує московський купецький клуб О. І. Іванов-Шиц (1907-1908); І. О. Фомін (1872-1936) — особняк О. О. Половцова на Кам’яному острові у Петербурзі (1911-1913); С. Соловйов (1859-1912) — Вищі жіночі курси у Москві (1910-1913); Р. І. Клейн (1858-1924) — Музей красних мистецтв у Москві (1912).

Отже, кращим, найбільш яскравим зразкам архітектури кінця ХІХ — початку ХХ ст. притаманні були образна виразність, динаміка, експресія, органічне поєднання функціонального призначення й декоративно-художньої форми будинку. Однак типова забудова окраїн, навіть великих міст, лишалася тьмяною, убогою, що свідчило про існуючі соціальні контрасти тодішнього російського суспільства.

Помітні зрушення в будівельній справі супроводжувалися інтенсивним архітектурним життям. Ще у 1862 р. з ініціативи архітектора М. Д. Биковського (1801-1885) було засноване Московське архітектурне товариство. У 1871 р. — С.-Петербурзьке архітектурне товариство. У 1904 р. виникає ідея про створення спільного товариства архітекторів та художників, що свідчило про прагнення до зближення, синтезу суміжних мистецтв. **Архітектурну освіту** майбутні зодчі отримували у Петербурзькій Академії мистецтв, Інституті цивільних інженерів (Петербург), з 1866 р. — у Московському училищі живопису, ваяння та зодчества. На початку ХХ ст. були відкриті будівельні курси у Москві, архітектурні жіночі курси у Петербурзі. Засновані Товариство захисту та охорони пам’яток мистецтва та старовини (1911) та Товариство сприяння архітектурній освіті жінок (1913).

Сформувалась **архітектурно-будівельна печать**. Ще наприкінці ХІХ ст. щомісячно почав виходити журнал “Зодчий”, з 1881 р. зі спе-

ціальним додатком — “Неделя строителя”. З’явилися журнали “Наше жилище”, “Строитель”. Потому багато ілюстровані журнали “Архитектурная Москва” (1899-1902), “Архитектурный музей” (1902-1903), “Записки Московского архитектурного общества” (1905-1908), “Московский архитектурный мир” (1912-1915), “Архитектурно-художественный еженедельник” (1914-1917). Популярним був також журнал “Старые годы” (1907-1916), присвячений вітчизняній архітектурній минувшині й взагалі історії пластичних мистецтв у Росії (головним чином XVIII — XIX ст.). Найбільш фундаментальним спеціальним архітектурним виданням були “Ежегодники Общества архитекторов-художников” (1906-1916).

Про прагнення створити спільну платформу російських зодчих свідчило скликання п’яти з’їздів: у 1892, 1895, 1900, 1911, 1913 рр. У 1915 р. планувався X Міжнародний архітектурний конгрес. На IV з’їзді у 1911 р. обговорювався проект положення “Про **Всеросійські з’їзди зодчих**”. Були сформульовані завдання таких з’їздів:

1) зближення зодчих між собою з метою обміну думками щодо новітніх науково-технічних та художніх питань у галузі архітектури та будівельної техніки;

2) з’ясування сучасного стану будівельної та художньої справи;

3) розгляд проблем, пов’язаних з постановкою технічної освіти в цій галузі й пошук оптимальних умов для її успішного розвитку.

На V з’їзді російських зодчих у грудні 1913 р. з інтересом була прийнята доповідь О. В. Кузнецова “Архітектура залізобетону”. Доповідач розкрив широкі можливості нового матеріалу, особливо при зведенні промислових та громадсько-ділових будівель.

У 1902-1903 рр. у Москві було відкрито спеціальну виставку архітектури й художньої промисловості, на якій експонувалися роботи відомих архітекторів Ф. Й. Шехтеля, О. Кекушева, В. Ф. Валькотта та ін. У 1904 р. тут же відбулася наступна архітектурно-художня виставка. У 1905 р. на аналогічній виставці у Петербурзі з великим успіхом демонструвався проект храма-пам’ятника на Куликовому полі, автором якого був О. В. Шүсєв. Інтересом до архітектурного минулого Росії викликано було відкриття “Історичної виставки архітектури” у Петербурзі у 1911 р.

Підсумовуючи, можна зазначити, що поступ вітчизняної архітектури в цілому відбувався у руслі загального розвитку російської культури, відбивав загальні тенденції бурхливої та суперечливої еволюції.

З плином часу поступово змінювала **архітектурний вигляд міст і містечок Північно-Західного Причорномор'я**. Найбільш помітно перетворювалось на краше обличчя Одеси, зростали темпи її будівництва. У другій половині XIX ст. були, в основному, сформовані її центральна частина і передмістя.

В архітектурному стилі прямих вулиць та квадратів центральних кварталів міста були втілені найновіші досягнення містобудівництва того часу. Широко використовувався принцип штучної перспективи. Бажання досягти максимального прибутку за рахунок зведення прибуткових будинків призводило до надзвичайно щільної забудовлі земельних діляниць. При цьому створення повноцінних ансамблів, як це було в першій половині XIX ст., не практикувалось. Серед найбільш відомих споруд означеного часу — будинок Новоросійського університету, побудований для Рішельєвського ліцею в 1852-1857 рр. за проектом архітектора О. Шашина. Своїми значними розмірами, великими напівкруглими вікнами він нагадує флорентійський стиль. В дусі російського класицизму зведено триповерховий будинок Андріївського подвір'я на вулиці Пантелеймонівській (архітектор Ю. Дмитренко). Прикраси фасаду, карнизи, пілястри роблять його схожим на архітектуру Московського Кремля. У змішаному стилі, що почасти нагадує готичний та почасти мавританський архітектором М. Толвінським створені міські училища, розміщені на Старопортофранківській вулиці. Це була спроба створити особливий стиль, застосовуючи місцеві матеріали. Витончено, з великою ретельністю виконані кам'яні роботи. Серед кам'яної кладки використані цегляні прошарки, різноманітні архітектурні прикраси, мармурові сходи тощо. В середині будинків — широкі коридори, красиві вестибулі, світлі та зручні класи. В Одесі М. Толвінським створено багато й інших будинків та ансамблів, з яких перед усім слід відзначити будинок для судових установлень (нині управління Одеської залізниці) та корпус хімічного факультету університету ім. І. І. Мечникова. У псевдо-мавританському стилі М. Толвінським створені павільйони Куяльницької лікарні та курорту. Все створене ним відрізнялось підкресленою парадністю.

При новій забудові кутові будинки часто завершувалися баштами з високими шпилями. Це створювало враження більшої висоти будинку при відносно невеликій кількості поверхів. В Одесі зводились будинки не вище за чотири поверхи, що було пов'язано із застосуванням місцевого будівельного матеріалу — каменю-черепашника, який був досить зручним для будівництва, так як легко пилиться та

стісується, має невелику питому вагу та теплопровідність. Основний недолік цього каменю — мала міцність. Тому, якщо зводили будинки підвищеної поверховості, то треба було чи робити надто товстими стіни, чи будувати перші поверхи з цегли. Камінь-черепашиник добували в приміських селах Одеси — Куяльник, Усатове, Нерубайське. Біля Жевахової гори розташувались цегельні заводи, потужність яких помітно збільшилась. Для покрівлі використовувалась черепиця, яка поставлялась Товариством одеських черепичних заводів, толь та покрівельне залізо. Зростала і кількість деревообробних заводів. Якщо в 1862 р. в Одесі діяв усього один лісопильний завод, то в 1899 р. їх було вже 7, а у 1914 р. — 15. На межі століть при будівництві пірсів, громадських будов та житла все ширше використовувався бетон. На початку ХХ ст. було організовано Будівельне бюро залізо-цементних конструкцій, яке впроваджувало бетон у масове будівництво. У 1914 р. в Одесі працювало 16 бетонних заводів.

До проектування тих чи інших споруд у місті, на конкурсній основі, залучались як відомі вітчизняні, так і європейські майстри. Це сприяло підвищенню технічного і художнього рівня забудови Одеси. Але відсутність оновленого плану-проекту перспективного розвитку міста аж до 1920-х рр. (попередній був виконаний архітектором Ф. Моранді ще у 1841 р.) призводило до того, що новобудови все частіше вносили елементи безсистемності і хаотичності в архітектурний ландшафт міста.

На початку ХХ ст. з перенаселеного центру розпочались міграційні потоки в південному напрямку. Між 4-ю і 5-ю станціями Середньо-фонтанської дороги в 1912-1914 рр. було побудовано селище-сад “Самодопомога”, добре озеленена територія, яка системою нешироких вулиць розчленовувалась на невеликі квартали. Через високу вартість землі в центральних кварталах ряд громадських будинків винесли до кордонів старого міста. Наприклад, в районі залізничного вокзалу активно освоювались території для житла, а на Привокзальній площі архітектором М. Толвінським були споруджені будинки земської управи (1899), судових установлень (1894-1995). Виникли невеликі селища біля курортів Куяльника і Хаджибея, були зведені будинки приватних санаторіїв у дачних районах Аркадія, Малий, Середній та Великий Фонтани поблизу моря.

Розбудова Одеси привела до того, що Приморський і Старий бульвари втратили значення компактних загальноміських центрів. В районі вул. Херсонська виникла група будівель навчального призначення.

Хоча обсяг будівництва в Одесі на початку ХХ ст. був досить значним (в деякі сезони зводилось по декілька сот будинків), швидко зростаюче населення міста страждало від житлового голоду. За цих умов широкого розмаху набуло будівництво багатоквартирних прибуткових будинків, найбільш великі з яких зводились у центральних кварталах, одночасно велось будівництво і так званих “дешевих квартир” на окраїнах міста.

Для Одеси була характерна семантика різних архітектурних стилів. Широке розповсюдження отримав стиль “модерн”, провідною ідеєю якого було “перетворення корисного в красиве”. При створенні нових пластичних і орнаментальних форм архітектори, що творили у відповідності з принципами нового стилю, часто зверталися до природи, використовуючи рослинні мотиви. Залучались нові будівельні матеріали: метал, скло, бетон, керамічне облицювання. Якраз у цьому стилі творив одеський архітектор М. Лінецький. Архітектор Л. Влодек був майстром “живописного” модерну. Одним із яскравих прикладів цього напрямку є готель “Великий Московський” (1904) на вул. Дерибасівській. Під впливом ідей раціоналізму “модерн” став набувати більше суворості і простоти.

Швидко поширювалася так звана модернізована класика, в якій поєднували нові планувальні і конструктивні досягнення з архітектурними формами класицизму і ампіру (будинки на розі вул. Дерибасівської і Рішельєвської (1912, арх. С. Ландесман) і на вул. Кінній, 14, (1913-1914, арх. М. Лінецький), величезний будинок на розі вул. Пушкінської і Троїцької (арх. Л. Чернігов і Я. Гольденберг). Відродився також інтерес до зодчества ренесансу (будинки на розі вул. Гоголя і пров. Сабанєєвського (1908-1909, арх. В. Прохаска).

Житлова криза в Одесі на початку ХХ ст. зумовила те, що значна кількість особняків у передмісті будувалась вже не як дачі, а для постійного проживання заможних людей, які переїздили сюди з перенаселеного центру. Такими були невеликі одно- і двоповерхові будинки вже згаданого селища “Самодопомога”, зведені архітекторами Ю. Дмитренком та С. Ландесманом.

У цей період з'явилося чимало нових громадських будівель. Розширення мережі залізничного сполучення викликало потребу в будівництві вокзалу. Коли залізничного вокзалу в Одесі ще не було, пасажирів з міста доставляли до станції Товарна спеціальним поїздом, схожим на паровий трамвай. У 1867 р. відкрили лінію, що пролягала через Пересип до соляного промислу Новосельського. У 1872 р. за

пропозицією директора РТПіТ адмірала Чихачева, її гілка була проведена до міських купалень на Куяльницькому лимані. Лише в 1879-1883 рр. Товариство Південно-Західних залізниць звело в Одесі залізничний вокзал (арх. О. Бернардацці, проєкт петербурзького зодчого В. Шретера). Невдовзі з'явилася гілка залізниці від Одеси до Овідіюполя, що зблизило місто з далекими околицями.

Нові приміщення Новоросійського університету проектувались і будувались архітектором М. Толвінським. У 1898-1899 рр. у формах італійського романського стилю був споруджений триповерховий корпус фізико-хімічного факультету. Для історичного факультету у 1902 р. на вул. Преображенській зведено спеціальний триповерховий будинок з науковою бібліотекою в крилі, розташованому вздовж Миського саду. Справжньою подією в розвитку архітектури міста стало будівництво Нової біржі на розі вул. Пушкінської та Поліцейської. У 1891 р. був оголошений всесвітній конкурс на проєкт будівлі. Із 30 робіт кращим визнали надісланий з Відня ескіз архітектора В. Прохаски. Однак і він не відповідав усім вимогам, тому його було доручено переробити місцевому архітектору О. Бернардацці. У 1894 р. відбулася урочиста закладка споруди. Будівельники і замовники не скупились на витрати. Для фасадів використовувались карельський мармур, різнокольорове штучне каміння, натуральний бендерський камінь, а для оздоблення інтер'єру — дорогі породи дерева, живопис. Всі роботи завершилися у 1899 р. Третю одеську біржу назвали Новою. Вона відрізнялася незвичайною акустикою, яка дозволяла, як жартували в Одесі, комерсантам чи маклерам довірчо вести бесіду, не побоюючись бути почутими іншими. Мабуть тому у цьому приміщенні зараз діє Одеська філармонія.

На вул. Пироговській у 1903-1904 рр. під керівництвом інженера С. Рудницького було споруджено будинок штабу Одеського військового округу. У 1913 р. в дивовижно короткий термін (за три місяці) було здійснено будівництво головного корпусу Сергієвського артилерійського училища (архітектор В. Трепке), побудований з цегли, він нагадував вежі московського кремля. На розі вул. Поліцейської і Польської в стилі італійського ренесансу було побудовано ломбард (1904-1905, архітектор В. Прохаска). Прикрасили місто своїм монументальним виглядом і банки. За виключенням Селянського банку (1913, арх. Ю. Дмитренко), архітектура якого нагадувала пам'ятники давньоруського зодчества, та Азово-Донського банку (1912, арх. О. Мінкус), що був вирішений у формах модернізованої класики, ре-

шта будівель витримана в стилі ренесансу — Обліковий банк (1906, арх. Ю. Дмитренко), Друге Кредитне Товариство (1903, арх. О. Бернардацці), Бессарабсько-Таврійський банк (арх. С. Ландесман) і Казначейство (1906., арх. Л. Чернігов), Російсько-Азіатський банк (1911 р., арх. С. Гальперсон). Нові форми набувають торговельні установи і ринки. В означений час крамниць з галереями вже не будували. Всі операції переміщуються всередину споруд, які перетворюються в торгові доми, пасажі, криті ринки. Так, на розі вул. Преображенської і Дерibasівської був зведений величний “Пасаж” (1898-1899, арх. Л. Влодек). Це була дійсно унікальна, найкращого європейського зразка споруда, що поєднувала в собі функції і готелю, і торговельного центру. Інтер’єри і екстер’єри “Пасажу” пишно декоровані скульптурою і насичені барочними ліпними прикрасами, які виконали скульптори Т. Фішер і С. Мільман. У 1896 р. за проектом арх. А. Тодорова на пл. Новобазарній були споруджені два великих корпуси критих ринків. Високі зали, перекриті металевими фермами зі скляними стелями, добре відповідали своєму призначенню. У 1916 р. на “Привозі” з’явився зручний для відвідувачів і продавців “Фруктовий пасаж” (арх. Ф. Нестурх).

З розширенням мережі медичного обслуговування активізується будівництво лікарень. Деякі з них були справжніми пам’ятками архітектури. Напроти міської лікарні на вул. Херсонській в 1894 р. була споруджена бактеріологічна лабораторія (арх. Ю. Дмитренко). Вхід до неї зроблено у вигляді портика зі спарених дорійських колон. Незабаром поруч із лікарнею розпочалося будівництво клініки і двох навчальних корпусів медичного факультету Новоросійського університету. Вони зводились за проектом М. Толвінського, а добудував їх архітектор О. Бернардацці. Будівлі складають величезний ансамбль, витриманий у формах ренесансу.

Споруди лікувальних закладів, що зводились у цей період, розміщувались переважно на периферії міста. Так, між Слободкою-Романовкою та Кривою Балкою в 1891-1892 рр. за проектом архітектора Ю. Дмитренка були побудовані адміністративний, господарські та лікувальні корпуси психоневрологічної лікарні. Біля неї у 1901-1904 рр. було зведено великий комплекс загальноміської лікарні за павільйонною системою (архітектор В. Домбровський).

Зростання культурних запитів зумовило будівництво бібліотек. В 1892 р. на площі Старорізнничній було побудовано Народну читальню у стилі давньоруського зодчества (архітектор Ф. Гонсіоровський).

Дещо раніше, в 1883 р., на місці невеликого будинку Одеського товариства історії і старожитностей за проектом того ж Ф. Гонсіоровського із застосуванням класичних композиційних прийомів звели приміщення музею і бібліотеки (зараз — Одеський археологічний музей НАН України). Фасад виконано з портиком та коринфськими колонами, які підтримують фронтон. Бібліотека співіснувала під одним дахом з музеєм до 1906 р., коли вона переїхала в нове приміщення на вул. Херсонській. Ця нова бібліотека, зведена за проектом арх. Ф. Нестурха, була найбільшою установою такого роду на півдні України. Споруда до сьогодні вражає і своєрідністю зовнішнього вигляду, і функціональною зручністю внутрішніх приміщень. Про звернення архітектора до античних мотивів свідчить головний вхід у вигляді портика, горельєфна шеренга каріатид під карнизом. І хоча в оформленні фасаду, інтер'єрів використані елементи різних стилів — і ампіру, і модерну, але це не порушує, не руйнує цілісність, гармонійність, урочистість будівлі.

Найбільш видовищною і відомою спорудою Одеси був Міський театр, збудований на місці згорілого у 1873 р. Після низки всесвітніх конкурсів щодо його проектування, цю справу в 1882 р. доручили віденським зодчим Ф. Фельнеру та Г. Гельмеру. У проекті, згідно від початку обумовленої вимоги, архітектори передбачили максимально можливу на той час безпеку на випадок пожежі: будівля мала 23 окремих виходи для глядачів та службовців театру. Будівництво здійснювалось в 1884–1887 рр. і коштувало 1 млн. 300 тис. рублів. В процесі зведення театру віденські архітектори не здійснювали авторського нагляду, надавши можливість чисельних доповнень, уточнень, деталізації окремих елементів споруди місцевим архітекторам. Ця відповідальна повсякденна робота здійснювалася під керівництвом головного архітектора Одеси О. Бернардацці. Тільки по завершенні будівництва на церемонію відкриття прибув Ф. Фельнер, який, виразивши захоплення реалізацією проекту, нібито вигукнув: “Це найкращий театр у світі!” Одеситам ця фраза дуже сподобалася, з того часу вони, вважаючи архітектуру одеського театру кращою в Росії, все ж таки відводять йому “друге” місце серед театрів ХІХ ст. Відня, Парижа, Рима, Мілана та Мадрида.

Театр мав величезну сцену з артистичними вбиральнями та зали для глядачів, навколо якої групувались вестибулі, фойє, сходи, гардероби. Фасади демонструють домінування архітектурних прийомів віденського бароко зі вкрапленнями архітектури італійського Відро-

дження. Архітектурний декор доповнюється скульптурним. Розкішний аттик двоповерхового портику, увінчаний запряженою чотирма пантерами квадригою музи трагедії Мельпомени, яка у лівій руці тримає факел, що символізує незгасиме світло мистецтва. При вході в приміщення на п'єдесталі пластично втілені сцени з трагедії Еврипіда “Іполіт” та комедії Арістофана “Птахи”. З боків, на карнизах балкону, розташовані ще дві скульптурні групи. З правого боку — муза танцю Терпсіхора навчає юне створіння своєму мистецтву. Зліва — кентавр Хирон дає урок гри на лірі самому Аполлону. По обидві боки центрального портику, у верхній частині балконного ярусу напівколом розміщені в нішах бюсти російських класиків — О. Грибоедова, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Глинки, які представляють різні види мистецтва: драму, поезію, комедію та музику. В партері, ложах, на трьох ярусах зали могло розміститися до 1590 глядачів. Плафон прикрашений золоченим багетом з чотирма картинами віденського живописця Лефлера, що зображали сцени з творів У. Шекспіра. Всі інтер'єри театру відрізнялись розкішшю і великою кількістю прикрас, позолотою, орнаментациєю, яскравою колористикою.

Попри нестачу води в місті й труднощі з вирощуванням дерев, Одеса віддавала багато обширу паркам — “легеням міста”. Ліворуч від Миколаївських сходів був розташований дитячий парк. Парк слугував для розваг, відпочинку виключно дітей, і бідних, і багатих. Дорослим, за винятком матерів з дітьми та нянь, заходити туди не дозволялося.

Міський парк (найстаріший парк міста) містився від кінця Дерibasівської до Преображенської вулиці. У розташованих у парку павільйонах можна було пригоститися кумисом, кавою, морозивом. Влітку частина парку перетворювалася на кафе-chantant, взимку — на ковзанку. З 1909 р. увійшло в моду катання на роликах. Було відкрито ковзанку на Херсонській вулиці для розваг “елегантного світу”.

На початку ХХ ст. в місті з'явилися нові культові споруди. Наприклад, на території біля Артучилища в пам'ять боїв на Шипці було зведено Військовий собор (1912, арх. Л. Прокопович). Храм міг вмістити до 1200 віруючих одночасно, мав дзвіницю (її зруйнували в 1930-ті рр.) заввишки 40 метрів та маківку у вигляді шолома воїна.

В означений період зросла роль монументальної скульптури. Фасади багатьох будинків прикрашалися статуями, бюстами, атлантами, каріатидами. Серед пам'ятників високохудожніми достоїнствами звертав на себе увагу пам'ятник генерал-губернатору Новоросійського краю М. С. Воронцову (1863, скульптор І. Мартос), бронзовий бюст

О. С. Пушкіну, встановлений на Приморському бульварі в 1889 р. (скульптор Ж. Полонська, архітектор — Х. Васильєв), пам'ятник на могилі героя Шипки генерала Ф. Ф. Радецького (1891, скульптор В. Шервуд), що знаходився на першому християнському кладовищі, яке до нашого часу, на жаль, не збереглося.

Інтенсивний розвиток транспорту та промисловості міста супроводжувався зведенням різних споруд виробничого призначення. Продовжувалась розбудова порту. Замість дерев'яних причальних ліній набережні та пірси поставлені були на бетонну основу, облицьовані гранітом. У 1883 р. завершено спорудження хвилерізу довжиною 1229 м. Вражаючим інженерним рішенням стала зведена на Карантинному молі грандіозна естакада, що дозволяла прискорено перевантажувати зерно із залізничних вагонів на судна. Для зберігання зерна в 1889-1890 рр. в порту були побудовані два великі елеватори. У 90-х рр. XIX ст. за проектом інженера М. Лішина була споруджена Нафтова гавань. При будівництві споруд виробничого призначення значна увага приділялася архітектурі, застосовувались нові матеріали, конструктивні прийоми. Це добре видно на прикладі корпусів виноочисного складу, розташованих неподалік вокзалу (архітектор О. Бернардацці), тютюнових фабрик на вул. Тираспольській та Пушкінській (за участю архітектора О. Мінкуса), пивоварних заводів на Французькому бульварі, вул. Дальницькій (архітектор Б. Бауер) та ін.

Вище ми писали про архітектуру центральної частини, передмість Одеси II половини XIX ст. Але й тоді, й пізніше своєрідності Південній Пальмірі надавали й її близькі та дальні околиці, які часто милували око зразками невибагливої сільської забудови за традиціями різних етносів краю. Ось як описував їх В. Катаєв у 1912 р.: “Типово провінційна природа південного міста залишалася незмінною на околицях. Там і нині можна зустріти маленькі вапняні будиночки з черепичними дахами, горіхами та шовковицями у дворах, світло-зелені кіоски безалкогольних напоїв, грецькі кав'ярні, тютюнові та винні підвали з білою лампою у формі виноградного грона над входом”. Стояли там і горілчані магазини. На деревах було прибито залізні скоби, щоб клієнти могли відкорковувати пляшки й розпивати їх тут же на місці.

Промисловий район Одеси спочатку знаходився передусім на Пересипу, на північ від центру, розташованому на висоті 4-5 фунтів над рівнем моря, що займав площу близько 3 тис. десятин землі. Тут знаходились скотарні та бійні. Тут же діяв і міський ярмарок, що проводився щорічно 14 вересня. Округа мала олійні преси, парові мли-

ни, тут вичиняли шкіри, виробляли свічки, гудзики, фарби та напої. Вози, навантажені зерном, прямували до величезних зерноскладищ й вирушали звідси порожні. У належну пору року зерно вивозилося до пришвартованих у порту суден.

Друга промислова зона знаходилась на Бугаївці, за Водяною Балкою, що перетинала західну частину Молдаванки. Тут діяли заводи й фабрики, що виробляли продукти, цукор та завод по виробництву пляшок одеського шампанського “Ехелсіор”. Далі на південь розташовувались невеличке село. Називалося воно Тираспольські ворота, в ньому було багато зернових складів, від чого й виникла назва “Зернове містечко”. Поселеннями на південь від тираспольських воріт були Далекі та Близні Млини. На початку ХХ ст. велика кількість млинів буквально заповняла відкритий простір полів. Поступово робітники, люди, що працювали на умовах вільного найму, заселяли ближні до Одеси райони — Дальник, Усатово, Великий та Малий Фонтани. Це зумовило переселення людей заможних та багатих у більш віддалені околиці міста чи в зону вздовж південного берега моря.

Конки та електричні трамваї прискорювали процес переселення як багатих, так і бідних. Ще на початку 1860-х рр. один турист писав, що маєтки багатих розкидані по всіх навколишніх селах, а деякі з них жили там цілий рік. Сучасники відмічали, що “у другій половині літа, коли від спеки нікуди подітись, всі багатії виїжджають на свої бережні вілли або до Криму”.

Чимало вілл вражали своєю ошатністю, чітко спланованим штучним ландшафтом. Одна з таких вілл належала грецькому купцю Заріфі. Стіни будинку були пофарбовані блакитно під колір південного синього неба. Інший багатий купець, англієць Гортаззі, теж мав гарний будинок, захищений від вітрів невеликим пагорбом та посадками каштанів, акацій та ялівцю, інших декоративних кущів. З садами фруктових дерев, газонами та терасами, прикрашеними вазами та статуями, з чудовим видом на море — така дача не поступалася віллам італійської чи французької Рив’єри.

Влітку одесити середнього достатку часто наймали умебльовані кімнати за містом, зокрема в німецьких колоніях. Так, в одній з об’яв в газеті “Реклама” за 1903 р. повідомлялося: “В Люстдорфі на дачі Я. Рабиновича, колишній Вурстера, здаються квартири о 2 та 3 кімнатах з кухнею, сараєм, льохом та льодовиком. Можуть жити й євреї. В Люстдорфі мають упорядковані купальні й теплі ванни”. В означений час такі умови відпочинку коштували в середньому 40-50 руб.

Багаті люди поблизу дач мали свої власні діляночки пляжу, менш заможні мали свої купальні південніше міста. Ланцюг купальних пляжів, спеціальні ванни з підігрітою морською водою, різні забави у невеличких парках — все це було з'єднано в одне ціле і мало романтичні назви: Аркадія, Малий Фонтан, Великий Фонтан, “Насолода”. Ресторани й ресторанчики, буфети, павільйони з квасом та сельтерською водою, естрада, тири, гойдалки та каруселі купчилися вздовж берега. Ці розважальні, веселі майданчики були барвистими й метушливими. Навесні на крутосхилах, вздовж доріг та стежин, що вели до пляжів, жовто ряснів рокитник, п'янку пахли квітучі дикі маслини. По ярах росли шипшина, тамариск, глід, різновиди троянд, бузок. Невеличкі долини буйно заростали півниками різних відтінків, жоржинами, безсмертником, ромашкою, полином.

Якщо південний берег займали купальні та пляжі, то північне узбережжя використовувалося для купання в лиманах та гирлах річок. Найбільшими лиманами, як вже зазначалося, були Куяльницький та Хаджибеевський.

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. в Одесі для задоволення зростаючих потреб торгівлі, освіти, культури зводились великі житлові, громадські будинки, які разом з уже існуючими спорудами створювали свою “кам'яну ритміку”, неповторну архітектурну індивідуальність міста.

Додаток

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ “АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.”

1. Предметом курсу є вивчення складних процесів, явищ, які мали місце в російській культурі з середини 90-х рр. ХІХ ст. до лютого 1917 р.

Курс: Підготовка бакалаврів	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчального курсу
Кількість кредитів, відповідних ECTS: 1,5 Модулів: <i>к-ть модулів+</i> (навчальний проект: ІНДЗ, реферати, есе, домашні завдання, контрольні, курсові роботи тощо): 2 Змістових модулів: 2 Загальна кількість годин: 54 Тижневих годин: 2	Шифр та назва напрямку — 0701 — “Історія” Шифр та назва спеціальності — 07. 00. 02 — “Всесвітня історія” Освітньо-кваліфікаційний рівень <i>бакалавр</i>	Обов’язковий Рік підготовки: 3 Семестр: 5 Лекції: 36 год. Практичні (лабораторні): — Самостійна робота: 13,5 год. Індивідуальна робота (контрольні питання): 4,5 год. Вид контролю: Залік

СР — самостійна робота студента

ІНДЗ — індивідуальна робота з викладачем

2. Спецкурс має на меті на фактичному матеріалі, який стосується розвитку провідних галузей російської культури кінця ХІХ — початку ХХ ст., показати досягнення та звершення багатьох діячів освіти, науки, художньої літератури, образотворчого, музичного та театрального мистецтва і в той же час показати суперечливість цього розвитку, розкрити взаємозв’язок окремих сфер культури з громадсько-політичним життям країни, складними соціальними процесами.

3. ПРОГРАМА

Спецкурс “Актуальні проблеми російської культури кінця XIX — початку XX ст.” є одним із важливих курсів у процесі підготовки студентів-істориків.

Серед ключових проблем, що розглядаються у ході курсу: відображення представниками різних сфер культури минулих та сучасних їм історичних подій, пошуки ними оптимальних шляхів розвитку людства взагалі та Росії зокрема.

На життєву необхідність духовного прогресу сучасного суспільства та актуальність у зв’язку з цим вивчення питань історичного розвитку культури неодноразово зверталась увага на сесіях Верховної Ради України, в директивних документах Міністерства освіти і науки України, у виступах відомих вчених, громадських діячів, шляхи вирішення цієї проблеми визначалися в деклараціях, програмних документах багатьох політичних партій.

Розвиток культури — складний процес, в якому, з одного боку, завжди присутня традиція, а з другого — критичне сприйняття, усвідомлення суті, значення культурних досягнень минулих епох у світлі тих проблем, що стоять перед суспільством на нинішньому історичному етапі.

У діалектичній єдності спадкоємності та використання накопичених минулими поколіннями культурних надбань, цінностей та їх переосмислення на підставі якісно нового стану культури полягає суть спадковості — однієї з важливих закономірностей розвитку культури. Відповідно до цієї закономірності культура, її складові є найважливішим джерелом вивчення минулих історичних епох і, в першу чергу, допомагає повніше розкрити духовний світ людини минулих часів, її моральні установки, показати специфіку духовного життя суспільства з усіма притаманними йому протиріччями, характерними рисами. Вивчення російської культури кінця XIX — початку XX ст. значно поширює наше уявлення щодо цієї епохи.

Важливою проблемою культури цього періоду є проблема культурної спадщини. Історико-культурні явища дуже складні й нерідко суперечливі самі по собі. Достатньо пригадати творчість Л. Толстого, М. Горького, О. Блока, О. Скрибіна, представників модерністських течій у мистецтві. При вивченні того чи іншого явища в галузі історії культури завжди треба вміти виявити в ньому провідну, головну тенденцію й розглядати її як основу при аналізі цього явища.

Культура Росії початку ХХ століття — це для історика не таке вже й далеке минуле. Роздуми, суперечки представників різних течій суспільної думки з приводу довічних питань: що є добро та зло, що таке справжня краса, в чому полягає смисл життя людини й де полягають шляхи вдосконалення людства — живі та повчальні і зараз. Література та мистецтво, художнє життя сучасного суспільства багато в чому розвивається в руслі демократичних традицій, широко розповсюджених в передреволюційній Росії.

Вивчення багатих за змістом та розмаїтих за формою проявів культурного життя Росії кінця ХІХ — початку ХХ ст. дозволяє глибше розуміти сучасні проблеми: необхідність справжнього плюралізму у духовному житті та творчості, важливості створення демократичного механізму захисту від тих, хто прагне відтворити систему тотального контролю над розумом людей, регламентації творчого процесу.

Аналіз творчості видатних митців, мислителів, педагогів та ін. переконує в тому, що ця культура у всі часи була і є найважливішою, а не другорядною сферою життя суспільства, показником її духовного стану й творчих потенцій, його людяності.

4. СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ КУРСУ

Тема	Лекцій	Само- стійна робота	ІНДЗ
------	--------	---------------------------	------

Змістовний модуль 1

Тема 1. Вступ. Актуальність проблеми. Наукове та політико-виховне значення теми. Огляд джерел та літератури.	2	—	—
Тема 2. Суспільне життя та російська культура наприкінці XIX — на початку XX ст. Основні етапи культурно-історичного процесу. Перешкоди на шляху розвитку культури. Нове у темпі та укладі життя.	2	—	—
Тема 3. Освіта. Вплив революції на ідейно-політичну боротьбу у справі освіти. Стан народної освіти в країні. Зародки нового в галузі освіти.	4	2	1
Тема 4. Книжкова справа. Періодична преса. Книга та періодика в Росії. Видання книжок. Читачі та бібліотечна справа.	4	1,5	—
Тема 5. Наука. Нове у науковому житті Росії на початку XX ст. Провідні наукові центри та об'єднання. Природничі та точні науки. Суспільні науки.	4	3	1
Всього	16	6,5	2

Змістовний модуль 2

Тема 6. Література та життя. Література, мистецтво та життя. Літературні організації. Критичний реалізм та його розвиток в кінці XIX — на початку XX ст. Виникнення модерністських течій. Російська література в 1907-1917 рр.	2	3	1,5
Тема 7. Театр та суспільне життя. Театральні-артистичні організації. Репертуар імператорських та приватних театрів. Розвиток реалізму. Модерністські течії у театрі. Народний театр. Початок російського кіно.	2	2	1
Тема 8. Музична культура. Російські композитори кінця XIX — початку XX ст. Пошуки та відкриття модернізму. Музичний театр. Зарубіжні музичні діячі в Росії. Російська музика за кордоном.	2	—	—
Тема 9. Образотворче мистецтво. Розвиток архітектури. Пластичні мистецтва та життя. Реалістична та модерністська течії в живописі та скульптурі. Провідні архітектурні стилі.	2	2	
Тема 10. Роль та місце російської культури початку XX ст. у світовому культурно-історичному процесі. Підведення підсумків спецкурсу.	2	—	
Всього	20	7	2,5
Разом	36	13,5	4,5

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота студентів зорієнтована, головним чином, на модульно-рейтингову систему оцінювання знань. Вона є складовим елементом університетської освіти та закономірним продовженням аудиторної роботи викладача і студентів.

Формою організації самостійної роботи студентів є виконання наступних завдань:

1. Робота в інформаційних мережах:

- а) рецензування інтернет-версій наукових видань;
- б) складання інтернет-каталогу;
- в) участь в інтернет-конференціях.

2. Опрацювання додаткової літератури (список додається).

7. ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА З ВИКЛАДАЧЕМ

Контрольні запитання та завдання За змістовим модулем 1

Визначте основні етапи культурно-історичного процесу.

Дайте характеристику масиву джерел про розвиток освіти в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Дайте стислий огляд історіографії з теми спецкурсу.

Які фактори негативно впливали на розвиток російської культури на початку XX ст.?

Що нового в темпі та укладі життя російського суспільства з'явилося на початку XX ст.?

Схарактеризуйте стан народної освіти в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Визначте найбільш популярні видання російської педагогічної періодики.

Зародки нового в галузі освіти.

Оцініть рівень розвитку книжкової справи в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Дайте характеристику російської періодичної преси в зазначений період.

Які найбільш відомі видавництва існували в Росії на початку XX ст.?

Що вам відомо про стан бібліотечної справи в Росії?

Визначте, що нового у науковому житті Росії з'явилося на початку XX ст.

Назвіть провідні наукові центри та об'єднання, які існували в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. Визначте досягнення російських вчених у галузі природничих та точних наук.

Визначте досягнення російських вчених у галузі суспільних наук.

За змістовим модулем 2

Які літературні організації існували в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.?

Назвіть двох-трьох найбільш яскравих, на ваш погляд, представників критичного реалізму в літературному житті країни. Дайте коротку характеристику їхньої творчості.

За вашим вибором охарактеризуйте двох-трьох представників декадентської течії в російській поезії та прозі в кінці XIX — на початку XX ст.

Як ви оцінюєте розвиток літературного життя країни в 1907 — 1917 рр.?

Визначте основні прояви літературного життя Одеси наприкінці XIX — на початку XX ст.

Які театральні-артистичні організації існували в Росії на початку XX ст.?

Чим відрізнялись репертуари імператорських та приватних театрів?

Яким чином впливали модерністські течії на розвиток російського театального мистецтва?

Дайте загальну характеристику розвитку кіносправи в Росії в цілому та в нашому регіоні зокрема.

Розкрийте проблему співвідношення традиції та новаторства в музичному житті країни в зазначений період.

Реалістична та модерністська течії в живописі та скульптурі: співробітництво та суперечки їх представників.

Які стилі стали провідними в російській архітектурі початку XX ст.?

Розкажіть про творчість 2-3 архітекторів, які зробили найбільш вагомий внесок у будівництво Одеси кінця XIX — початку XX ст.

8. МЕТОДИ, КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Контроль та оцінювання результатів навчальної діяльності студентів, будучи невід'ємним елементом організаційно-технологічного компоненту процесу навчання, тісно пов'язані з цільовим і змістовним компонентами. Крім того, контроль, оцінка, корекція, аналіз результатів є важливим засобом оцінки навчальних програм, навчально-методичних посібників та рекомендацій.

Рівень навчальних досягнень студентів оцінюється по 100-бальній системі. Студент має оволодіти основними виданнями рекомендованих джерел та літератури з теми спецкурсу.

Знання студентів оцінюються в ході курсу за наступними напрямками:

1. Тестовий контроль знань з кожного змістового модулю
2. Захист реферату
3. Виконання індивідуальних завдань (підготовка та захист рефератів)

Змістовні модулі	Модуль 1	Модуль 2	Підсумкове тестування	Всього
Питома вага балів за модуль (у %)	35%	45%	20% (7,2 балів)	100 %

90-100 — відмінно “5”;

75-89 — добре “4”;

60-74 — задовільно “3”;

35-59 — незадовільно “2” з можливістю повторного складання;

1-34 — незадовільно “2” з обов’язковим повторним курсом.

ОЦІНЮВАННЯ РІЗНИХ ВИДІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Опрацювання і усвідомлення основних положень рекомендованої літератури за змістовним модулем — 18 балів.

Усвідомлені відповіді на запитання і завдання до змістовних модулів — 30.

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ БАЛИ:

За відсутність пропусків лекцій без поважних причин — 1 бал.

За своєчасно виконані домашні завдання — 5 балів.

За підготовку реферату — 20 балів.

ШТРАФНІ БАЛИ:

За пропуск 1/3 лекцій по курсу — 20 балів.

10. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ З БОКУ КАФЕДРИ: СПИСОК ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Белый А. На рубеже двух столетий. Воспоминания. — М., 1990.
2. Он же. Начало века. — М., 1990.
3. Он же. Между двух революций. Воспоминания. — М., 1990.
4. Бонч-Бруевич В. Д. Избранные сочинения. В 3-х тт. — Т. 2.: Статьи, воспоминания, письма. — М., 1961.
5. Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции Н. А. Бердяева, С. Н. Булгакова, М. О. Гершензона, А. С. Изгоева, Б. А. Кистяковского, П. Б. Струве, С. Л. Франка. — М., 1990.
6. Вехи. Интеллигенция в России. Сборники статей 1909-1910. — М., 1991.
7. Воровский В. В. Эстетика. Литература. Искусство. — М., 1975.
8. Гиляровский В. А. Избранное в 3-х тт. — М., 1960.
9. Гиппиус З. Дневники: В 2 кн. — М., 1999.
10. Елена Фабиановна Гнесина. Воспоминания современников. — М., 1982.
11. Кони А. Ф. Воспоминания о писателях. — М., 1989.
12. Лепешинский П. А. На повороте. — М., 1955.
13. Луначарский А. В. Воспоминания и впечатления. — М., 1968.
14. Репин И. Е. Далекое — близкое. — М., 1964.
15. Русская литература XX века. Дооктябрьский период: Хрестоматия. — М., 1987.
16. Серова О. Воспоминания о моем отце В. А. Серове. — М. — Л., 1947.
17. Стасов В. В. Письма к деятелям русской культуры: В 2-х тт. — М., 1962-1967.
18. Суворин А. Дневник. — М., 1992.
19. Танеев В. И. Детство. Юность. Мысли о будущем. — М., 1959.
20. Телешов Н. Записки писателя. Воспоминания и рассказы о прошлом. — М., 1987.
21. Теляковский В. А. Воспоминания. — Л. — М., 1965.
22. Тенишева М. К. Впечатления моей жизни. — М., 1991.
23. Цветаева М. И. Воспоминания. — М., 1974.
24. Чайковский П. И. О России и русской культуре. Избранные отрывки из писем и статей. — М., 1961.
25. Алексеев П. В. Революция и научная интеллигенция. — М., 1987.

26. Афанасьев. Товариство південно-російських художників. — К., 1961.
27. Виргинский В. С., Хотеев В. Ф. Очерки истории науки и техники. 1870-1917 гг. — М., 1988.
21. Голота В. В. Театральная Одесса. — К., 1990.
22. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
23. Дмитриев С. С. Очерки истории русской культуры начала XX в. — М., 1985.
24. Зезина М. Р., Кошман Л. В., Шульгин В. С. История русской культуры. — М., 1990.
25. Иванов А. Е. Высшая школа России конца XIX — нач. XX вв. // Историографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. статей. — М., 1982. — С. 24-33.
26. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX — начала XX века. Социально-историческая судьба. — М., 1999.
27. Из истории русской журналистики начала XX в. — М., 1984.
28. Интеллигенция и революция. XX век. — М., 1985.
29. История русской драматургии II половины XIX — начала XX вв. (до 1917 г.). — М., 1981.
30. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. — М., 1981.
31. В. И. Ленин о культуре. — М., 1980.
32. В. И. Ленин о литературе и искусстве. — М., 1979.
33. В. И. Ленин о Л. Н. Толстом. — М., 1978.
34. В. И. Ленин и А. М. Горький: Письма, воспоминания, документы. — М., 1968.
35. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 3-х тт. — Т. 2. — Ч. 2. (Искусство. Школа. Просвещение). — М., 1993.
34. Островский Г. Одесса, море, кино. Страницы истории далекой и близкой. — Одеса, 1989.
35. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, конец XIX — начало XX вв. — М., 1991.
36. Петровский И. Ф. Театр и зритель российских столиц. 1895-1917 гг. — Л., 1990.
37. Поэтические течения в русской литературе конца XIX — начала XX в. Литературные манифесты и художественная практика. Хрестоматия. — М., 1988.

38. Предмет и метод истории культуры //История СССР. — 1979. — №6. — С. 96-105.
39. Русская литература XX века. Дооктябрьский период. — К., 1984.
40. Русская художественная культура конца XIX — начала XX в. — Кн. 1-4. — М., 1968-1980.
41. Сарабьянов Д. В. Стиль модерн. Истоки. История. Проблемы. — М., 1989.
42. Соколов А. Г. История русской литературы конца XIX — начала XX века. — М., 1984.
43. Стернин Г. Ю. Художественная жизнь России 1900-1910 гг. — М., 1988.
44. Троцкий Л. Д. Литература и революция. — М., 1991.
45. Уварова Е. Д. Как развлекались в российских столицах. — М., 2004.
46. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.
47. Ушаков А. В. Демократическая интеллигенция периода трех революций в России. — М., 1985.
48. Художественная жизнь России на рубеже XIX — XX вв. — М., 1970.
49. Художественная жизнь России начала XX в. — М., 1976.
49. Шмидт И. М. Русская скульптура второй половины XIX — начала XX века. — М., 1989.

12. РЕСУРСИ

- Бібліотека кафедри нової та новітньої історії;
- Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова;
- Наукова бібліотека ім. О. М. Горького;
- Одеський державний історико-краєзнавчий музей;
- Одеський художній музей;
- Одеський літературний музей.

З М І С Т

Від автора	5
Освіта	7
Книжкова справа. Періодична преса	29
Наука.....	54
Література та життя	76
Театр та суспільство	100
Музична культура	111
Образотворче мистецтво. Розвиток архітектури	124
Додаток: Програма спецкурсу “Актуальні проблеми російської культури кінця ХІХ — початку ХХ ст.”	155

Навчальне видання

САМОЙЛОВ Федір Олександрович

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ
РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Навчальний посібник
з додатком програми спецкурсу

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Голов. редактор *О. Ю. Мідик*
Дизайнер обкладинки *О. М. Петренко*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Коректор *І. О. Кокота*

Здано у виробництво 29.01.2008. Підписано до друку 08.08.2008.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,77. Тираж 300 прим. Вид. № 139. Зам. № 033.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21.
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.